

FORUM A+P 19

Periodik Shkencor për Arkitekturën dhe Planifikimin Urban

2017

OPEN FORUM

ARTIKUJ SHKENCOR SHQIP

KUJTESA SI HAPËSIRË HETEROTOPIKE

G. Qendro

ARKITEKTURA SHQIPTARE E SPITALEVE

M. Tuxhari

DREJT NJË ETIKE TË NGADALËSIMIT
DHE NJË ESTETIKE TË NDËRLIKIMIT

S. Luarasi

SCIENTIFIC & RESEARCH ARTICLES INTERNATIONAL FORUM

THE ANTI-POLE

L.I. Kumaraku, E. Hoxha

TRANSPORT INFRASTRUCTURES -
BETWEEN UTOPIAS AND SCIENCE FICTION

L. Pedata

WOMEN'S TRADITIONAL DRESS
IN OTTOMAN SHKODËR

D. Arapi

PROBABILISTIC ANALYSIS OF A
CANTILEVER SHEET PILE WALL
PENETRATING CLAY

O. Koreta, E. Myftaraga, E. Tanku

VIZATIMI

"GRAFOS, GRAPHIS, DISEGNO, DRAWING "

A. Mesi

THE REUSE OF INDUSTRIAL HERITAGE AS
AN APPROACH TO RESTORATIVE
SUSTAINABILITY AND CONSERVATION

E. Luca, I. Sulç, E. Haselsteiner, D. Kopeva, M. Brown

AUA - DEKLARATA PUBLIKE

Revistë Periodike Shkencore.

© Besnik Aliaj, Sotir Dhamo, Dritan Shutina

FKZH_POLIS Fakulteti për Kërkim dhe Zhvillim

Universiteti POLIS
Kontakt.**POLIS_Press**

Rr. Bylis 12 Autostrada Tiranë-Durrës, Km.5, Kashar
KP 2995, Tirana Albania
Tel:+ 355.(0)4.24074 - 20 / 21
Fax:+ 355.(0)4.2407422
Cel: +355.(0)69.20 - 34126 / 81881
forum_ap@universitetipolis.edu.al

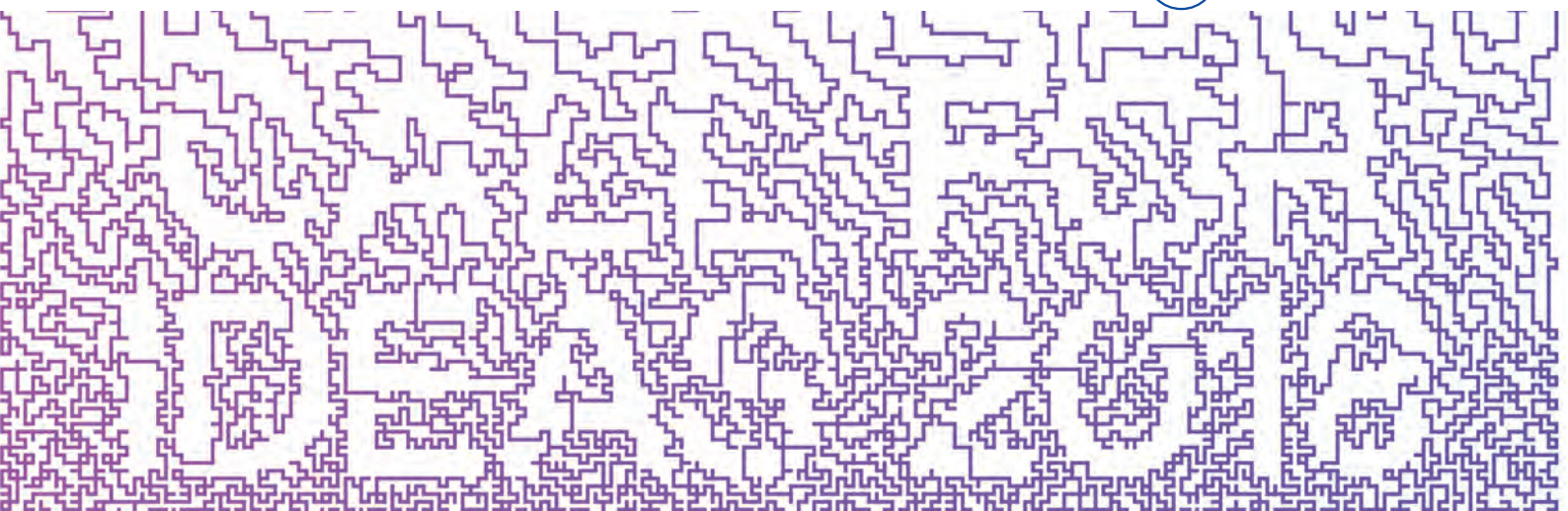
Ky numër u mundësua nga:
Universiteti POLIS,
Go-PLAN, Instituti për Zhvillimin e Habitatit dhe Future
Architecture

**Kopertina është një përpunime grafik nga punimi
i studentes Raisa Myftia në Lëndën "Ilustrim
Grafik", lendë e udhehequr nga profesor Agron
Mesi.*

Këshilli Redaksional: PhD. Peter Nientied (Holandë)
Dr. Vera Bushati
Prof. Dr. Besnik Aliaj
Doc. Dr. Arben Shtylla
Prof. Asoc. Gëzim Qëndro
Prof. Thoma Thomai
Prof. Dr. Vezir Muharremaj
PhD. Loris Rossi (Itali)
PhD. Antonino Di Raimo (Itali)
Doc. Sotir Dhamo
Dr. Taulant Bino
Ing. Dritan Shutina
Ark. Rudina Toto
Ark. Anila Gjika
Ark. Laura Pedata (Itali)

Drejtore: Prof. Dr. Besnik Aliaj**Kryeredaktor:** Doc. Sotir Dhamo**Redaktor:** PhD. Joana Dhiamandi**Redaktor letrar:** Rovena Qirici**Redaktori në Anglisht:** Alma Gjoni**Art Design / layout:** PhD. Joana Dhiamandi**Kopertina:** PhD. Joana Dhiamandi

BOTIME

Shtypur nga:

PËRMBAJTJA

ARTIKUJ SHKENCOR SHQIP

KUJTESA SI HAPËSIRË HETEROTOPIKE

Gëzim Qëndro08

ARKITEKTURA SHQIPTARE E SPITALEVE

Nje Studime Krahasimore Midis Rasteve Shqiptare Dhe Atyre Evropiane

Marsida Tuxhari28

DREJT NJË ETIKE TË NGADALËSIMIT DHE NJË ESTETIKE TË NDËRLIKIMIT.

Një Përpjekje Për Të Regjistruar Rolin E Praktikave Hapësirë-Formuese Në Formë-Dhënien E Territorit [Në Shqipëri]

Skënder Luarasi.....46

SCIENTIFIC ARTICLES-INTERNATIONAL FORUM

THE ANTI-POLE

A strategy to intervene in the urban context

Llazar Kumaraku, Ermal Hoxha.....62

TRANSPORT INFRASTRUCTURES - BETWEEN UTOPIAS AND SCIENCE FICTION

LIFTING passengers on elevated sidewalks or SHOOTING them below the ground?

Laura Pedata76

WOMEN'S TRADITIONAL DRESS IN OTTOMAN SHKODËR

The case of the Catholic community through archival documents of archdiocese of Shkodër1* (18th -19th century)

Dorina Arapi94

PROBABILISTIC ANALYSIS OF A CANTILEVER SHEET PILE WALL PENETRATING CLAY

Olsi Koreta, Erdi Myftaraga, Endrit Tanku100

VIZATIMI_'GRAFOS, GRAPHIS, DISEGNO, DRAWING''

Një Linjë & Gjurme njerëzore e shënjuar në hapësirë & kohë

Agron Mesi108

THE REUSE OF INDUSTRIAL HERITAGE AS AN APPROACH TO RESTORATIVE SUSTAINABILITY AND CONSERVATION

Comparison between industrial heritage development in the Southeastern Europe and Austria

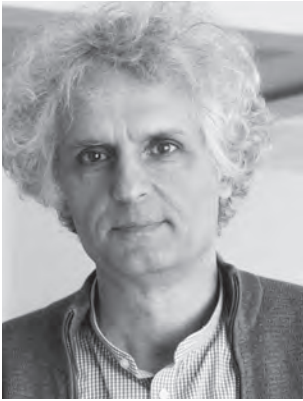
Egla Luca, Ivan Sulç, Edeltraud Haselsteiner, Diana Kopeva, Martin Brown124

AUA- UNIONI SHQIPTAR I ARKITEKTEVE, URBANISTEVE DHE PLANIFIKUESVE

DEKLARATA PUBLIKE.....162

Future

Architecture

Gezim Qendro

[Art Critic]

Prof. Assoc. Gëzim Qëndro is an artist and art critic. After a period as a director and painter at Film Studio "Shqipëria e Re", he conducted his studies at Academie van Beeldende Vorming, in Amsterdam, in 1996. After the nomination at the head of the National Gallery (1997-2002), he started work on a doctoral thesis at Paris VIII University, under the supervision of Prof. François Soulages. As co-director of the Tirana Biennale, Qëndro worked since 1996 as a lecturer in visual language, history and philosophy of art. He is currently a full time lecturer at Polis University. He is the author of many study articles and problems on visual art, curator of several exhibitions and translators of a number of visual art books.

Diana Kopeva

[Researcher on Economics]

Diana Kopeva is a full time professor at the University of National and World Economy (UNWE), Sofia, Bulgaria and a Member of the Executive Board of Bulgarian National Science Fund (BNSF). She is also a consultant in the field of agriculture, environment and regional development.

Skender Luarasi

[Architect]

Skender Luarasi is a PhD. Candidate at the Yale School of Architecture. His research investigates the relationship of architecture and geometry. Rather than a truth procedure that is universally true and absolute at any place and any time, geometry is a diachronic medium, a know-how that circulates among different human and non-human agents. Luarasi's research focuses particularly on the mid-twentieth century debate on proportion, and Le Corbusier's Modulor. It also investigates and draws a parallel between post-war concern with geometry and proportion and today's parametric geometry. Luarasi has presented his research in numerous AGSA conferences, and has published in Haeccity, Forum A+P, and other Journals.

Edeltraud Haselsteiner

[Researcher for Sustainable Architecture]

Edeltraud Haselsteiner, Project manager, Consultant and Senior Researcher within the fields of Sustainable Architecture and Sustainable Urban Planning in Vienna, Austria, Managing interdisciplinary research cooperations with focuses on sustainable urban planning, mobility, participation, aging society, sociology, gender and art. Key Senior Researcher and Lecturer at the Institute for Social Ecology (Alpen-Adria University Klagenfurt-Wien-Graz), at the University of Applied Sciences Technikum Wien (Master program Renewable Urban Energy Systems) and at the Vienna University of Technology (Institute of Urban Design and Landscape Architecture).

Ermal Hoxha

[Architect]

Ermal holds a master degree in Architecture and Urban Design and a professional post-master in parametric architectural design from POLIS University. Ermal is presently an Assistant Lecturer in Urban Planning and Design course and course of Techniques of Representations. He currently is a phd researcher in the International programm between Ferrara & POLIS University. His research is focused on the housing paradigm and their application in Tirana.

Llazar Kumaraku

[Architect]

PhD. Arch. Lazar Kumaraku is a graduate of the Sapienza University, Rome in 2009 with a dissertation led by Franco Purini. In 2014 he completed PhD studies. Since 2015, he is an full-time lecturer in Architecture and Urban Planning at Polis University. His research profile is oriented towards theoretical issues of architecture analyzing the principles and instruments of historic and morphological trasformations in urban design. For years his research is focused on urban space and more specifically on the composition and organization of planned cities.

Marsida Tuxhari

[Architect]

Marsida Tuxhari has completed her studies in Architecture at the Faculty of Civil Engineering, at the Polytechnic University of Tirana. In 2009, she completed her Master's degree in architecture at the University of Rome "La Sapienza", Italy, with the theme: "Programming, designing and managing hospital and territorial structures in developing countries". From 2009 to 2016, she has been a lecturer in the subject of "Environmental Physics" and as assistant in the subject of "Environmental Design" at the Polytechnic University of Tirana. She also has experience as a free professional in this field.

Endrit Tanku

[Geotechnical Engineer]

Endrit Tanku is a geotechnical engineer from Albania. He holds a Master's degree in geotechnical engineering, awarded from the Faculty of Civil Engineering, Polytechnic University of Albania, in 2010. Endri has a vast experience in practical geotechnical engineering applications, mainly related to its application in infrastructure projects. Since more than 5 years he has been largely involved in infrastructure projects in and outside the country, especially dealing with explicit and key geotechnical aspects of the construction process, such as: slope stability, excavation in difficult terrains, soil compaction, and road pavement inspection. Endri has participated in creating and in undertaking a large number of geotechnical investigation programs.

Martin Brown

[Expert for Innovation]

Martin has 40 years' international experience within built environment project management, businesses improvements and sustainability consultancy. A 'Sustainability Provocateur', Martin is a respected expert and advocate for innovation, is committed to enabling success for academic, client, design & contracting organisations focusing on sustainability & CSR. Martin's recent book, 'FutuREstorative' furthers debate on new sustainability thinking, pulling on a lifetime of outdoor activity, built environment career and environmentalist thinking reinforcing importance of deeper connections with natural environments, advocating mindfulness, biophilic and salutogenic design for healthy futures. As an experienced blogger, Martin comments on sustainability issues in addition to contributing to many other media sources. He is a regular presenter & keynote speaker and recently included within list of 30 CSR professionals to follow on social media.

Agron Mesi

[Graphic Painter]

Agron Mesi graduated in 1987 as a Graphic painter at Academy of Fine Arts, Tirana. From 1987 to 1994, he worked as a painter for animated films at the "Shqipëria e Re" Kinostudio (today Alba Film Animation). From 2007 onwards he works as a full-time professor at POLIS University in the department of Architecture and Art Design, teaching the fundamental courses of a visual arts education. In 2014, he started his doctoral studies in the anthropological study of art at The Academy of Albanological Studies, Tirana. He continuously participates in relevant visual arts activities and has been, on several occasions, a winner of national and international awards.

Eglja Luca

[Engineer]

Dr. Eglja Luca, lecturer at POLIS University. Eglja has earned the title PhD, in the Double degree program between Ferrara University and POLIS University. Her research is focused on "The reuse of Albanian Industrial Archeology as an approach to sustainability and conservation. Eglja holds a master of science in "Structural Design" from the Polytechnic University of Tirana / Faculty of Civil Engineering. Despite her academic activity, Eglja Luca is very active also in the field of structural end energy efficiency. Eglja is participating also in international projects such as DAPEWEB and CONSUS, projects supported by the EU. Eglja has a number of national and international publications in the field of "Seismic Vulnerability Assessment", "Industrial Archeology in Albania", "Energy Performance of the building stock" and "Structural Retrofit". Lately she finished the translation of "Seismic Design for Architect – outwitting the quake" by Andrew Charleson.

Ivan Šulc

[Researcher]

Ivan Šulc was born in 1987 in Zagreb. In 2011 he finished master's course in geography Heritage and Tourism at the University of Zagreb and in 2016 he defended his doctoral thesis Models of Tourism Development in South Dalmatia at the same university. He works as postdoctoral researcher at the University of Zagreb, Faculty of Science, Department of Geography and currently he is assistant at courses Geoinformatics, Cartographic Basis of GIS, Tourism Geography, Regionalization Principles and Geography of East Asia. His research interests are related to sustainable tourism and GIS. At the moment he is MC member at the COST action CA16114 Rethinking sustainability towards regenerative economy (RESTORE). He participated at more than 15 scientific conferences and published 8 papers. He is author of the manual Digital Cartography aimed for the high school students studying GIS. He is secretary of the scientific journal Croatian Geographical Bulletin and member of the steering committee of the Croatian Geographical Society. Ivan Šulc is team leader of the Croatian team at the International Geography Olympiad.

Dorina Arapi

[Ethnologist]

Dorina Arapi holds a PhD. in Ethnology. Her research interests are focused on Material Culture, Consumption Studies and Cultural Patterns. She is a full-time lecturer in Art and Design Department (FAD) at Polis University in Tirana. She has participated in various international scientific symposiums as in Italy, Hungary, Albania, Turkey, Bulgaria etc.

Olsi Koreta

[Geotechnical Engineer]

Olsi Koreta is a geotechnical engineer with relevant experience in planning, design and consultancy for complex geotechnical engineering projects. He holds a Master of Science from Polytechnic University of Tirana and has been involved in different research studies including several publications and conference. His main areas of research interests include geotechnical site characterization, in-situ tests interpretation, and application of probabilistic methods in geotechnical engineering. At present, Olsi works at Geo in Copenhagen, a market leading company and engineering consultancy, offering the most extensive expertise in Denmark. His projects include advanced geomechanical modelling, design of onshore and offshore structures for different oil platforms in North Sea, South-East Asia, Arabian Gulf, China, etc.

Laura Pedata

[Architect]

Laura Pedata, graduated in 2005 at "La Sapienza" University, Rome, Graduate School in Architecture UE "Ludovico Quaroni", Specialization in Environmental Architecture. In 2007 she won a Fulbright Scholarship and she attended a Master in Architecture Program at UCLA (MArchII), where she graduated with Distinction in June 2008. Laura is experienced in Environmental Architecture and Landscape Architecture. She was hired in 2009 as an Adjunct Professor at University of Rome "Sapienza", faculty of Architecture. In 2012 she was employed by SOM in San Francisco as Architectural Professional II Level. Currently employed at POLIS University in Tirana as Master Programs Coordinator and lecturer. Laura is a PhD candidate since September 2014 for the "International Doctorate in Architecture and Urban Planning", between University of Ferrara - POLIS University.

Erdi Myftaraga

[Geotechnical Engineer]

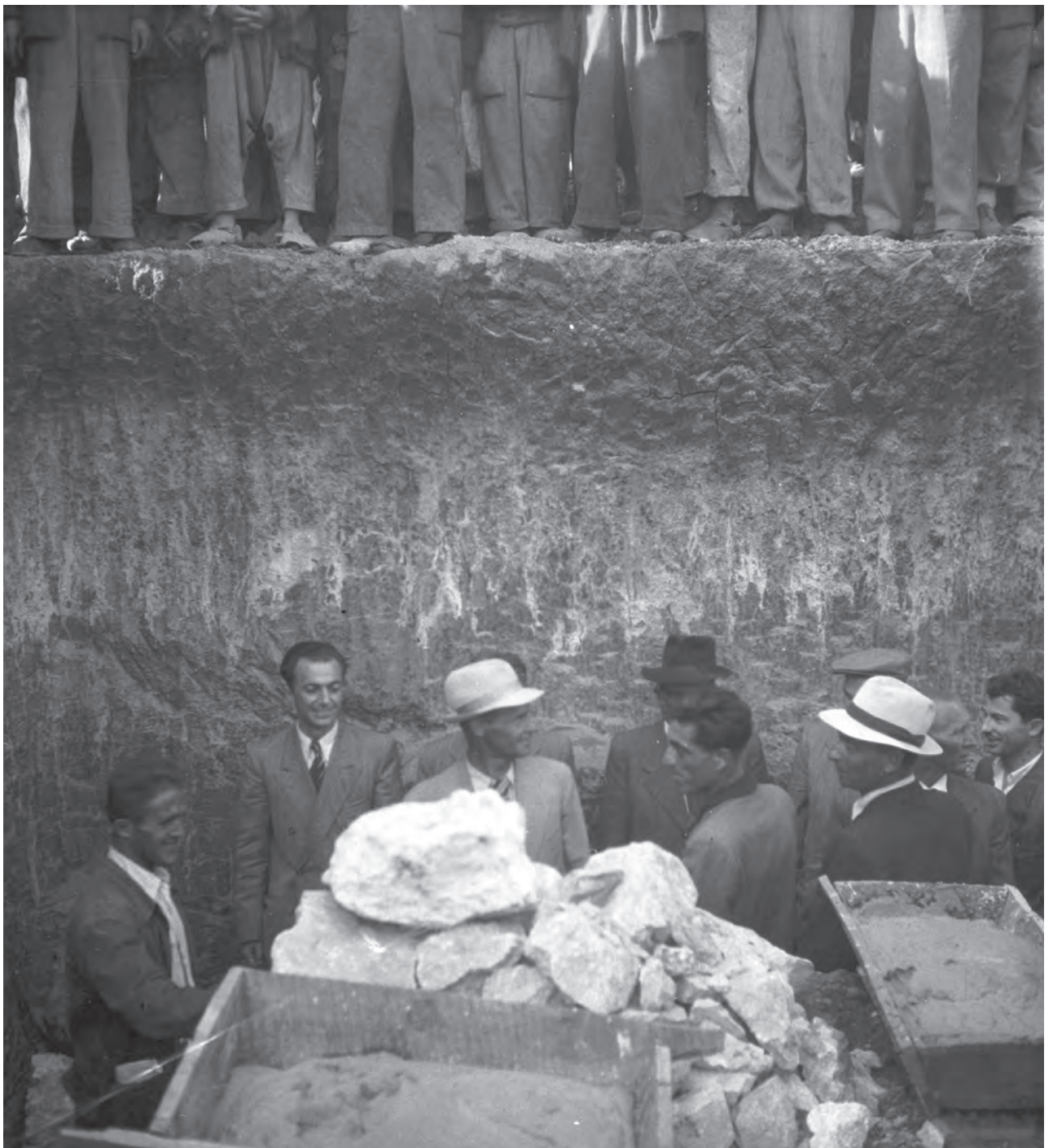
Erdi Myftaraga is a geotechnical engineer, graduated in 2008 from Tirana Polytechnic University of Tirana, Faculty of Civil Engineering. In 2010, he finished his master studies in the field of geotechnical engineering. From 2011 to 2015 he was a lecturer and teaching assistant at POLIS University in Tirana. Erdi's main areas of interests have been: to slope stability and landslide analysis, mainly focused in adapting or developing appropriate and advantageous interventions and programs; site he was investigation and characterization of geotechnical data by applying statistical methods; automatization of data analyzing and correlation procedures. His professional activities include participation in numerous national and international activities related to geotechnical engineering.

KUJTESA SI HAPËSIRË HETEROTOPIKE

Prof. Asoc. Gëzim Qëndro

Lektor në Universitetin POLIS, Fakulteti i Arkitekturës dhe Dizajnit

Artikulli u recensua nga Dr. Vera Bushati

Njëra nga ngjarjet e bujshme të fillimeve të kinemasë mbahet shfaqja nga vëllezërit Lumière në janar të 1896-ës të filmit prej 50 sekondash me titull L'arrivée d'un train en gare de La Ciotat (Mbërritja e trenit në stacionin e La Ciotat-it), një qytet i vogël bregdetar francez. Filmi ka hyrë në histori jo vetëm si një nga filmat e parë të historisë së kinemasë, por sidomos për shkak të reagimit të shikuesve të pranishëm në sallë të cilët, siç thuhet, (ndonëse disa e quajnë thjesht legjendë urbane) dolën në panik duke shtyrë e shkelur mbi njëri - tjetrin kur në ekran u shfaq një lokomotivë me avull që afrohej me shpejtësi. Ky rast është paradigmë jo vetëm e magjisë së kinemasë, por sidomos i aftësisë së saj për të krijuar një realitet paralel të cilin shikuesit e pamësuar të asaj kohe, imazhin e projektuar e merrnin për realitetin fizik ku shpalojej përditësia e tyre, një ngatërrim naiv i hapësirës së njëmendtë ku jetonin me hapësirën utopike, virtuale të ekranit të kinemasë e cila u tregonte diçka aty ku nuk ishte vërtet. Në të njëjtën hulli duhen parë edhe reagimet e dikurshme të

shikuesve, sidomos në kinematë e qyteteve të vogla provinciale, që paralajmëronin me zë të lartë aktorin e tyre të parapëlqyer se dikush po përpiquej ta vriste pas shpine, apo të mos e pinte kupën me helm të ofruar djallëzisht nga ndonjë personazh negativ. Pa përmendur dëshpërimin që pasonte për fatin e mbrapshtë të personazhit që nuk "ia kish vënë veshin" paralajmërimit të tyre. Ndonëse shikuesi i sotëm e ka kapërcyer prej kohësh këtë ngatërrim të hapësirës utopike me atë të njëmendtë, mund të themi me bindje se diçka nga magjia e fillimeve të kinemasë ka mbetur edhe sot e kësaj dite, e ndihmuar kjo edhe nga teknologjia e lartë e cila e bën përballjen me realitetin filmik ku e ku më mbresëlënës dhe befasues.

Përhumbja në hapësirën utopike të ekranit, kjo magjepsje, ky dyzim i realitetit e bënte kinematografinë një mjet të pazëvendësueshëm propagande, çka u kuptua fare mirë nga shtetet totalitare që u shfaqën njëri pas tjetrit në gjysmën e parë të shekullit të kaluar fillimisht në Rusi dhe më pas në Itali dhe Gjermani. Kinematografia

provoi se ishte mjet i mrekullueshëm propagande pikërisht për shkak të aftësisë për të krijuar një realitet që mund të konkuronte realitetin e njëmendtë fizik dhe shoqëror. Bolshevikët ishin ndër të parët që e kuptuan potencialin e paçmuar propagandistik të kinematografisë, pasi ajo arrinte ta paraqiste jetën me një vërtetësi të cilës as mediumet tradicionale, dhe as fotografia nuk mund t'i afroreshin. Nuk ishte e rastit që Lenini, profeti i revolucionit rus, shpallte në vitin 1919: “Nga të gjitha artet, kinematografia është për ne më e rëndësishmja.”¹

Padyshim risia e filmit qëndronte te lëvizja, e cila përcaktonte epërsinë e tij të dukshme ndaj arteve të tjera pamore, kryeveprat e të cilëve kishin “ngrirë” në një palëvizshmëri të përjetshme. Kjo e bënte filmin mediumin e përkryer për çlirimin e obsesionit të modernëve (dhe bolshevikëve) me lëvizjen, shpejtësinë, teknologjinë, si dhe me nxjerrjen në pah të epërsisë së jetës vepruese (vita activa) ndaj jetës kundruese (vita contemplativa). Kinemaja shpërfaqte elemente të filozofive të praxisit, pozitivizmit, duke u lidhur me ato ide të Marksit dhe Niçes që përndezën asokohe imagjinatën e humanizmit europian. Filozofitë e asaj kohe, ndonëse të papajtuësme me njëra-tjetrën, përmbanin si rregull

kremtimin e energjisë, të lëvizjes së forcave materiale dhe masave të gjera popullore. Vepra e artit nuk vlerësohej më sipas kundërimit të ç’interesuar të Kantit, pasi nga ihtarët e modernitetit ky koncept shihej si paradigmë e një jete shpirtërore anemike, por sipas masës në të cilën përcillte energjinë, shpejtësinë e jetës moderne dhe magjepsjen futuriste me teknologjinë. Kinematografia luajti asokohe një rol të dorës së parë në mitizimin e jetës vepruese dhe lënien pas dore të jetës kundruese, e cila shihej si anakronike dhe e padobishme.

Stalini po ashtu tregon se e kish kuptuar aftësinë e kinemasë për të ndërtuar një hartë realiteti kur thotë se: “Kinemaja është iluzion, por arrin t’i diktojë jetës ligjet e saj”². I ngjashëm me perandorin e rrëfenjës së Borgesit, i cili kërkoi t’i dizajnonin një hartë të perandorisë në masën e territorit të saj, edhe diktatori sovjetik synonte ndërtimin e një harte virtuale mediatike që do të mbulonte çdo cep të realitetit politik dhe kulturor të perandorisë sovjetike. Sot mund të themi me siguri se barra më e rëndë në përmbushjen e kësaj detyre iu besua kinemasë. Nga fjalët e tij del qartë se do të ishte harta ajo që do t’i diktonte realitetit ligjet e saj. Hannah Arendt ka të drejtë kur thotë se: “Subjekti ideal i totalitarizmit nuk është [...] individ i devotshëm, por ai për të cilin dallimi midis realitetit dhe trillimit [...] të vërtetës dhe gënjeshtres

1. Kristine Thompson dhe David Bordwell. *Film History: An Introduction*, New York, McGraw-Hill, 2003, f. 123.

2. Cituar nga Dmitrii Volkogonov, *Stalin, Octiabr*, 1998, No. 11, f. 87.

[...]nuk ekziston më.”³ Jo rastësisht, njëra nga veprat e pesëvjeçarit të dytë në Shqipëri, dhuratë e Vëllait të Madh sovjetik, ishte pikërisht Kinostudioja, një fabrikë imazhi, një përpjekje për të shtrirë hartën e realitetit edhe mbi Shqipërinë, si pjesë e domosdoshme e ruajtjes dhe forcimit të pushtetit totalitar në të gjithë territorin e perandorisë sovjetike. Ja përse atë ditë me diell të 10 korrikut 1952 Enver Hoxha shfaqet në ceremoninë e pagëzimit të kinematografisë shqiptare në fotografinë tashmë historike, si një nun i buzëqeshur me gërshërë në dorë. Filmata shqiptarë, njëlloj si ata sovjetikë do të ndiqnin besnikërisht konceptin e përpunuar me mjeshtëri nga Ejzenshtajni: ndërthurje e formës së bukur estetike me kumtin e qartë politik. Synimi ishte shkundja e shqiptarëve nga plogështia për t’i ngritur në lartësinë e misionit historik që kishin marrë përsipër. Këtë domethënie kanë edhe fjalët e kryeinxhinierit sovjetik Boris Allpatov gjatë ceremonisë së përrimit se « Filmata e Kinostudios Shqipëria e re do t’i japin popullit shqiptar mundësinë të forcojë bindjen për forcat e tija madhështore”.⁴

Nga dita e përrimit e deri në fillim të viteve ’90 Kinostudioja “Shqipëria e re” funksionoi si fabrika më e madhe e kujtesës (ndonëse e manipuluar) që është krijuar ndonjë herë në Shqipëri,

një makinë propagandistike e klasit të parë e vajisur mirë me fondet e shumta që i merrte ekonomisë anemike shqiptare. Edhe në vitet më të vështira Kinostudioja vazhdoi të siguronte të njëjtën mbështetje financiare që i mundësoi (të paktën për nga numri i filmave të prodhuar), ta rendiste Shqipërinë ndër vendet e para në Europë. Një hartë realiteti, një hapësirë utopike e krijuar nga qindra kilometra film që tani pas zhdukjes së realitetit socialist ka marrë formën e pastër të një simulakrumi ku aty-këtu, siç thotë Baudrillard, “gjen ndonjë copëz realiteti”. Një botë onirike e transkriptuar në gjuhën filmike, i vetmi realitet ku vazhdon të gjallojë ende.

Por dimensionin virtual i produktit të Kinostudios shenjonte në mënyrë të pashlyeshme edhe hapësirën e territorit të saj duke na ndërgjegjësuar se ne, siç thotë Foucault (Fuko): “nuk jetojmë në një hapësirë homogjene dhe të zbrazët, por përkundrazi, [...] hapësira ku jetojmë, ku ndodh erozioni i jetëve tona, kohës dhe historisë tonë është po ashtu një hapësirë heterogjene [...].Fizika moderne në tërësi e cilëson hapësirën si të vazhdueshme, homogjene, izotropike, të pafundme ose jo, nëse ajo përfaqëson një sistem të pastër marrëdhëniesh. Por ndryshe nga njeriu primitiv, ne sot mund të nxjerrim një koncept të hapësirës prej përjetimit të saj. Sipas Foucault hapësira heterotopike

3. Hannah Arendt, *Les origines du totalitarisme*. Paris, Editions du Seuil, 1972, p. 273.

4. *Gazeta Zëri i Popullit* e datës 11 korrik 1952.

krijohet nga ndërthurja e vendeve të askundit (utopos) dhe vendeve reale, hapësirave fizike ku ne lëvizim lirisht dhe subjektit vështrues si ndërmjetës. Si shembull tipik të hapësirës heterotopike Foucault merr pasqyrën, e cila, nëse qëndrojmë përpara saj na tregon aty ku nuk ndodhemi vërtet, duke krijuar një utopos, një vend të askundit. Ndërthurja e hapësirës fizike ku ndodhemi, me atë të vendndodhjes reale të rrafshit dypërmasor të pasqyrës dhe pasqyrimin tonë, krijon tre tipologji hapësirash të cilat, duke u ndërthurur prej subjektit vështrues japin atë që Foucault e quan hapësirë heterotopike. Kjo hapësirë shpesh përkon si me kujtesën e shfaqur si pathos (forma më e spikatur e saj është nostalgjia), ashtu edhe me krijimin e hartës së realitetit që përmendëm më lart.

Territori i ish - Kinostudios është paradigmë e qartë e karakterit heterogjen të hapësirave ku jetojmë, i ndërthurjes së tyre, pasi për shkak të funksionit të saj si fabrikë imazhi dhe kujtese historike arrinte të gjeneronte një hapësirë të tillë heterotopike, karakteristikat dhe vetitë e së cilës do të jenë objekt i këtij shkrimi. Pra, edhe një ndërtesë, ashtu si ne, “jeton” e kapur në thurimën e marrëdhënieve të hapësirave të brendshme fizike (të mbyllura, gjysmë të mbyllura apo hermetike) me hapësirën e jashtme, të cilat nuk mundet as të reduktohen te njëra - tjetra dhe as të mbivendosen.

Hapësirat e Kinostudios ku gjenerohet ajo që Foucault e quan hapësirë heterotopike janë territori i saj i kufizuar nga rrethimi i dikurshëm, ekranet e katër sallave të kinemasë, ekranet e moviolave të montazhit, kubeja mbi shtylla në katin e dytë dhe tani së fundmi, oborri përpara Akademisë së Filmit dhe Multimedias Marubi.

Le të fillojmë me hapësirën e jashtme, atë të territorit të ish-Kinostudios. Nëse do të bënim një anatomi të nostalgjisë që ndjejnë ish - punonjësit e rikthyer pas shumë vitesh në hapësirat brenda apo rrotull korpusit të ish-Kinostudios “Shqipëria e Re”, sipas një qasjeje të mirëfilltë etimologjike, del se, ashtu si te fjala nostalgji, reagimi i tyre lidhet jo vetëm me praninë fizike në vendin ku kanë punuar dikur, por sidomos me zhvendosjen prapa në kohë me sytë e mendjes (gr. nostos: kthim në shtëpi), si edhe reagimin emocional (gr. algos: dhimbje) që lidhet me të. Ata ndjejnë dëshirën për t’u kthyer prapa (qoftë edhe me kujtime) në atë që dikur ishte si shtëpia e tyre dhe ku punuan vite me radhë duke krijuar pjesën më të madhe të traditës tonë në kinematografi, hapësira fizike ku lanë vitet më të mira të rinisë dhe të pjekurisë. Por ndonëse ishte e natyrshme që fati i Kinostudios të ndiqte fatin e regjimit që e krijoi, dhe këtu nuk ka asnjë arsye për t’u trishtuar, gjen sidoqoftë në reagimin e tyre edhe algos-in që shoqëron

mendimin se ato vite tashmë kanë ikur pa kthim, dhimbjen për disa miq që nuk janë më ndër të gjallët, pra, një botë e tërë që tani ekziston vetëm në hapësirën e askundit të kujtesës.

Po ashtu, rindërtimi i ngjarjeve të shkuara dhe “ringjallja” në filmat e shumtë e personazheve historikë të vdekur e bëjnë nostalgjinë për Kinostudion të një lloji të veçantë, pasi funksioni i saj si fabrikë imazhi mbështetej pikërisht në cilësinë e mneme-s (kujtesës) për të ngjallur ndjenja dhe emocione, pra, kemi të bëjmë me një mneme të dyfishtë: kthim në historinë e vetë institucionit përmes kujtesës si ndjenjë dhe njohuri, dhe rikthimi në të shkuarën e krijuar nga dhjetëra filma artistikë dhe dokumentarë me subjekte të marra nga kujtesa kolektive e shqiptarëve, por, të manipuluar, duke i kaluar më parë në sitën e censurës syçelët të regjimit. Këtu qëndron veçanësia e marrëdhënies së Kinostudios me kohën, pasi me t’u fiksuar në celuloid, ajo vazhdonte të pritej dhe ngjitej pa reshtur në moviolat e montazhit ku i nënshtrohej logjikës dhe ritmit të rrëfimit të filmit duke e shndërruar nga kohë lineare në kohë filmike, çka padyshim ishte tipar karakteristik i hapësirës heterokronike të ekranit të moviolës.

Por kjo hartë realiteti ishte frut i një pune shpesh vetëmohuese. Në korridoret e heshtur dhe të zbrazur të Kinostudios, dikur qindra punonjës,

duke ndjekur itinerarin e detyrueshëm të korridoreve kilometrikë, hipnin e zbrisnin shkallëve apo punonin orar pa orar në hapësirat e dhomave të shumta, studiove, sallave të projektimit, apo në ndërtesat dhe mjediset ndihmëse të vendosura në hapësirën e jashtme përreth saj. Në territorin e Kinostudios mund të gjeje shumicën e profesioneve të botës: marangoz, rrobaqepës, shofer, piktor, mekanik, elektroaut, kimist, laborant, bufetier, bojaxhi, arkitekt, financier, magazinier, lulishtar, bibliotekar, elektrikist, skulptor, fotograf, garderobier, kompozitor, dizenjator, aktor, regjisor montazhi, piktor intermedialist, skenarist, kostumier, grimior, kino-operator, formulues muzike, figurant, montazhier, piktor animator, regjisor filmash, lulishtar, butaforist, drejtor filmi, operator zëri, teknik zhurmash, teknik kamerash, punëtor skene, kinomekanik, redaktor, teknik zëri, teknik kukullash, dokumentarist, kostumograf, asistent regjisor, punëtor krani, piktor filmi, rekuizitier, teknik ngjyrash, piktor kostumesh, piktor ekzekutues, subtitruer, dokumentarist, operator filmi, asistent operator, formulues zhurmash, teknik efektsh speciale, punëtor kareli, piroteknik, pa harruar këtu të gjithë punonjësit e administratës me larminë e profesioneve që bënë pjesë në të, etj.

Shpesh hapësira e rruginave të Kinostudios ngjante me një hapësirë heterotopike, e njëllajtë me hapësirën

e realitetit virtual që krijonte në filmat e saj, njëfarë kthimi në kohë të shkuara pasi ndodhte të takoje personazhe historike të së shkuarës, një pjesë e tyre të damkosur nga historiografia e regjimit totalitar dhe të degdisur në rrathët e ferrit të historisë kombëtare zyrtare të cilët, pushimin e shkurtër të xhirimeve në atelie e shfrytëzonin për të shëtitur pak nëpër mjediset e jashtme të Kinostudios. Shihje midis tyre pashallarë turq me pelerina dhe çallma që i bënin disi groteskë, oficerë të ushtrisë osmane me mjekra dhe mustaqe të sajuara mjeshtërisht nga grimiorët, klerikë të ndryshëm si priftërinj katolikë dhe ortodoksë, apo hoxhallarë sunitë; binte pastaj në sy ndonjë djalkë beu, paksa i ngjallmë me kostum me katrore, me pantallona qillota dhe kravatë, ndonjë ballist me veshje shajaku dhe qeleshe me shqiponjë, karabinierë italianë, ushtarë gjermanë, oficerë nazistë apo gjerarkë fashistë, zonja dhe zonjusha të aristokracisë së dikurshme me fustane të gjata dhe kapela strehëgjera të zbukuruar me lule sipas modës së gjysmës së parë të shekullit të kaluar; ndonjë tregtar me kostum dhe qostekun e orës që varej dukshëm, apo një kryetar bashkie i kohës së monarkisë me flokët e lëpira të krehura pas, me kostum dhe këpucë të bardha; ndonjë “turist” i huaj, me syze të errëta e me rroba ekstravagante që me siguri luante rolin e agjentit të ndonjë agjencie perëndimore spiunazhi; oficerë

italianë me uniforma ngjyrëçelëta që të kujtonin më tepër ballot sesa luftën; nuk mungonin pastaj as personazhet gjysmë groteske si ndonjë borgjez i moshuar (tashmë i përmbysur) me robe de chambre dhe me pantofla (Ndrekë Shkjezi), ndonjë spiun fashist mustaqespic me borsalinë; fallxhore me makijazh të rëndë e ngarkuar me gjithfarë stolish etj.

Hapësira heterotopike bëhej edhe më e ndjeshme kur në rrugët e Kinostudios takoje personazhet që tashmë bënin pjesë në panteonin e historisë zyrtare komuniste, heronj të popullit apo tipa nga shtresat e vegjëlisë së asaj kohe: komitë të periudhës së Pavarësisë (aktorët që luanin role të tilla i zilepsnin asokohe keqas të rinjtë me lejen e paçmuar që kishin nga pushteti për të mbajtur flokë të gjata dhe mjekër gjatë periudhës së xhirimeve!); ndonjë zyrtar i administratës komuniste me kostum dhe jakën e bardhë të këmishës mbi jakën e xhakëtës; partizanë me kapa me yll dhe shalle të kuq, me triko leshi të thurura me dorë dhe këpucë ushtarake me qafa dhe me automatikë gjermanë; lebër me opinga me xhufkë apo malësorë të Veriut; të burgosur të kampeve naziste të përqendrimit, me flokë të qethura shkallë - shkallë, me veshje të prera shkel e shko që i bënin të dukeshin si të sëmurë; ndonjë fshatar me brekushe dhe xhakëtë kadifeje; një tufë fëmijësh çamarrokë që i gëzoheshin lirisë së xhirimeve të

mbikëqyrur gjithë merak nga asistent – regjisor; debatikas apo fëmijë të lumtur të realitetit rozë socialist, rilindas hijerëndë me veshje shajaku dhe feste në kokë, etj.

Udhëtimi në kohë merrte nuanca thuajse komike kur i shihje këto personazhe, dikur armiq historikë të betuar si, një gjerark i lartë fashist me një partizan, apo në kombinime të pamundura kronologjike si, një oficer nazist me një komit të pavarësisë, teksa diskutonin në oborrin e Kinostudios me zjarr për ndonjë ndeshje futbollit, apo shkriheshin duke qeshur me qyfyret që nuk mungonin asnjëherë në grupet e xhirimeve. Po aq e papritur ishte të shihje ndonjë personazh pozitiv të realizmit socialist që bisedonte shtruar me ndonjë prift apo karabinier teksa mbante radhën për të blerë specialitetin e klubit: panine me qofte dhe djathë kaçkavall, apo rrufisnin së bashku miqësisht ndonjë kafë brenda apo te stolat jashtë klubit.

Por kujtesa si hapësirë heterotopike ndihej edhe përtej ndërtesës së Kinostudios ku ndodhte të shihje personazhet e njohura historike si Kryeministrin e parë të shtetit shqiptar, Ismail bej Qemalin (Sandër Prosi) që veshur me rrobat e rolit rrinte ulur te stolat përpara laboratorit të filmit duke iu gëzuar ditës me diell deri sa të rifillonin xhirimet në Atelierin e Ri, ndërkohë që grimiori i merakosur e porosiste të mos qëndronte në diell se mund të dëmtonte grimin; apo doktor

Adhamudhin (Kadri Roshi) që i veshur me kostumin e rolit diskutonte paksa i nxehur para kolonave të hyrjes kryesore (me timbrin e zërit, prozodinë e pangatërrueshme të të folurit), me nëndrejtorin e filmit, apo aktorin e njohur Timo Flloko në rolin e Çerçiz Topullit etj.

Por kujtesa si patos nuk lidhej vetëm me njerëzit (të gjallë apo të vdekur). Rrugët e Kinostudios ishin vendi i vetëm ku mund të shihje të kalonte me potere skapamentosh dhe mes reve të tymit ndonjë veturë e markës Millecento e porsalyer me bojë të zezë, plaçkë lufte e kapur dikur italianëve, të cilën me sa duket mekanikët e ofiçinës po e bënë gati për atentatin e radhës. Nuk mungonte në rrugët e saj edhe pamja sqimatore dhe anakronike e ndonjë pajtoni të vjetër të zi që kalonte duke lënë pas kërkëllitjen e ndrojtur të rrotave të sapolyera me bojë të kuqe.

Mbikëqyrja e rreptë e territorit në Shqipërinë e asaj kohe, ku nuk pipëtinte asgjë dhe raportohej çdo gjë, i bënte të papërfytyrueshme të shtënat e armëve në mes të ditës, aq më tepër në një institucion shtetëror. Të vetmit që u lejohej një privilegj i tillë ishin piroteknikët e Kinostudios të cilët herë pas here, në oborrin përpara ndërtesës së tyre njëkatëshe, për të provuar gjendjen teknike të ndonjë automatiku gjerman apo arme tjetër të hershme, lëshonin gjithë qejf batore në ajër të cilat, natyrisht, priteshin

nga punonjësit e Kinostudios ose me romuze, ose me shpërfilljen e atyre që janë mësuar prej kohësh me to.

E një lloji të veçantë ishte hapësira heterotopike që krijohet nga takimi në rruginat e Kinostudios me personazhet që dukeshin se kishin dalë nga hapësira virtuale e ekranit të kinemasë apo televizorit tashmë jo me veshje roli. Ndonëse regjisorët e filmit qëndronin në krye të hierarkisë së Kinostudios, më të famshmit dhe më tërheqësit, ata që ndiznin kureshtjen, sidomos të mysafirëve, ishin padyshim aktoret dhe aktorët e njohur. Të kthyer në legjenda qysh në gjallje të tyre, famën ua shtonte edhe fakti që filmi shqiptar mbretëronte pothuaj i patrazuar nga konkurrenca e filmave të huaj.

Magjia e bashkimit të njëkohshëm të imazhit të personazhit të filmit me personin e njëmendtë e bënte takimin me ta, sidomos për mysafirët e shpeshtë në Kinostudio, një ngjarje të paharrueshme. Ata nuk u besonin dot syve kur shihnin t'u kalonin fare pranë aktorë apo aktore me imazhin e të cilëve ishin rritur, u dinin batutat e personazheve që kishin luajtur e që tashmë ishin pjesë e pandarë e bisedave dhe shakave të kohës. E shijonin çdo çast nga përballja me ta sa që të dukej se kishin dyshuar vërtet për ekzistencën e tyre dhe tani habiteshin që ishin njerëz si gjithë të tjerët. I kishin njohur si “banorë” të botës virtuale ku luanin role sipas modelesh tipike daltoniste, prandaj tani e kishin

të vështirë që simulakrumin e një personazhi ta bashkonin me personin e njëmendtë. Ekzistenca e njëkohshme e tyre në dy hapësira përcaktonte magjinë e hapësirës heterotopike që krijohet në këtë rast. Edhe këtu përparësia e hartës së realitetit ndaj jetës reale ndihet shumë qartë. Madje prarimi i brerores së idhujve të tyre nuk u mbetej në gishta edhe kur ndodhte t'i shihnin duke pushuar në ndonjë qoshe të dekorit, ulur ku të mundnin, mbi ndonjë dërrasë apo ndonjë stol shkatarrat, ndërsa punonjësit e Kinostudios, në rolin e ciceronit, silleshin si ata që janë mësuar me lavdinë aq pranë sa nuk u bënte më përshtypje. Në këtë rast mund të themi që nëse Shën Agostini e ndante kohën në të tashmen e së shkuarës, të tashmen e të tashmes dhe të tashmen e të ardhmes, Kinostudioja ishte e specializuar të prodhonte të tashmen e së shkuarës dhe të tashmen e së ardhmes, duke përjashtuar të tashmen e së tashmes, përditësinë, e cila asokohe shihej e padenjë për t'u pasqyruar nga gjinitë e artit zyrtar, përfshirë edhe kinemantografinë.

Një tjetër qendër gjenerimi të hapësirës heterotopike e krijonte Arkivi i Filmit, asokohe i strehuar në katin e parë të një ndërtese modeste të pasuvatuar mbi të cilën ndodhej magazina qendrore e Kinostudios. Pjesa më e madhe e hapësirës utopike që gjeneronte përbëhet padyshim nga mijëra metra film që mbaheshin nëpër kuti rrethore të stivosura në

raftet e Arkivit. Bota e askundit e mbyllur në ato kuti krijonte të njëjtën sinergji hapësirash për të cilën flet Foucault. Por më interesante padyshim ishte hapësira fizike pothuaj klaustrofobike e kinemasë së Arkivit ku shpesh herë shikonim filma që ndalohej të shfaqeshin në kinematë e qytetit. Sinergjisë së hapësirës utopike të ekranit dhe asaj fizike të kinemasë si dhe regjimeve të ndryshme të kohës u shtohej edhe një dozë e lehtë kënaqësie tinëzare që buronte nga flirtimi me ideologji dhe mendësi të papajtueshme me ideologjinë zyrtare.

Por Kinostudioja kishte edhe tre salla të tjera kinemaje. Njëra, më e vjetra në katin e parë të korpusit kryesor, me tavanin me zbukurime rrethore me stuko, ngjitur me repartin e zërit dhe tjetra, po në atë kat, por shumë më e vogël. Në ndërtesën e re të montazhit, pas mesit të viteve '80, u ndërtua një sallë tjetër e cila gjithnjë e më shumë zëvendësoi të parën. Edhe këto tre kinema ishin vatra gjenerimi të hapësirës heterogjene, ku ekranit me dy cilësitë e tij: rrafshin dy përmasor dhe imazhin tre përmasor që “banon” në të si dhe ndërveprimi me hapësirën fizike të sallës dhe subjektin vështrues ishin elementet themelore që gjeneronin heterogjenitetin e hapësirës.

Por hapësira e sallës së kinemasë (përfshirë edhe ekranin) krijon jovetëm dimensionin heterotopik, por edhe atë që Foucault e quan heterokroni; bashkëjetesa dhe bashkëveprimii

i kohës lineare në të cilën jeton shikuesi dhe kohës filmike, e cila përcaktohet nga kërkesat e skenarit dhe realizohet përmes teknikës së montazhit. Rëndësinë parësore të kohës në shpalosjen e një rrëfimi dhe regjimet e ndryshme që mund të përmbajë i shpreh qartë Paul Riceur në librin e tij Temps et récit: “Bota e shpalosur nga çdo veprimtari rrëfyese është gjithmonë e lidhur me kohën. Ose [...] koha shndërrohet në kohë njerëzore në masën që organizohet në një rrëfim; rrëfimtaria, në këmbim merr kuptim në masën që portretizon tiparet e përjetimit të kohës.”⁵ Nëse heterotopitë janë rezultat i bashkëjetesës së hapësirave irrealë me ato reale, nëse përmbajnë edhe regjime të ndryshme kohe që “ndodhin njëkohësisht” bashkëveprimi i tyre me subjektin vështrues mundet fare mirë të krijojë realitete heterotopologjike që karakterizohen nga bashkëveprimi i hapësirave utopike dhe reale dhe regjimeve të ndryshme të kohës. Kinemaja mund të shërbejë si paradigmë e mirëfilltë e heterotopologjisë pasi ndërkohë që e mbërthenshikuesin në palëvizshmërinë e detyruar gjatë kohëzgjatjes së filmit, e bën të “udhëtojë” në realitetin heterotopologjik që shpaloset në ekranin e kinemasë, një regjim tjetër kohe të përcaktuar nga montazhi dhe logjika e ngjarjes. Pjesë e këtij rituali është mbyllja e dritave, e ngjashme me mbylljen e syve, si pikënisje e

5. Gazeta Zëri i Popullit e datës 11 korrik 1952.

përjetimit të kohës dhe hapësirës. Vlen të themi që aporia që shoqëronte këtë situatë ishte e pakalueshme në fillimet e kinematografisë, ndërkohë që shikuesi i sotëm arrin të kalojë fare mirë nga një regjim hapësire dhe kohe në tjetrin pa asnjë vështirësi.

TË SHIHET TEKSTI I FEVE POLITIKE

Në krahun verilindor të korpusit kryesor, në katin e dytë ndodhet një kube e mbështetur mbi gjashtë kolona, e cila të kujton ato që ndërtoheshin në vendin e takimit të dy krahëve të planimetrisë, transetit dhe anijatës, së kishave të krishtera. Kubeja, me prejardhje nga Lindja e Afërt, mbetet qysh nga mijëvjeçari II para K. njëri nga tipat themelorë të mbulimit arkitektonik ende në përdorim. Ajo përbëhet nga shumatorja teorike e harqeve të krijuar prej rrotullimit të një harku rreth një pike të palëvizshme, duke krijuar kështu një përmasë të tretë, atë të thellësisë, veçori me të cilën lidhet ngarkesa metafizike e saj. Mbase tipari më karakteristik i arkitekturës bizantine është vendosja e një kubeje mbi një bazë rrethore apo katrore siç ndodh në kishën e Justinianit të shën Sofisë dhe në shembuj të tjerë të panumërt. Arkitekti i Kinostudios, bjellorusi Lavrov, e ka vendosur kubën e Kinostudios në formë vele mbi një strukturë katërkëndore, duke shmangur tipologjinë po aq të përdorur

të strukturës mbajtëse rrethore, duke krijuar kështu katër rrafshet të prera vertikale gjysmërrethore të cilët sipas traditës bizantine ose pikturohen, ose përdoren për ndriçim duke hapur dritare në to. Lavrovi zgjodhi që sipërfaqet e lira të mureve gjysmërrethorë t'i përdorë për të pikturuar figura duke krijuar kështu mbase të vetmen hapësirë heterotopike në një institucion publik të kohës së komunizmit. Kjo tipologji hapësire në këtë rast krijohet nga tensioni midis hapësirës utopike të kubesë dhe hapësirës fizike të kufizuar nga shtyllat mbajtëse. Karakteri i utoposit të kubesë duket qartë nëse ndjekim fillin e përdorimeve të ndryshme të saj gjatë historisë së arkitekturës ku shihet se kuptimi më i rëndësishëm mbetet ai i simbolit të kupës qiellore. Përgjatë shekujve shumë gjuhë dhe kultura e kanë përshkruar qiellin si toposin ku banojnë qenie të plotfuqishme prej nga mbikëqyrin dhe ndërhyjnë, nëse është e nevojshme, për të vendosur rendin dhe drejtësinë. Ai shihet si froni i perëndisë dhe ka një rend të përcaktuar qartë nga hierarkia e engjëjve, ashtu siç e pat përshkruar në vitin 500 pas K. Dionisi i Aeropagut.

Karakterit të utoposit (vendit të askundit) të kubesë përforcohet nga ngarkesa simbolike që gjejmë në fjalët e shën Bazilit, i cili thekson se kupës qiellore i është dhënë

forma mjaft të qëndrueshme dhe kompakte e sferës që të arrijë të ndajë hermetikisht brendinë e saj, me atë që e rrethon Ky simbol përmbledh edhe vëzhgime meteorologjike, astronomike, astrologjike me ngarkesa dhe ngjyrimet të qarta teologjike, të lidhura sidomos me krijimin e botës. Shtresëzime të tjera simbolike e shohin Qiellin edhe si burim të dritës dhe ndëshkimeve.

Hapësira fizike e kubesë së Kinostudios është vërtet mbresëlënëse, nëse marrim parasysh madhësinë e ndërtesës ku është vendosur. Lartësia nga dyshemeja në majën e kubesë është 9 m., ndërsa katërkëndëshi mbi të cilin mbështetet ka përmasat 6.25 m x 5.65 m. Lartësia e gjysmërrathëve vertikale (hapësira e pikturuar) është 2.5 m. Nga maja e kubesë varet një shandan me gjatësi 4.7 metra, kurse lartësia e shtyllave mbajtëse është 3.75 metra. Kësaj i duhet shtuar edhe një metër tjetër deri te baza e afreskeve. Hapësira fizike mbyllet nga shtyllat mbajtëse të kubesë me trashësi 45 cm që janë “veshur” me mermer të imituar që të kujton stilin e parë të dekorimit të zbuluar në qytetin e Pompeit (shekulli I para K.).

Por dimensionin utopik, shndërrimin në vend të askundit kubeja e merr sidomos prej pikturimit të personazheve në faqet e saj. Jo vetëm forma, por edhe pikturimi i kubesë në historinë e arkitekturës,

sidomos atë kishtare, lidhet me simbolin e kupës qiellore, me parajsën që zakonisht popullohej nga qenie me krahë apo pa krahë që shiheshin si banorë të një bote të epërme, të përjetshme dhe ideale, ku nuk mund të pranoheshë veçse pas ndonjë akti vetëmohues sakrifikimi në emër të besimit, ose pas një jete të devotshme të panjolllosur nga mëkati. Është me vend të sqarohet se pranimi i këtyre figurave në atë hapësirë miratohej nga teologë ekspertë të doktrinës kishtare. Aty nuk mund të shfaqej askush pa miratimin e Kishës dhe të autoriteve të saj. Pra, një hapësirë utopike, një vend i askundit ku vendosen agjentët mesianikë të një teologjie. Prania e kësaj hapësire pa asnjë funksion në hapësirën e brendshme të Kinostudios e bën edhe më të spikatur karakterin heterotopik të saj pasi hapësira fizike midis shtyllave mbajtëse përdorej asokohe pak ose aspak. Për mëse dhjetë vjet nuk e pashë hapësirën e utoposit të kubesë e cila ishte lënë qëllimisht në errësirë duke i bërë pothuajse të padukshme figurat e pikturuara dhe ndriçuesin. Ka të ngjarë që pas vitit 1967 ngjashmëria e sikletshme e kubesë së pikturuar të Kinostudios me kubetë e kishave të jetë arsyeja përse u la për vite në errësirë. Ndarja e hapësirës në dy pjesë përmes kubesë të kujton natyrën e Kishës e cila është e dyfishtë: njerëzit që lëvizin mbi

tokë dhe shenjtoret që drejtojnë nga lartësia e qiejve. Në disa tradita ky tipar i dyfishhtë i arkitekturës kishtare dhe hapësirës heterotopike që krijon lidhet edhe me dy natyrat e Krishtit si Ndërmjetës: mbi tokë njeriu Jezus, ndërsa në përjetësinë qiellore bashkë-udhëheqës me Perëndinë.⁶

Për të njëjtat arsye që përmendëm më sipër kubeja e Kinostudios krijon përmasën kronotopike pasi ajo hapësirë për vetë ngarkesën simbolike që përmban krijon edhe një regjim tjetër kohe i cili e kthen kubën në një hapësirë heterotopologjike.

Sigurisht, në një kube si ajo e Kinostudios askush nuk pret të gjejë të pikturuar shenjtore dhe engjëj. Por ajo hapësirë parajsore, pa dyshim, është mbushur me figura po ashtu të “miratuara” nga pushteti totalitar dhe ideologët e tij. Nga hapësirat e saj janë dënuar me ostracizëm të gjithë përfaqësuesit e klasave që u përkisnin sistemit të përmbysur nga Revolucioni, që i bindej logjikës së hekurt të Historisë, ADN-së së saj në të cilën ishin “shkruar” të gjitha zhvillimet e ardhshme politike, ekonomike të shoqërisë njerëzore.

Nuk e dimë kush e hartoi programin ikonologjik të kubesë, por

6. Bede, *De Tabernaculo*, “Intra hoc velum templi posita est areatestamenti; quia mediator Dei et hominum, homo Christus Jesus, qui solus pater norum est conscius arcanorum, .. super coelos coelorum ascendens, sedet ad dexteram Patris. Hoc velo sanctuarium et sanctuarii sanctuaria dividuntur; quoniam Ecclesia, quae ex angelis sanctis et hominibus constat, partim adhuc peregrinatur in infimis, partim in aeterna patria regnat in superis.”

në të gjejmë prototipat e njohur të shoqërisë socialiste ndërkohë që janë përjashtuar të gjithë armiqtë e saj. Nga lartësia e kubesë na sheh një naftëtar, dy fshatarë që po korrin grurë, një tekstiliste dhe dy rekordmenë të asaj kohe në vrapim dhe hedhje shtize. Të kënaqur që jetojnë nën hirin fuqiptotë të pushtetit ato shfaqen si paradigma pamore të *vita activa* të njeriut të ri socialist, banorit të vetëm që meritonte të jetonte në parajsën komuniste, të klasës që kishte misionin historik të përmbushte mesianizmin laik të komunizmit dhe të “shokëve të udhës”, fshatarësisë kooperativiste, të cilët, ndonëse ecnin përkrah punëtorëve në rrugëtimin drejt parajsës, nuk ishin po aq të bekuar nga hiri i pushtetit totalitar.

Teoria marksiste dhe Lenini e ruajtën karakterin mesianik të socializmit utopik, por duke zhvilluar krahas ideve të zbatimit në praktikë edhe një kuptim të «Absolutes», tipik për qëndrimet e një realiteti politik tepër të rëndësishëm me një ngarkesë të madhe mesianike: klasa e proletarëve. Për Marks të rëndësia themelore, roli mesianik i proletariatit lidhet me një version të thjeshtëzuar të historisë së marrëdhënive njerëzore, pra, me «mëkatën fillestar» që zë fill me pasurimin e pabarabartë dhe me përvetësimin vetjak, që u kthye në normë morale dhe bazë e

marrëdhënieve ekonomike midis njerëzve. Pra, njeriu iu dorëzua tundimit për të shfrytëzuar sivëllain e tij, i cili nuk i kishte të njëjtat mjete. Kështu, akti i përvetësimit të mjeteve të prodhimit u kthye në akt pushteti. Përtej zhdukjes së sundimit të njeriut mbi njeriun, lufta e klasave do të rikthejë këtë unitet të humbur në kohët e hershme: të harmonisë së njerëzve midis tyre dhe të njeriut me thelbin e natyrës së tij të përcudnuar nga prona private.

Hapësira heterotopike që krijohet nga ndërveprimi i hapësirës fizike midis shtyllave mbajtëse dhe asaj utopike të kubesë së pikturuar, hierarkia e hapësirave që e detyron subjektin vështrues të ngrejë kokën lart e kthen atë në nyjen lidhëse midis dy hapësirave, duke krijuar për pasojë dimensionin heterotopik të saj. Në kontekstin e kësaj hierarkie hapësirash bëhet kuptimplote përshtatja që dy bolshevikë të vjetër, Lunaçarski dhe Gorki i bënë pas dështimit të revolucionit të vitit 1905 lutjes së njohur biblike Ati Ynë, e cila pas ndërhyrjes së tyre tingëllonte kështu: Proletariati Ynë që rri mbi Tokë, u shenjtëroftë Emri yt/ardhtë Mbretëria jote /U bëftë Vullneti yt mbi Tokë/.⁷ Nëse dikush do të binte në gjunjë për t'u lutur nën këtë kube, lutje më të mirë nuk do të gjente.

Si materialistë padyshim marksistë-leninistët pranonin konceptin e një hapësire homogjene, konceptin (b) të hapësirës si përmbajtëse e të gjitha objekteve, e pakufizuar dhe homogjene. Po si shpjegohet që në këtë rast fare hapur kanë përshtatur konceptin fetar të hapësirës heterotopike, e cila ka një hierarki të qartë ku hapësira fizike dhe koncepti i kohës lineare ku gjallojnë vdekëtarët janë krejt të ndryshëm nga ato të një realiteti tjetër, të botës numenale apo metafizike, ku koha dhe hapësira kanë një kuptim tjetër, ku ndryshe nga realiteti i njëmendte, aty sundon përjetësia dhe harmonia, si parakushtet dalluese të një realiteti të bekuar me hirin e Perëndisë. A nuk e dinin vallë që duke ndërtuar kubënë po vinin në dyshim themelet e konceptit materialist të hapësirës homogjene si mbajtëse e objekteve duke hyrë rrezikshëm në zonën e koncepteve metafizike të hapësirës?

Sot e vetmja hapësirë ku kujtesa shfaqet si hapësirë heterotopike është ekrani dhe hapësira e brendshme e kinemasë së Akademisë Marubi dhe oborrit përpara saj ku jo vetëm gjen, sipas një qasjeje tipike poststrukturaliste, me kombinime nga më të papriturat, një larmi mbresëlënëse objektësh, relikte të dikurshme ideologjike dhe materiale që i përkasin pjesërisht Kinostudios së dikurshme, por të shfaqet edhe

7. Igor Golomostock, *L'Art totalitaire, Paris, shtëpia botuese Carré, f.283.*

një ekran i madh i cili përdoret për veprimtari të ndryshme. Sigurisht që hapësira heterotopike e krijuar kështu nuk është pasqyrë e ndonjë realiteti rozë socialist, por një dritare mbi botën e sotme moderne dhe një kalim i historisë së kinemasë, i personaliteteve të saj të ofruara bujarisht për publikun e interesuar nga Akademia Marubi.

Për vite me radhë pas rënies nga hiri i pushtetit Kinostudioja të kujtonte një aristokrate të rënë nga vakti, me kostumin dikur luksoz të lerosur dhe të ngrënë nga koha të cilës restaurimi rrënjësor në proces po i kthen dinjitetin e dikurshëm. Dikur territori i saj prej disa hektarësh ngjante me njëfarë “Mbretërie të vogël imazhi” që ruhej me kujdes nga policia e shtetit, ku korpusi kryesor mund të quhej pa mëdyshje pallati mbretëror i kinematografisë shqiptare. Kishte aty madje edhe tituj fisnikërie si Artist i Popullit apo Artist i Merituar të cilët, ndonëse nuk kanë ndonjë vlerë shkëmbimi në tregun e sotëm të vlerave, përmendja e herëpashershme e tyre të ndërmend titujt e fisnikërisë pas rënies së monarkisë, të cilët ndonëse i përkasin një kohe të vdekur njëherë e mirë, mbeten burim krenarie për vlerësimin e marrë dikur. Tani gjithçka është e qetë në ndërtesën e Kinostudios. Edhe pallati në të cilën është strehuar është tepër i madh për një të moshuar të papunë si ajo. Prandaj u ka lëshuar për banim disa hapësira

qiramarrësve të rinj, Institutit të Restaurimit dhe një televizioni privat. Nga magjia e dikurshme, e ngjashme me kalimin nëpër makinën e kohës nuk ka mbetur asgjë. Algos-i bëhet edhe më i dhimbshëm kur mendon se shumë relikte të asaj kohe mund të ishin ruajtur, kostumet e qindra roleve, rekuizita apo disa mjedise studiosh për t’u treguar brezave të ardhshëm se si punohej dikur. Kinostudioja, e cila sigurisht, pas rënies së sistemit totalitar që e ngriti e humbi arsyen e ekzistencës, mund të gjallonte ende si formë e mnemes, (kujtesa si njohje), si njëra nga rrugët për t’u kthyer te e shkuara, për ta kuptuar dhe njohur më mirë. Ecja e dikurshme nëpër rrugët e Kinostudios që shpesh ngjante si ecje nëpër histori, rezultat i natyrshëm i karakterit të punës së Kinostudios si fabrikë imazhi, mund të riprodhohej duke i kthyer studiot e xhirimit dhe të gjitha mjediset e punës në gjendjen e dikurshme; mundej që personazhet historikë apo rolet e njohura që asokohe i “taknim rastësisht” të bëheshin pjesë e situatës që do të krijohej nga “vënia në skenë” e asaj që ndodhte dikur në Kinostudio. Pra, një riciklim i mnemes me qëllime njohëse. Do të kërkonte një libër më vete atmosfera dhe magjia që ushtronte Kinostudioja te të gjithë ata që punuan në të e që e bën edhe sot aq tërheqëse t’i rikujtos, por me e dhimbshme është se ringjallja e asaj atmosfere për

qëllime muzeale është praktikisht një projekt krejt i pamundur.

Por sot simulakrumi i realitetit të ngjyer me mesianizëm laik dhe mistikë revolucionare që krijoi dikur Kinostudioja nuk i hyn më në punë askujt. Mbase historianëve të kinemasë shqiptare. Togfjalëshi “Shqipëria e Re” mundet sot fare mirë të zëvendësohet me termin Kinostudioja “Shqipëria e Vjetër,” pasi ai realitet, edhe pse kanë kaluar vetëm njëzet e ca vjet ngjan sot shumë i largët dhe anakronik.

Zulma e dikurshme e Kinostudios duket se nuk i bën fare përshtypje sidomos fqinjëve të saj të rinj, televizioneve private që kanë mbirë kudo rrotull saj, të rehatuar më së miri në ndërtesa të reja me morfologji arkitekturore “moderne” ku spikatin ngjyrat e forta të ballinave. Kinostudioja e rënë nga hiri i pushtetit totalitar sheh se si rriten kanakarët e pushtetit të sotëm të cilët pa shumë ceremoni kanë parcelizuar të gjithë hapësirën përreth saj. Tani territori i Kinostudios ngjan më shumë me një “Perandori të vockël imazhi”, ku korpusi i Kinostudios për nga dinjiteti i arkitekturës dhe për numrin e moteve që mban mbi shpinë ende ka (edhe për sa kohë!?) të drejtën të sundojë territorin përreth me masën e ndërtesës dhe dinjitetin hijerëndë të arkitekturës së saj.

Klasa e sotme politike ndryshe nga Lenini, me siguri parapëlqen

televizionin në vend të kinemasë, sepse potenciali i televizionit për të përcjellë kumte politike, për të manipuluar zgjedhësit, për të qenë gjatë gjithë kohës në vëmendjen e publikut nuk ka të krahasuar me potencialin e dokumentarit filmik. Dhe, njëlloj si Stalini, ata do të thoshin se televizioni është një iluzion, që i dikton realitetit ligjet e tij. Politikanëve të sotëm u duhet sot pikërisht harta e realitetit që ofrojnë televizionet e rinj përreth Kinostudios e cila në thelb përbëhet nga simulakrumi i prodhuar nga spektaklet marramendëse, reality-show, varësia e publikut nga telenovelat maratonë ku po shkëlqejnë kohët e fundit ato turke, karakteri i spikatur ludik i programeve, raportimet live nga vendngjarjet, intervistat e përnatshme që po na kthejnë në popull të intervistuarish, janë më të fuqishëm dhe ku e ku më joshës dhe manipulues se sa simulakrumi i krijuar dikur nga Kinostudioja. Nëse Kinostudioja, siç e pamë, krijonte disa vatra hapësire heterotopike, televizioni dhe masmedia në përgjithësi e kanë shtrirë hapësirën heterotopike kudo. Më kujtohet fillimi i viteve '70 në Tiranë, koha kur në familjet shqiptare u shtua televizori, një pasuri e vërtetë, burim krenarie sidomos për fëmijët. Në një lagje ku televizorët numëroheshin me gishta pronësia e njërit prej tyre përkthehej vetvetiu në një status të lakmuar social. Shtëpitë

fatlume me televizor dalloheshin lehtësisht prej ngjyrës së zbehtë kaltëroshe të ekranit e cila ndryshonte vazhdimisht ton në varësi të imazheve që shfaqeshin në të. A thua zakoni për të fikur doemos dritën lidhej me idenë se një ekran duhet parë në errësi, zakon ky i rrënjosur nga vite të tëra vajtjeje në kinema? Ishte e qartë që hierarkia midis hapësirës utopike të ekranit të stërmadh të kinemasë dhe hapësirës fizike të kinemasë ishte kryekëput në dobi të së parës. Mbase për inerci ky zakon mbijetoi për disa vite. Sot për çudi ka humbur; të gjithë shohin televizor me dritë ndezur duke e përzier hapësirën utopike të ekranit me hapësirën fizike të shtëpisë. Mbase edhe sepse shikimi me familjen i televizorit (shpesh edhe me të gjithë fqinjët) ishte kthyer në një ritual i cili duhej respektuar në të gjitha hollësitë, përfshirë edhe fikjen e dritës që hapësira heterotopike të reduktohej pothuajse vetëm në hapësirën utopike të televizorit. Ndërsa sot, pas dyzet viteve pothuaj në çdo mjedis të banueshëm të shtëpive tona ndodhen ekranë televizori, pra, ndeshemi me një shumëfishim të hapësirës utopike, ku njëlloj si në ekranin e kinemasë, tregohet një botë që nuk ndodhet aty, por që në marrëdhënie me hapësirën

përreth dhe e ndërmjetësuar nga vështrimi dhe prania jonë fizike i kthejnë mjediset tona të banimit në hapësira të mirëfillta heterotopike. Ekranin e televizorit ka “pushtuar” çdo hapësirë tashmë dhe në bare, universitete, institucione të ndryshme, shitore, shkurt ngado, prania e një apo disa ekraneve është bërë rutinë që nuk i tërheq vëmendjen kujt. Po ashtu edhe ekranin e kompjuterit, i cili po përhapet me shpejtësi dhe po kthehet në një mjet pune i domosdoshëm, apo edhe iPhone, iPad e plot mjete të tjera të teknologjisë së lartë të cilat i gozhdojnë njerëzit përpara hapësirës virtuale të ekraneve të tyre kudo ku ndodhen.

Por nuk mund të thuhet e njëjta gjë për dimensionin heterokronik që gjeneron ekranin e televizorit. Nëse mbyllja e dritave ngjante me mbylljen e syve duke na paralajmëruar se po hyjmë në një botë onirike, utopike që gjallon vetëm në ekranin e kinemasë, ku edhe koha dihej se ishte e ndryshme nga e tashmja e së tashmes në të cilën jetojmë, në rastin e televizorit kjo marrëdhënie ndryshon kryekëput sepse shumëçka nga ajo që shohim në ekranin e vogël ndodh në mënyrë të njëkohshme, pra e tashmja e së tashmes në ekran përkon me kohën lineare të përditësisë tonë.

Kjo ka të ngjarë të jetë njëra nga arsyet përse sot askush nuk i fik më dritat për të parë televizor, sepse ajo që ndodh në hapësirën utopike të ekranit na bën të përjetojmë në kohë reale diçka që po ndodh larg nesh, duke shumëfishuar kështu praninë tonë të njëkohshme në shumë vende. Nëse koha që kalojmë duke vështruar në hapësirën utopike të ekranit të kinemasë është e kufizuar (një orë e gjysmë, dy orë) sot gjithnjë e më shumë njerëz kalojnë më shumë kohë duke parë televizor se sa duke jetuar përditësinë e tyre. Kjo e bën kujtesën si hapësirë heterotopike që prodhonte dikur Kinostudioja të duket jashtëkohëse dhe shumë të largët.

Ja përse edhe ne, ashtu si Foucault, mund të themi se jo vetëm që nuk jetojmë në një hapësirë homogjene, por hapësira virtuale po konkuron frikshëm hapësirën e njëmendtë “ku ndodh erozioni i jetëve tona, kohës dhe historisë tonë.” Jeta jonë në hapësirën heterotopike dhe heterokronike, përmbysja e hierarkisë midis realitetit fizik dhe hapësirës utopike i bën fjalët e Baudrillard të tingëllojnë më aktuale se kurrë: “Ne sot jetojmë në një hartë realiteti të krijuar nga masmedia ku realiteti i njëmendtë po zbehet gjithnjë e më shumë prej mospërdorimit.”

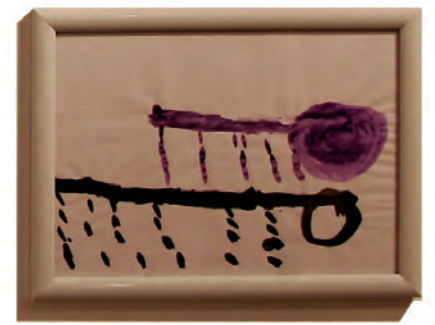
MAD CENTER

Kutia me Xixëllonja

Në datë 18 Dhjetor 2015, në orën 17:30, është zhvilluar ekspozita në kujtim të Atjon Zhiti, me kurator Prof. Asoc. Gezim Qendro, në sallën MAD Center të Universitetit POLIS.

ARKITEKTURA SHQIPTARE E SPITALEVE

Një studime krahasimor midis rasteve

Shqiptare dhe atyre Evropiane

Marsida Tuxhari

Universiteti Politeknik i Tiranës, Fakulteti i Arkitekturës dhe Urbanistikës

Artikulli u recensua nga PhD. Llazar Kumaraku

ABSTRAKT

Artikulli zgjedh të trajtojë zhvillimin tipologjik të ndërtesave spitalore në Shqipëri në vitet 1945-1990, vite në të cilat u ndërtua shumica e tyre. Duke filluar me çfarë ekzistonte si edhe çfarë ishte projektuar dhe u projektua më herët në vitet 1920-1945, kuptohet më mirë dhe shkallë-shkallë zhvillimi tipologjik i këtyre ndërtesave. Nëpërmjet shqyrtimit të projekteve sipas zhvillimit kronologjik arrihet të kuptohet qasja me problematikat e kësaj tipologjie, zgjidhjet funksionale, mundësitë që ofronte periudha kohore, teknologjitë mjekësore dhe krijimtaria e projektuesve shqiptarë. Qëllimi i artikullit është të tregojë procesin e zhvillimit të projektimit të ndërtesave spitalore, dhe se si ka evolimin në kohë si dhe trajtimin funksional dhe estetik të tyre. Duhet të evidentohen momentet në të cilat janë bërë "kapërcimet" e mëdha, të cilat ndryshuan konceptet dhe parimet në projektim, të tregohet se si janë zhvilluar rregullat në projektimin spitalor, në kontekstin funksional dhe më tej në paraqitjen estetike të ndërtesave. Duke vënë përballë zhvillimit të kësaj tipologjie në Shqipëri panoramën e gjerë të zhvillimit tipologjik të ndërtesave spitalore në Evropë në shek. e 20-të, tregohen momentet se kur modelet e ndërtesave spitalore shqiptare takojnë modelet e ngjashme të homologeve të tyre në Evropë dhe sa të ngjashme janë në organizimin funksional. Rëndësia e këtij artikulli konsiston në faktin se, së pari, diskutohet mbi një tipologji ndërtesash, për të cilat nuk është hapur ndonjë diskutim në rang profesional. Sot diskutohet shumë për sistemin dhe shërbimin shëndetësor, por jo për ndërtesat e shërbimit terciar shëndetësor. Së dyti, artikulli hap diskutimin mbi një periudhë në të cilën është punuar shumë, por fliet pak.

DERI NË 1945

Zhvillimi i tipit të spitalit monumental "me pavijone" në Evropë dhe tipatë tjerë nga fundi i shek. XVIII-të deri në vitin 1945

Në gjysmën e dytë të shek. të 18-të (vitet 1770) lind një tipologji e re spitalesh dhe një racionale ere që vjen nga zhvillimi i shkencës mjekësore dhe teoritë e mbrojtjes së ajrit nga përhapja e infeksioneve. Skema e parë planimetricke e propozuar për këtë tip parashikonte një seri ndërtesash njëkatëshe të vendosura në radhë paralelisht me njëra tjetrën. Çdo pavijon paraqitet si ndërtesë më vete, e specifikuar për një lloj specialiteti dhe në një sallë të hapur radhiteshin rreth 30 shtretër në të dy anët e mureve më të gjatë. Pavijonet pajiseshin në një rënë anë me një kënd kuzhine ngjitur me dhomën e infermiereve dhe në anën tjetër me nyjat higjienike dhe dhoma teke për pacientë. Filozofia e re që frymëzon ndërtimin e spitaleve në atë epokë, bazohet në sigurimin e higjienës maksimale të mundshme, nëpërmjet ajrimit, ndriçimit, ndarjes së pavijoneve dhe largimit nga

qendrat e banuara. Shpesh pavijonet lidhen me njëri tjetrin nëpërmjet korridoreve ose pasazhesh të nëndheshme.

Midis dy radhëve të pavijoneve, organizohet një kopsht, i cili në dy anët e tjera ka kishën dhe ambientet e shërbimit. Kjo ishte pikërisht skema me të cilën arkitektët J. B. Le Roi dhe C. F. Viel riorganizuan spitalin "Hotel-Dieu", Paris (1773) (Prodi&Stocchetti 1990, pp. 42-43).

Kjo skemë u bë themelore për ndërtimin e një serie të gjatë spitalesh "me pavijone", ku format e tyre në plan përveçse lineare u artikuluan edhe në forma të tjera. Megjithëse literatura njeh francezët si novatorët në zhvillimin e spitalit "me pavijone", anglezët kishin përcaktuar mirë tipin e spitalit të tillë, një shekull më përpara zhvillimeve në Francë, që me "Greenwich Royal Naval Hospital", konceptuar nga Christopher

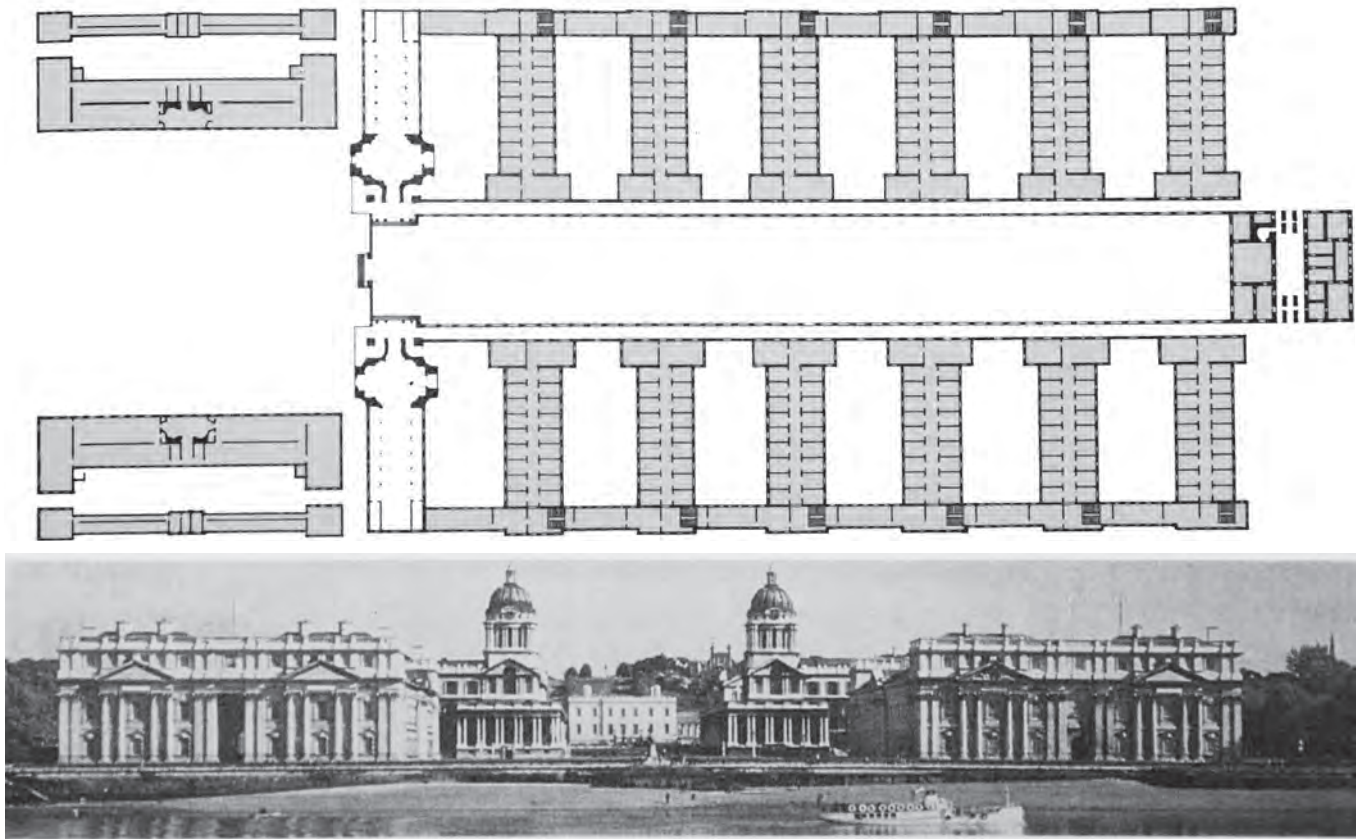

Fig. 1. Plani i përgjithshëm dhe pamja e spitalit “Royal Naval”, Greenwich, Londër. Viti 1694. *L’architettura dell’ospedale*, p. 45

Wren Më 1694 (Fig. 1). Emërtimet e tipave të strukturave spitalore, që nga kjo kohë i referohen emërtimeve të cituara në librin: “L’architettura dell’ospedale” (Prodi & Stocchetti 1990)

Zbulimet e reja në fushat e kimisë, biologjisë e fizikës mbi viruset e bakteret, modifikuan modelin e spitalit me pavijone të fillim-shekullit XIX-të i cili u shndërrua në qytetin spitalor me pavijone.

Funksionet e shërbimit dhe trajtimit shkëputen nga hapësira e shtrimit dhe bashkohen e vendosen në ndërtesa më vete. Arrihet kështu në një situatë ku çdo pavijon destinohet për një specialitet ose për trajtimin e pacientëve ose për ndërhyrjet operative ose për një a më shumë shërbime të grupuara. Gjithashtu edhe shtrimet ndahen në pavijone të shtrimeve të përgjithshme, të kirurgjisë, etj.

Mbi këtë model deri në fund të viteve

1800, u ndërtuan shumë spitale në Evropë. Për përparësinë që i jepej efektit terapeutik të gjelbërimit, dallohen tre prej tyre: Spitali i “Santa Cruz e Sant Pau” në Barcelonë, (Fig. 2), projektuar nga Luis Domenech i Montaner (1902); Spitali “Grange Blanche” sot me emrin “Eduard Herriot” në Lion, projektuar nga Tony Garnier (1909); dhe spitali “Brugmann” në Bruksel, projektuar nga Victor Horta (1911). Në spitalet e

Fig. 2. Spitali i “Santa Cruz e Sant Pau” në Barcelonë (Pamje e përgjithshme sipas projektit të Lluís Domenech i Montaner 1902) *Edilizia per la sanità*, p. 90

Fig. 3. Spitali Beaujon, Paris, 1932 Invisible Paris [Homepage of Invisible Paris], [Online] Available: [http://parisisinvisible.blogspot.al/]

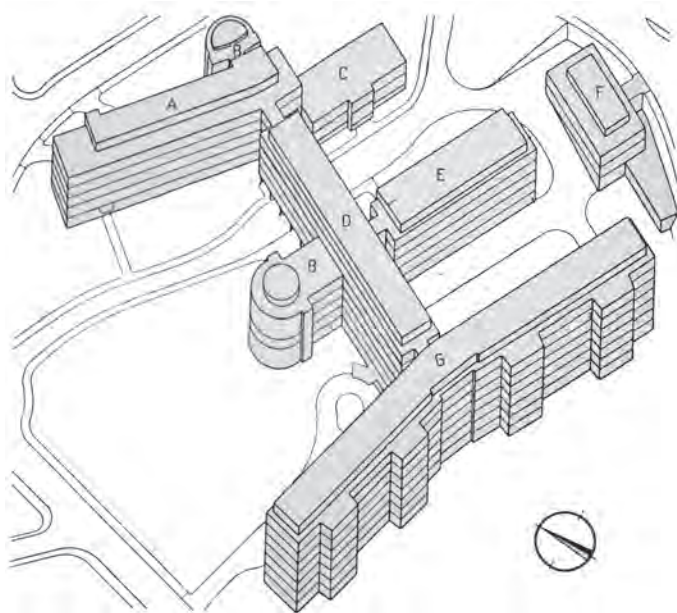

Fig. 4. Spitali Universitar i Cantonale, Gjenevë, Zvicër. *L'architettura dell'ospedale*, p. 62

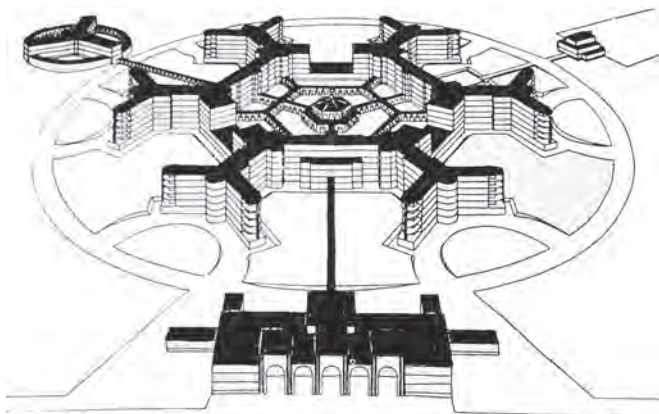

Fig. 5. Spitali civil në Brescia, *L'architettura dell'ospedale*, p. 64

Barcelonës dhe Brukselit, pavijonet lidhen dy nga dy dhe vendosen përgjatë një aksi kryesor sipas skemës së kurrizit të peshkut.

Kështu nga fundi i shekullit u pa se disa nga komplekset rezultuan të kishin deri 100 ndërtesa të veçanta të shpërndara në territorin e spitalit. Në këtë kohë mendimi mbi organizimin e strukturave u kthye mbrapsht, duke kthyer zonat e trajtimit dhe shërbimeve nën të njëjtën çati me çdo specialitet, më përfitim të madh të personelit dhe shpenzimeve të impiantit të strukturës. Në vitet 1930 me zbulimet dhe teoritë e reja në fushën e higjienës dhe me zhvillimin e instrumenteve mjekësorë të diagnostikimit, u modifikua thellësisht edhe koncepti i kujdesit shëndetësor. Në Evropë tipi “monoblok” u huazua nga SH.B.A ku lindi në fund të viteve '20, në qendra të banuara me dendësi të lartë ndërtimi. Bëhet fjalë për ndërtesa me lartësi të konsiderueshme me mbi 1000 shtretër, ku forma vëllimore është krejtësisht e qartë dhe e lidhur me ndarjen e zonave të diagnostikimit, sallave të operimit e shtrimeve. Aplikimin e parë të kësaj tipologjie e gjejmë në Francë me spitalin “Beaujon” në Paris me projektues Jean Walter (1932), (Fig. 3). Forma tipike e monoblokut është ajo e gërmës “T”. Në katet e poshtme gjenden shërbimet e përgjithshme, të diagnostikimit dhe trajtimit dhe në katet e sipërme vendosen repartet e shtrimeve të ndara sipas specialiteteve. Në Evropë lartësia maksimale e këtij tipi arriti në 7 kate kundrejt 15 deri 30 kateve të spitaleve amerikane. Për

*Spitali i civil në Tiranë.
 Plan i gjeneraljes*

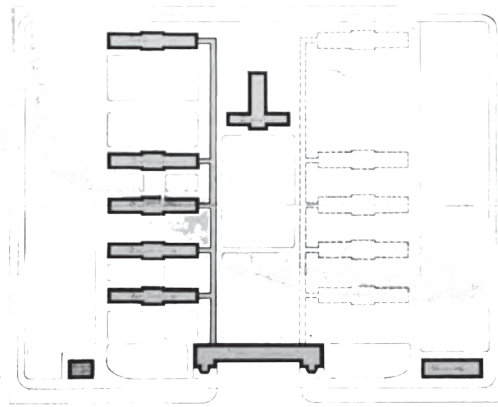

Fig. 6. Plan i përgjithshëm i spitalit civil Zogu i Parë, Tiranë, 1928 Burimi :A.Q.T.N.

këtë arsye spitalet evropiane zgjeroheshin në dimensionet planimetrike duke sjellë lindjen e një tipi të ri, atë “poliblok”.

Në fakt në Evropë për të përshtatur tipin “monoblok”, u ndoq një rrugë e ndërmjetme midis tipit me pavijone dhe monoblokut si qiellgërvishtës. Kështu ka lindur tipi “poliblok”.

Ky model përmban një numër të kufizuar ndërtesash të grupuara dhe të lidhura, 5 ose 7 kate, ku tek secila prej ndërtesave vendosen repartet të grupuar sipas sektorëve përbërës të spitalit, ku sektori i shtrimeve dhe diagnostikimit e trajtimit vendosen në raporte të ngjashme me ato të monoblokut. Polibloku është zgjidhje për spitale të mëdha me objektivin për të evituar mbingarkesën e shtrimeve dhe shërbimeve në një ndërtesë të vetme. Shembull i këtij tipi është Spitali Universitar i Cantonale në Gjenevë të Zvicrës (Fig. 4).

“Forma rrezore”, është një evolucion i poliblokut. Dy përfaqësues të kësaj tipologjie janë: spitali “Huriez” me 1600 shtretër në Lille, Francë (1935-1953) me projektues Jean Walter dhe spitali civil i Brescia-s, në Itali me 1400 shtretër (1938-1952) me projektues Angelo Bordoni (Fig. 5). Me gjithë të mirat ekonomike, konstruktionet rrezore paraqitën defekte përsa i përket punës në grup midis mjekëve të specialiteteve të ndryshme dhe distanca përsëri të largëta me zonën e diagnostikimit dhe trajtimit. Këto tre tipa u zhvilluan dhe u testua funksionaliteti tyre deri në mesin e viteve 1950. (Prodi & Stocchetti 1990).

CENTRO OSPEDALIERO PER AGRICOLTORI RAPPORTO 1:1000
 PLANIMETRIA GENERALE

Fig. 7. Plan i përgjithshëm i spitalit të Gjirokastrës, 1940 Burimi: A.Q.T.N.

VALONA
 PROGETTO PER IL COMPLETAMENTO DELL'OSPEDALE CIVILE
 RAPPORTO 1:500

Fig. 8. Plan i përgjithshëm i spitalit të Vlorës. 1940-1945 Burimi: A.Q.T.N.

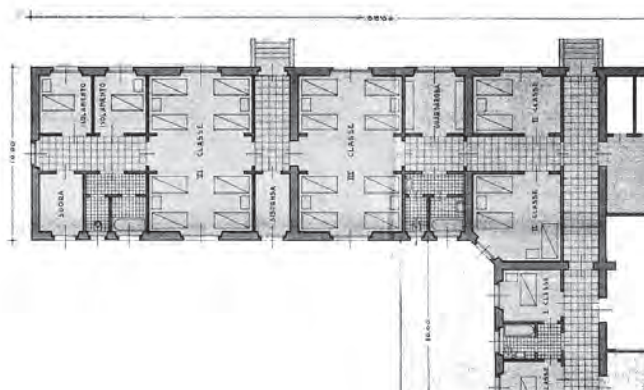

Fig. 9. Projekti për pavijonin e kirurgjisë. Spitali civil i Vlorës 1940 Burimi: A.Q.T.N.

Fig. 10. Plan i katit përdhe nga projekti për spitalin e Durrësit 1940. Burimi: A.Q.T.N.

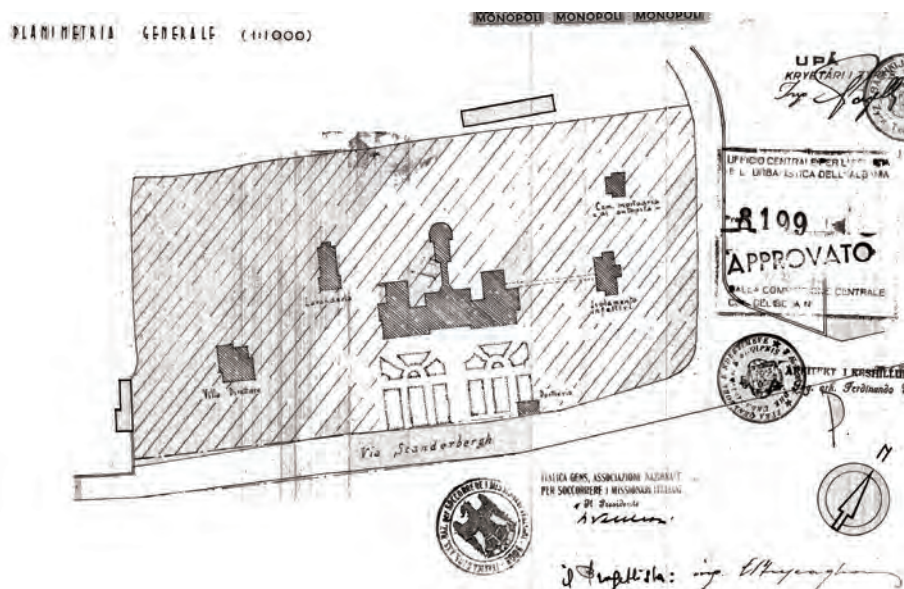

Fig. 11. Plan i përgjithshëm i spitalit të Shkodrës. (1943). Burimi: A.Q.T.N.

Fig. 12. Projekti për spitalin e Shkodrës, 1943. Pamja jug-lindore. Burimi: A.Q.T.N.

Spitali i tipit “me pavijone”, dhe lindja e tipit “monoblok” në Shqipëri, 1920-1945

Në Shqipërinë e gjysmës së parë të shekullit të 20-të, si klinika e spitale shërbenin, që nga shtëpia e doktorit të zonës e deri tek shtëpi të mëdha që filantropët e kohës i dhuronin për këtë qëllim.

Spitali i parë i hapur në Tiranë, ishte në një shtëpi tiranase, dhe u mundësua nga Misioni i Kryqit të Kuq Amerikan në vitin 1919. Ai kishte 20 shtretër dhe në të janë kryer edhe operacione nga mjekë amerikanë. Në kryeqytetin e ri, në 14 mars 1920, u hap spitali i parë kombëtar publik me 50 shtretër.

Projekti fillestar (1928) ka organizim tipik monumental “me pavijone” të vendosura në 2 radhë paralelisht me njëra-tjetrën dhe të lidhura në njërin skaj. Organizim shumë i ngjashëm me atë të “Royal Naval”, Greenwich, në Londër (1694) (Fig. 1), që tenton të përsëritet në Shqipëri, rreth 230 vjet më vonë. Kjo mënyrë e organizimit të strukturave, ashtu si edhe projektuesit fillestarë, vjen nga ndikimi evropian.

Sot ai ngjan me qytetet spitalore të fund shekullit të 19-të në Evropë. Zhvillimi në kohë i Q.S.U.T, Tiranë vjen i tillë edhe për faktin se ai u bë i vetmi spital universitar në Shqipëri dhe i shërben gjithë Shqipërisë. Ai është unik në tipologjinë e tij në Shqipëri. Referuar projekteve të spitaleve të paraqirimit, të dhëna nga Arkivi Qendror Teknik i Ndërtimit (A.Q.T.N), në fillim të viteve '40, në qytetet kryesore, projekte të mirëfillta spitalesh u hartuan kryesisht nga projektues italianë.

Në Gjirokastrë (1940) me arkitekt Pietro Bartolini (Fig. 7); në Vlorë me projektues Shoqërinë anonime: "A. Chierigatti - A. Donesana" (1940) (Fig. 8); në Durrës (1940) (Fig. 5); dhe në Shkodër (1943) me arkitekt Carlo Buscaglione (Fig. 11).

Projektet për Gjirokastrën dhe Vlorën, paraqesin komplekse spitalore të tipit "me pavijone". Projekti për spitalin e Gjirokastrës përfshinte 15 pavijone me lartësi 1 deri 3 kate, ku përveç kirurgjisë, ndihmës së shpejtë, neurologjisë, infektivit, etj. kompleksi parashikon edhe 2 ndërtesa për akomodimin e mjekëve. Në veçanti dallohen 4 pavijone të njëjta njëkatëshe, të patologjisë të vendosura në qendër të territorit dhe secila prej tyre përbëhet nga 3 salla shtrimesh me nga 16 shtretër. Për pavijonin trekatësh të shtrimeve për tuberkulozët, rëndësi i jepet helioterapisë, sepse çdo dhomë ka dalje në ballkone të orientuar në jug. Për të gjitha ndërtesat, korridoret gjatësore hapen me dhoma nga njëra anë dhe kanë dritë natyrale në anën tjetër.

Në kompleksin për spitalin e Vlorës dallohet radhitja e pavijoneve njëkatëshe të shërbimeve mjekësore dhe në projektin për ndërtesën e kirurgjisë vihet re ndarja e dhomave të shtrimeve në tre klasa (Fig. 9). Dhomat e klasës së parë janë teke e për çdo dy dhoma ka një nyje sanitare. Dhomat e klasës së dytë janë me 2 ose 3 shtretër ndërsa dhomat e klasës së tretë me 8 shtretër, ndahen mes për mes nga korridori i përgjithshëm i spitalit. Kjo zgjidhje nuk gjendet më vonë në asnjë nga spitalet e projektuar.

Projekti për spitalin e Durrësit (1940) është shembulli i parë i cili bën shkëputjen

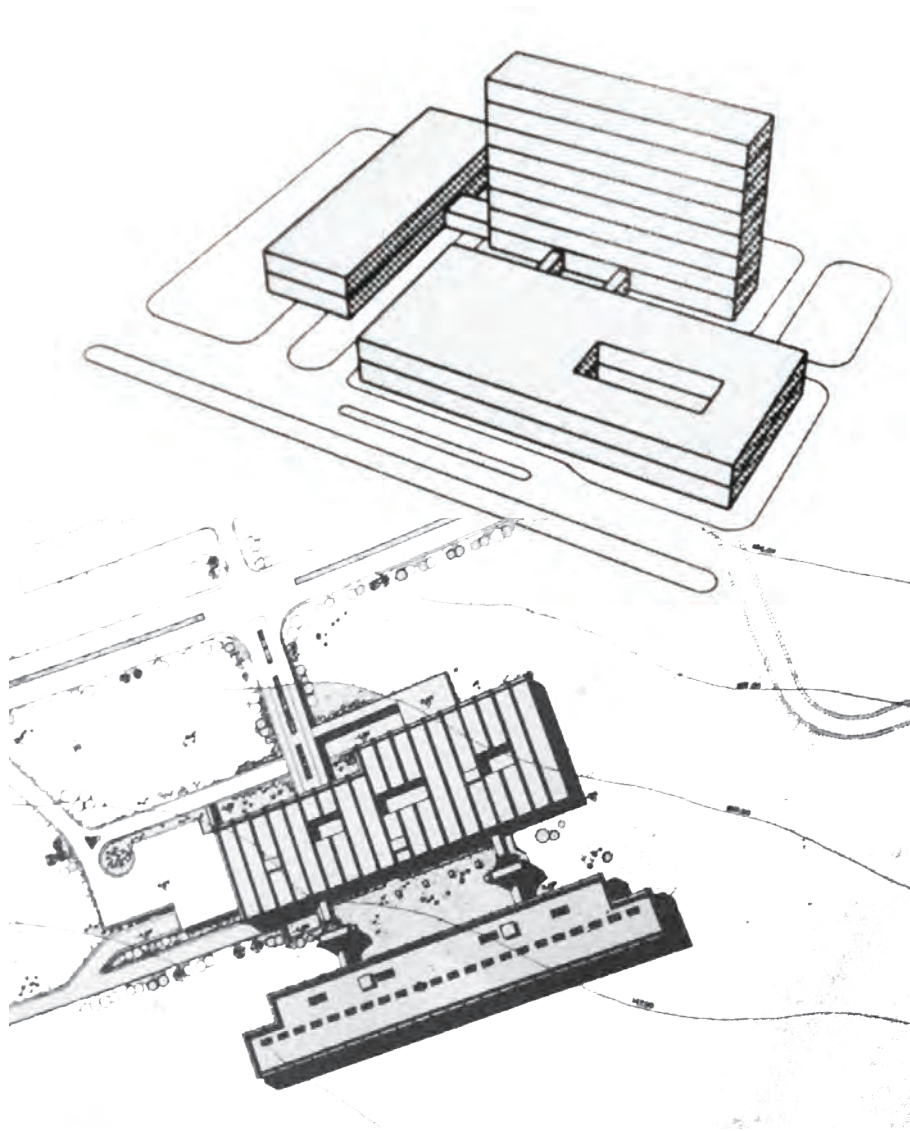
përfundimtare nga tipi me pavijone, duke u ndjekur nga projekti për spitalin e Shkodrës në vitin '43. Ato sjellin ndërtesa spitalore të tipit "monoblok".

Ky tip karakterizohet nga një volum i vetëm ndërtesë me formë gjeometrike sa më afër atyre koncentrike, në të cilën mbliidhen të gjitha shërbimet spitalore të përgjithshme dhe ato mjekësore.

Projekti për spitalin e Durrësit paraqet një ndërtesë trekatëshe, të vendosur në terren kodrinor, në të cilën repartet përbërëse dallohen qartë. Kati përdhe i dedikohet shërbimeve të përgjithshme, kuzhinës, kaldajës, lavanderisë, etj. dhe administratës. Kati i parë shërben si zonë ambulatoriale dhe shtrimesh ndërsa kati i dytë akomodon bllokun operator dhe zonë shtrimesh. Dallohet e njëjta zgjidhje e korridoreve gjatësore me hapjen e dhomave në njërin anë të tij.

Projekti për spitalin e Shkodrës (1943), (Fig. 11), sjell për herë të parë dhe të fundit kapelën e një kishe brenda një spitali. Ajo vendoset në zgjatimin e aksit kryesor të hyrjes në katin përdhe. Në njërin anë të kësaj hyrjeje vendoset zona ambulatoriale e në anën tjetër administrata dhe vendqëndrimi (banesa) i infermiereve (motrave: suoreve). Kati i parë përfshin repartet e shtrimeve të ndara sipas gjinive. Në katin e dytë vendoset blloku operator dhe reparti i shtrimeve për kohë të gjatë. (A.Q.T.N.)

Deri në fund të shekullit të 19-të, në Evropë ndërtohen spitale me pavijone të veçanta për të favorizuar ndriçimin dhe ajrimin natyral, kurse në Shqipëri këta tipa u ndërtuan deri afër mesit të shekullit të 20-të (viti 1940).

1945-1990

Zhvillimi i tipave spitalore në Evropë në vitet 1945-1990

Eksperiencia e viteve '30 vazhdoi në vitet e pas Luftës së Dytë Botërore, e deri në fund të viteve 1950. Evropa eksperimentoi spitalet e tipit “rrezor”, formë e cila u përshtat mirë për struktura me mbi 1000 shtretër. Modifikimet konsistuan në organizimin e mëtejshëm funksional. Tashmë spitali organizohet rreth një aksi vertikal në formën e një kulle mbi një pllakë (pema e përmbytur). Në të gjitha rastet tipologjia parashikon vendosjen e shtrimeve në katet e sipërme dhe në ato të poshtmet vendosjen e shërbimeve të diagnostikimit. Ky model i “monoblokut” rezulton në hapësira më kompakte dhe në reduktimin e rrugëve. Në arkitekturën spitalore të viteve 1950-1960, gjuha e pastër arkitektonike e nxjerrë nga racionalizmi u bë sinonim i shëndetit dhe higjienës. Maria Chiara Torricelli citon Peter Jones, i cili thotë se: “Spitali është tipi i ndërtesave për të cilat kjo gjuhë, për shumë kohë ishte mbetur më e përshtatshme dhe mori vlerë ndërkombëtare, duke u larguar nga modelet arkitektonike dhe funksionale, të cilët ishin më të artikuluar dhe të lidhur me vendin konkret, si sanatoriumi i Paimio, nga Alvar Aalto në 1928-ën.” (Torricelli, *Edilizia per la sanità*, 2007, p.92)

Në vitet '60, Franca, Britania, Italia e artikuluan “monoblokun” në mënyrën e

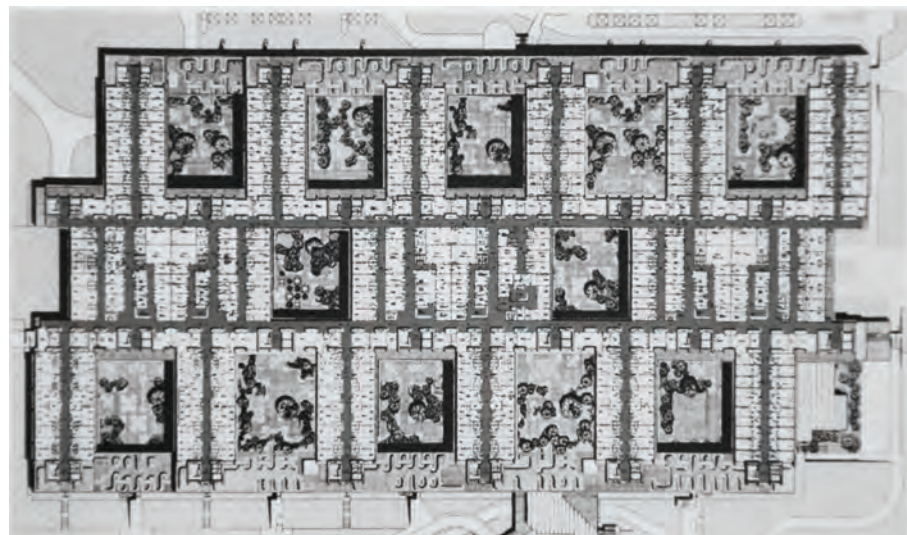

Fig. 13. Modeli “Beaune” i tipit “me pllakë dhe kullë” ‘60. *Edilizia per la sanità*, p. 94

Fig. 14. Spitali i Lamezia, Terme, Catanzaro, 1971. *Edilizia per la sanità*, p. 94

Fig. 15. Poliklinika Universitare e Aachen, Gjermani. Plan i përgjithshëm. *Edilizia per la sanità*, p. 99

Fig. 16. Poliklinika Universitare e Aachen, Gjermani. Pamje e kompleksit. *L'architettura dell'ospedale*, p.90

tyre, por në parimet organizative i qëndruan besnikë tipologjisë. Vitet '60 gjithashtu sjellin kohën kur struktura spitalore studiohet dhe analizohet në tre zona kryesore, ndaj u mendua që edhe vetë ajo të artikulohej në tre pjesë apo tre zona, atë të shtrimeve, të diagnostikimit dhe shërbimeve. U pa e natyrshme që shtrimet të vendosen në një strukturë me zhvillim vertikal "kullë" duke vendosur në qendër të saj lëvizjen vertikale, ndërsa diagnostikimi dhe shërbimet të vendosen në një strukturë me zhvillim horizontal, duke krijuar kështu "pllakën".

Tipi i spitalit "me pllakë dhe kullë" është zgjidhja që vendos 2 ose 3 ndërtesa që dallohen qartë, secila me një funksion të caktuar. Komunikimi midis blloqeve bëhet nëpërmjet urash ose pasazhesh lidhës. Kjo tipologji u përhap shumë në Evropë në vitet '70 dhe me modelin "Beaune" (Fig. 13) për spital me rreth 300 shtretër të studiuar në Francë. Në fund të viteve '60, u ndërtuan rreth 8 spitale në Evropë. Një nga shembujt është spitali i Lamezia në Catanzaro, Itali me 500 shtretër, (Fig. 14), (Torricelli, *Edilizia per la sanità*, 2007, p. 94)

Vitet '80 në Evropë janë vitet kur radiologjia u pajis me makinat e para të skanerëve dhe rezonancës magnetike e kështu ndërtesa duhej të përshtatej me zgjidhje teknologjike dhe impjantistike të sofistikuar me tendencë të teknologjisë së lartë. Kështu spitali i viteve '80 ishte një "makinë e re e viteve '30". Me mbi 1000 shtretër spitalet e projektuar në vitet '80, ngjanin më tepër me ndërtesa teknologjike, ndaj ato u

quajtën "megastruktura". Një prej tyre është Qendra Mjekësore e Universitetit të Aachen, Gjermani, ('69-'70), projektuar nga Weber Brand & Partners me 1500 shtretër e cila filloi funksionimin vetëm në vitin 1982 (Fig. 34). Paraqitja e strukturës është e një fabrike e madhe me 24 kulla të vendosura në rreshta 4 x 6. Shtrimet janë vendosur në formë krehri vetëm në dy akse paralele dhe zënë vetëm tre katet e sipërme. (Torricelli, *Edilizia per la sanità*, 2007, p. 98)

Ndërkohë tre katet e tjera mbi tokë dhe 2 nëntokë shërbejnë për zonat e diagnostikimit, trajtimit dhe shërbimeve të tjera. Skema e shpërndarjes është kompakte dhe lidhjet kryesore janë lineare.

ZHVILLIMI I TIPOLOGJISË SË NDËRTESAVE SPITALORE NË SHQIPËRI. 1945-1990

Zhvillimi i tipave "monoblok" në vitet 1945-1960

Pas vitit 1945 të paktën në qytetet kryesore, u trashëguan ndërtesa spitalore ekzistuese, të realizuara nga projektues italianë sipas modelit "me pavijone" deri në vitin 1939 dhe më pas atij "monoblok" si në Shkodër e Durrës në vitet '40-'45. Disa qytete, p.sh. Korça kishin përshtatur në spitale të përgjithshme ndërtesa ekzistuese me projekt fillestar për funksion të ndryshëm nga ai spitalor.

Edhe pse ishin vitet e pas luftës, ndërtesat e mirëfillta spitalore, për nga organizimi funksional i tyre kanë qenë të ngjashme me spitalet që ndërtoheshin në

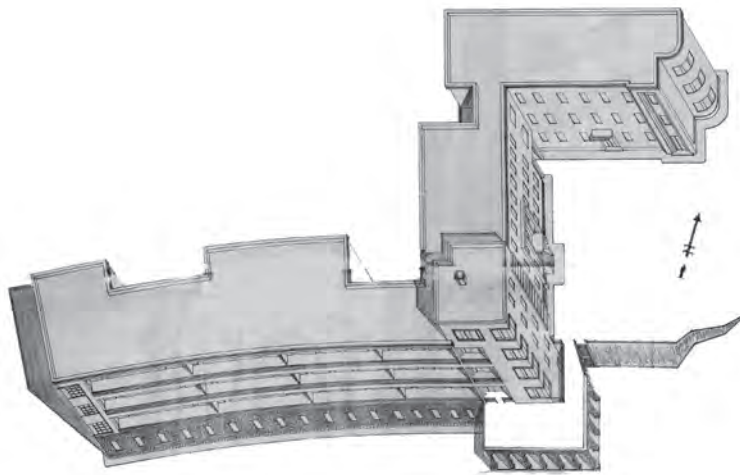

Fig. 17. Projekt-idea për spitalin e Gjirokastrës, 1948 Spitalet. Vështrim tipologjik mbi arkitekturën Shqiptare 1945-1990, p. 39

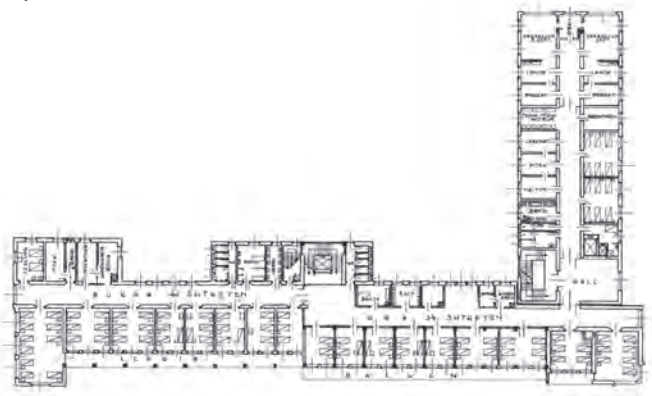

Fig. 18. Planimetria e katit të parë. Sipas projektit të zbatimit, 1949 Spitalet. Vështrim tipologjik mbi arkitekturën Shqiptare 1945-1990, p. 38

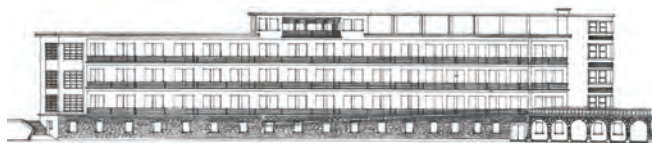

Fig. 19. Pamja nga jug-lindja. Sipas projektit të zbatimit, 1949 Spitalet. Vështrim tipologjik mbi arkitekturën Shqiptare 1945-1990, p. 38

Fig. 20. Foto e spitalit të Gjirokastrës . Spitalet. Vështrim tipologjik mbi arkitekturën Shqiptare 1945-1990, p. 36

Evropë deri në vitet 1950. Arkitekti i parë shqiptar, i cili njihet për projektin e parë të një spitali të përgjithshëm të mirëfilltë pas vitit 1945, është Skënder Luarasi. Në vitin '48 ai projektonte spitalin e parë të pas luftës, atë të Gjirokastrës me 220 shtretër, i cili është dëshmia e vetme e spitaleve të përgjithshëm të ndërtuar midis viteve 1945-1959.

Referuar projektit të vitit 1948, me mure mbajtëse, me formë të thjeshtë planimetricke në trajtë "L", i lartësuar në tre kate me bodrum, spitali është i tipit "monoblok" dhe ka organizim shumë të thjeshtë.

Të gjitha repartet funksionojnë brenda të njëjtës ndërtesë. Dallohen si të veçuara reparti ambulator në katin përdhe dhe zona e kirurgjisë në katin e parë të njërit prej krahëve. Shërbimi i obstetrigjinekologjisë nuk përfshihet brenda këtij spitali, ndërsa dallimi i vetëm tek zona e shtrimeve është grupimi dhe ndarja në reparte sipas gjinive të pacientëve dhe jo sipas specialiteteve. Ky fakt mund të jetë dëshmi e mentalitetit të popullsisë së pasluftës, ose vazhdimësi e konceptit të ndarjes së reparteve sipas gjinive tek spitali i Shkodrës (1943). Ndërsa Evropa e ka kapërcyer ndarjen e shtrimeve të pacientëve sipas gjinisë që në mesjetë dhe ka bërë ndarjen e reparteve të shtrimeve sipas specialiteteve që në fillim të viteve 1800.

Projekt-idea për spitalin në fjalë e vitit 1948 parashikon një ndërtesë me 3 pjesë, ku njëra prej tyre ka një përkulje të lehtë (Fig. 17). Ndërsa projekti i zbatimit, zvogëlon volumin e ndërtimit dhe e thjeshton atë. Ndërtesa lartësohet në 4 kate dhe shumica

e dhomave të shtrimit orientohen në jug-lindje. Dhomat e shtrimeve kanë sipërfaqe të madhe xhamarie (Fig. 18). Dritaret me lartësi deri në tavan i japin rëndësi ajrimit dhe largimit të shpejtë të ajrit të përdorur (Fig. 19). Sipërfaqet e mëdha të xhamarive, daljet në ballkon ose lozha, janë zgjedhje nëpërmjet të cilave i jepet rëndësi e veçantë edhe helio-terapisë, pra pranisë së rrezeve direkt diellore në dhoma. Madje sipas projekt idesë, në skajin jugor të ndërtesës arkitekti parashikon një dhomë për “çlodhje në diell” siç e quan ai, me dritare akoma edhe më të gjera. E thënë me një fjalë projekti për spitalin e Gjirokastrës në vitin 1948-1949 mbështet teorinë për rëndësinë e helioterapisë në trajtimin e pacientëve, e cila fillon në Evropë që me tipat e “qyteteve spitalore me pavijone” në vitet 1900-1920 dhe gjen zbatim të menjëhershëm sidomos në sanatoriumet për trajtimin e tuberkulozëve dhe në spitalet e fëmijëve. Korridoret janë të ajrosur dhe të ndriçuar natyralisht.

Sa i përket imazhit estetik të jashtëm, arkitekti, si i pasionuar pas arkitekturës tradicionale gjirokastrite, përdor në fasadë një arkadë të gurtë për të artikuluar zonën e hyrjes. Veshja e gurtë vazhdon në gjithë gjatësinë e fasadës duke formuar një xokol dekorativ. Duket se arkitekti tenton të flasë me të njëjtën gjuhë arkitektonike si lagjja historike e qytetit. Mbulesa realizohet me çati (Fig. 20). (Islami, Thomai & Tuxhari 2015)

Projekti i hartuar nga S. Luarasi, për spitalin e Gjirokastrës të ndërtuar në 1949-n, u bë shembull për zgjidhjen funksionale për kohën edhe për hartimin e projekteve të tjerë që pasuan.

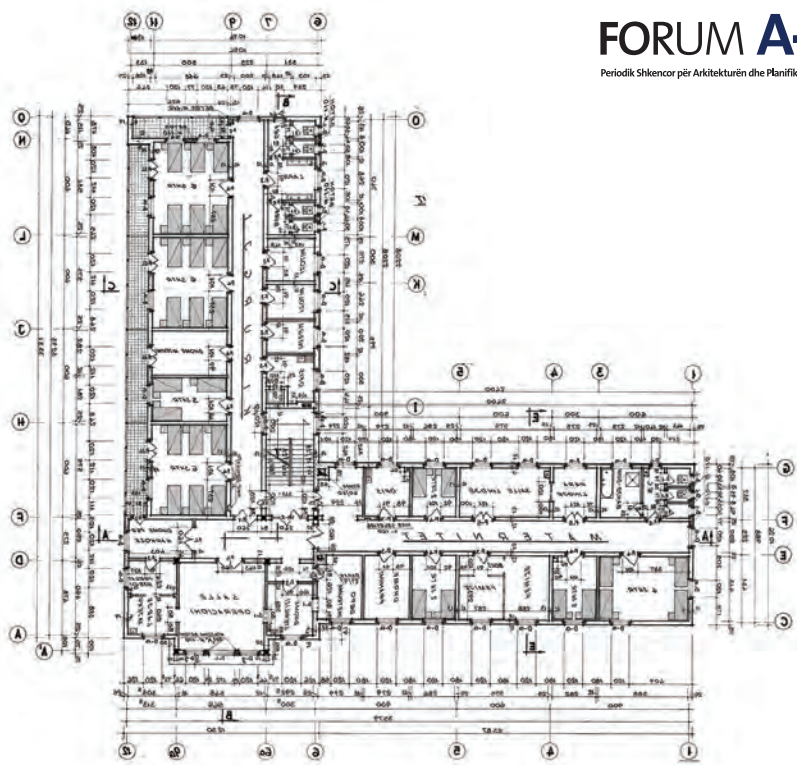

Fig. 21. Projekti për spitalin e Lezhës. Plani i katit përdhe. Burimi: A.Q.T.N

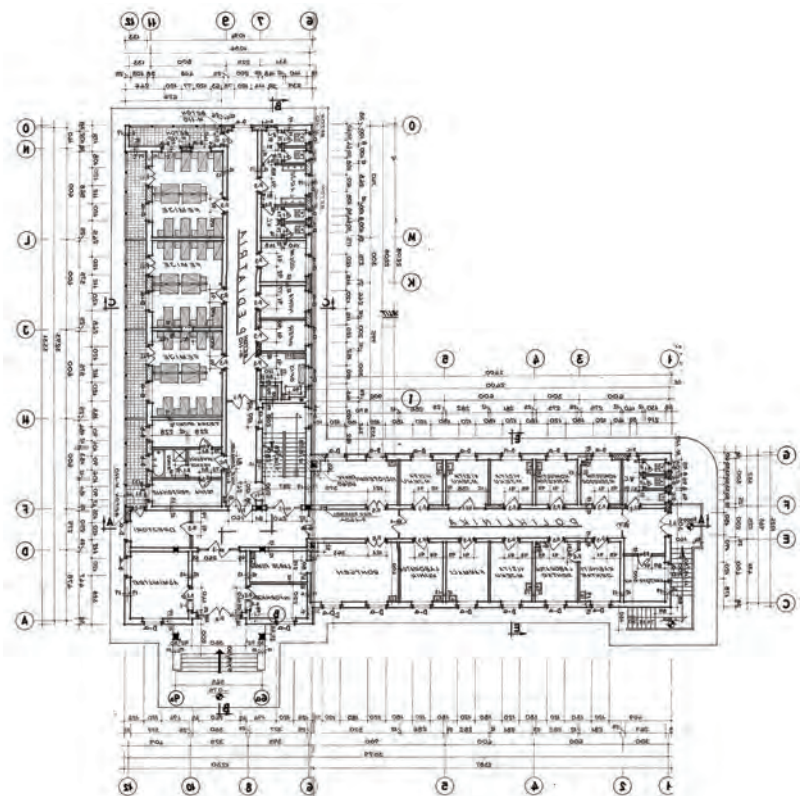

Fig. 22. Projekti për spitalin e Lezhës. Plani i katit të parë Spitalet. Vështrim tipologjik mbi arkitekturën Shqiptare 1945-1990, p. 48

Fig. 23. Projekti për spitalin e Lezhës. Pamja kryesore Spitalet. Vështrim tipologjik mbi arkitekturën Shqiptare 1945-1990, p. 49

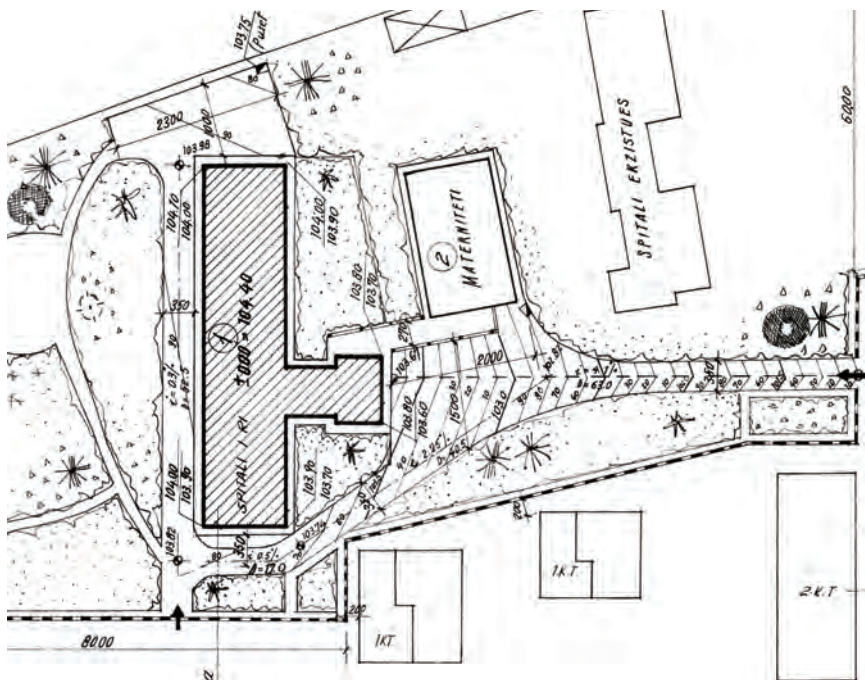

Fig. 24. Projekti për spitalin e Ersekës, 1966. Plani i sistemimit. Spitalet. Vështrim tipologjik mbi arkitekturën Shqiptare 1945-1990, p. 27

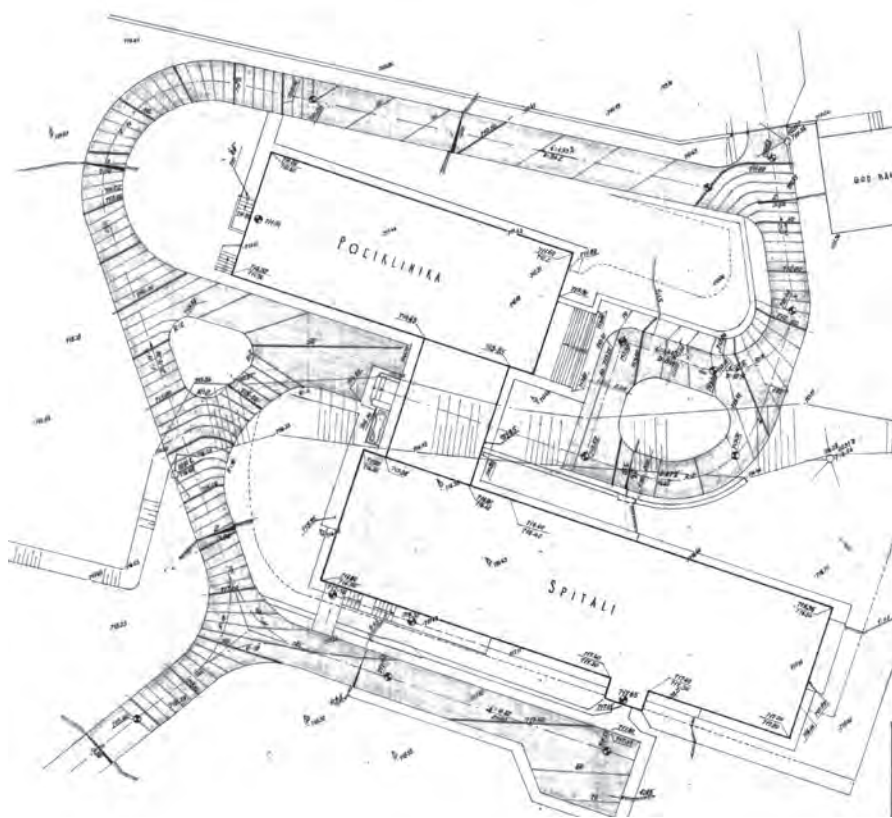

Fig. 25. Projekti për spitalin e Pogradecit, 1968. Plani i sistemimit Spitalet. Vështrim tipologjik mbi arkitekturën Shqiptare 1945-1990, p. 61

ZHVILLIMET E REJA NË VITET 1960-1969 DHE LINDJA E TIPIT "POLIBLOK"

Në vitet 1960-1969, ndërtohet numri më i madh i spitaleve të përgjithshëm nga Puka në Sarandë. Sipas të dhënave nga A.Q.T.N. dhe (Islami, Thomai & Tuxhari 2015), një spital rural në Rrëshen dhe dy rajonale në Fier e Vlorë u ndërtuan në vitin 1960, dhe 7 spitale të tjerë qytetesh u ndërtuan në gjysmën e dytë të viteve '60; Burrel ('64); Lezhë ('65), Ersekë ('67); Sarandë ('67); Pukë ('68); Pogradec ('68); dhe Çorovodë ('69). Duket se deri në këto vite shteti Shqiptar ka konsoliduar sisteminshëndetësor.

Në vitin 1960 me projektin për spitalin e Fierit fillon ndarja e dukshme e reparteve të shtrimeve sipas specialiteteve. Në ndryshim nga projekti i vitit 1949 për spitalin e Gjirokastrës, fillon të evidentohet më vete si repart i specializuar ai i pediatriës. As në tipat e spitaleve "me pavijone" nuk gjendet repartit i pediatriës. Projekti i radhës për spitalin e Burrelit në 1964 është i pari i cili sjell repartin e sëmundjeve infektive brenda ndërtesës së spitalit. Madje arkitekti shkon më tej duke i dhënë këtij repartit hyrje nga të njëjtat shkallë e korridore me repartet e tjera dhe pa përdorur zona filtër. Një vendim i guximshëm ky, në një kohë kur akoma mungojnë mjetet për të ndaluar përhapjen e infeksioneve. Kjo mënyrë e zgjidhjes funksionale që i është dhënë repartit infektiv tek projekti i spitalit të Burrelit në vitin 1964 është shembulli i vetëm që gjendet deri në vitin 1990. Shumica e të gjitha spitaleve të tjera që u projektuan pas atij të Burrelit, kanë repartin infektiv në brendësi të tyre por me hyrje të dedikuara direkt nga jashtë dhe/ose lidhje me repartet e tjera nëpërmjet zonave filtër. Deri në vitin

1964, reparti infektiv qëndron si pavijon më vete dhe disi më larg të tjerëve. Në vitin 1965, futet koncepti i Spitalit-Poliklinikë. Për të përdorur me efikasitet pajisjet dhe preparatet mjekësore, racionalizuar burimet njerëzore dhe lëvizjen e pacientëve, poliklinika i atashohet ndërtesës spitalore. Pra vizitat ambulatorie të specializuara i afrohen spitalit dhe kështu mjekët specialistë njëkohësisht mund të shërbejnë në të njëjtën ndërtesë si për pacientët e brendshëm ashtu edhe për ata të jashtëm. Laboratorët dhe reparti i radiologjisë i cili në atë kohë ka pasur pajisje të mëdha e të kushtueshme u shërbenin njëkohësisht këtyre dy grupeve.

Rasti i parë në të cilin zbatohen këto koncepte është spitali i Lezhës i ndërtuar në vitin 1965. Këtu poliklinika zë gati gjysmën e sipërfaqes së katit përdhe të spitalit, ka hyrje të posaçme direkt nga jashtë dhe mund të funksionojë më vete sepse zonohet me dyer të tjera nga pjesa tjetër e spitalit (Fig. 21). Deri në këtë kohë spitalet kanë patur zonë ambulatoriale për vizita të specializuara, por në dimensione më të vogla. Përveç kësaj, për herë të parë brenda spitalit të përgjithshëm futet edhe reparti i obstetri-gjinekologjisë (materniteti). Të gjitha spitalet e reja të ndërtuara në vitet që pasuan, janë programuar me të njëjtat koncepte. Në ato qytete, të cilat trashëguan ndërtesa të poliklinikave, spitaleve apo materniteteve nga vite të para Luftës së Dytë Botërore, u zgjodh që spitali i ri të ndërtohej në të njëjtin territor me ndërtesat ekzistuese për të plotësuar qendrat spitalore. Shembujt gjenden në Ersekë në '67, ku spitali i ri u vendos pranë maternitetit, gjithmonë si ndërtesë e veçantë; Më vonë spitali i ri i Pogradecit dhe Çorovodës i bashkëngjitet poliklinikës ekzistuese, etj.

Pati edhe qytete të cilat kishin trashëguar ndërtesa të veçanta për poliklinikën e qytetit dhe shërbimin e obstetri-gjinekologjisë të lokalizuara afër qendrave të qyteteve, ndaj spitalet e reja u projektuan duke lënë jashtë tyre këto shërbime.

Vërehet se programimi i strukturave të reja varej nga organizimi dhe shpërndarja e shërbimit shëndetësor në territorin e qytetit, si dhe nga cilësia strukturore e ndërtesave ekzistuese. Shembujt të këtyre rasteve i gjejmë edhe sot në Korçë, Krujë, etj. Gjithashtu është e dukshme se risitë në hartimin e projekteve spitalore kanë ndodhur në gjysmën e dytë të viteve '60. Spitalet e projektuar në vitet '60-'69 janë të tipit "monoblok" (referuar zhvillimit të strukturave spitalore në Evropë deri në këto vite). Por në rastet kur spitalet e reja u bashkëngjiten ndërtesave ekzistuese, në varësi të lidhjes apo marrëdhënies që krijohet me to, kompleksi i krijuar merr tipologji tjetër. P.sh.: spitali i ri i Ersekës i vendosur pranë por pa lidhje me ndërtesën e maternitetit, e kthen kompleksin e ri në tipin "me pavijone". (Fig. 24). Spitalet e Sarandës ('67), (Fig. 25), Pogradecit ('68) dhe Çorovodës ('69) (Fig. 26) krijohen të tipit "poliblok" sepse ndërtesa e poliklinikës qëndron edhe si ndërtesë më vete, bashkëngjitur bllokut të spitalit.

Përgjithësisht në zhvillimin planimetrik kanë formën e shkronjës "L", dhe në të gjitha rastet skemat e organizimit funksional janë të tilla që nga shkallët dhe korridoret e përgjithshme bëhet shpërndarja nëpër reparte. Asnjë nga repartet nuk shërben si "korridor tranzit" për në reparte të tjera. Organizimi i reparteve bëhet sipas skemës së trupit tresh me 3 hapësira. Pra një korridor qendror në mes, dhe në të dy anët e tij hapen dhoma shtrimi ose shërbimesh. Në asnjë

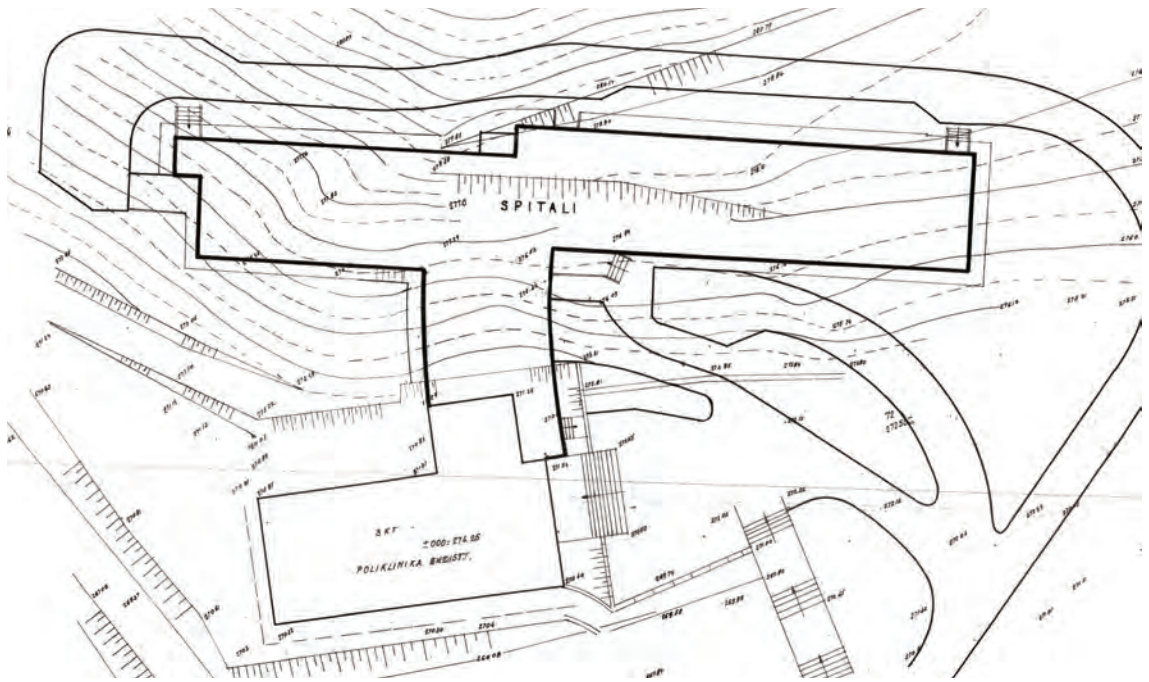

Fig. 28. Projekti për spitalin e Librazhdit, 1973. Detaj i zgjidhjes së repartit infektiv. Burimi: A.Q.T.N

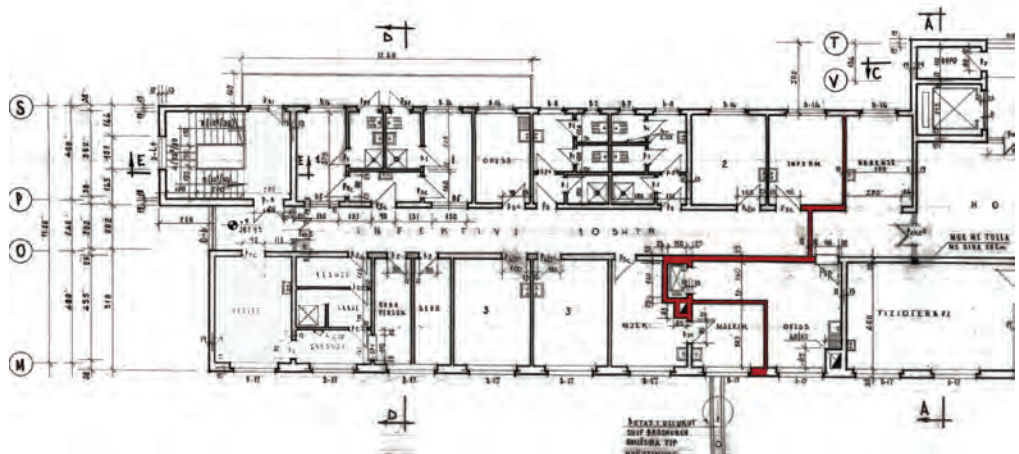

Fig. 28. Projekti për spitalin e Librazhdit, 1973. Detaj i zgjidhjes së repartit infektiv. Burimi: A.Q.T.N

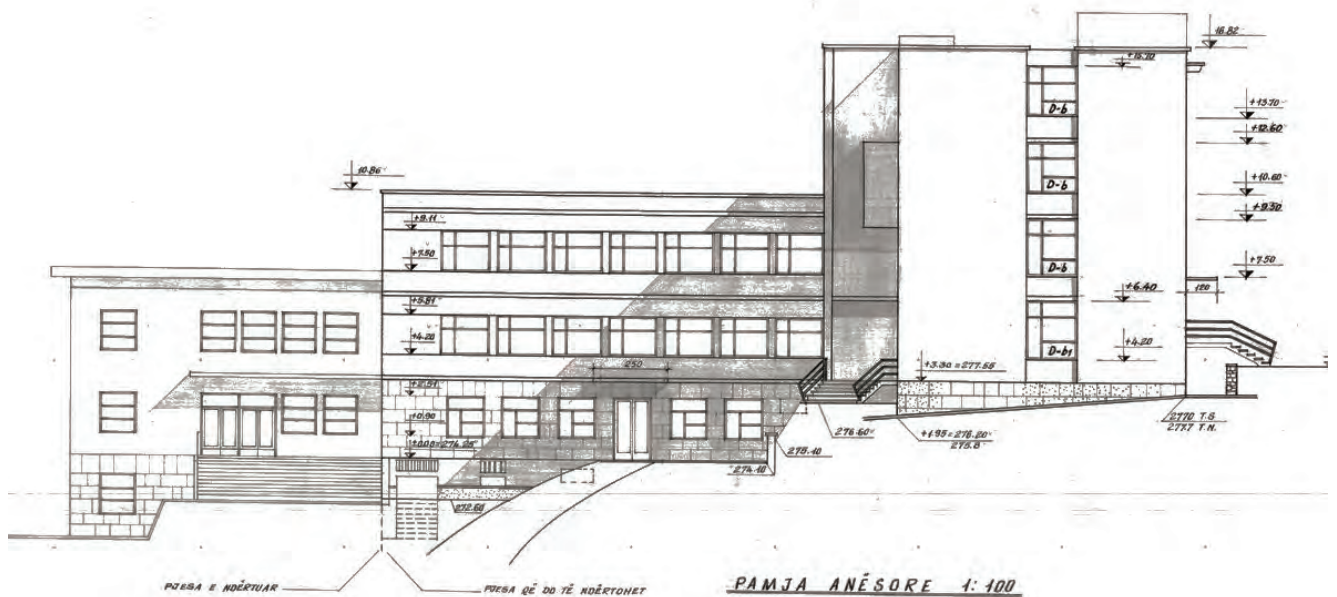

Fig. 29. Projekti për spitalin e Librazhdit, 1973. Pamje anësore. Burimi: Spitalet. Vështrim tipologjik mbi arkitekturën Shqiptare 1945-1990, p. 53

ambient shërbimi, bodrum apo korridor nuk mungon ndriçimi dhe ajrimi natyral.

Të gjitha spitalet e shqyrtuara në katet e gjysmë-bodromeve kanë të gjitha ambientet teknike dhe ato të shërbimeve me mundësi të furnizimeve direkt nga jashtë. Morgu gjithashtu zë vend këtu që në spitalin e Burrelit në vitin 1964. Në katin përdhe vendosen poliklinika, radiologjia, zona e pranimit të pacientëve, administrata, konsultori i nënës dhe fëmijës, shpesh vendoset laboratorit dhe më rrallë repartet e shtrimeve zënë vend në këtë nivel. Në katet e sipërme shpërndahen repartet e shtrimeve dhe blloku operator shpesh vendoset në katet e parafundit të ndërtesave.

Dimensionet e hapësirave janë pothuaj të njëjta dhe sipërfaqet e tyre sipas funksionit mbahen gjithmonë optimale. Dhomat e pacientëve përgjithësisht janë me 4 dhe 6 shtretër.

Racionalizimi i hapësirave dhe pajisjeve është i dukshëm. Në aspektin estetik të jashtëm, duket sikur të gjitha objektet e kësaj dekade të shpërndara nëpër Shqipëri janë të ngjashme. Me lartësi përgjithësisht 2 deri 3 kate karakterizohen nga thjeshtësia e trajtimit të fasadave dhe shmangia e çdo elementi jofunksional. Madhësia e çarjeve në fasadë, standardizohet. Përdorimi i ballkoneve në dhomat e pacientëve është shumë i rrallë. Këtu përjashtim bën vetëm spitali i Sarandës (1967) i cili ka formë gjatësore të përkulur dhe në shërbim të pacientëve, përveç ballkoneve në dhomat e shtrimit ka edhe një terracë të shfrytëzuar. Këto veçanti i dedikohen sigurisht pozicionit geografik të objektit në kodër dhe klimës së Sarandës.

Skënder Luarasi i cili gjendet si autor i shumicës së projekteve në vitet '60, krijoi

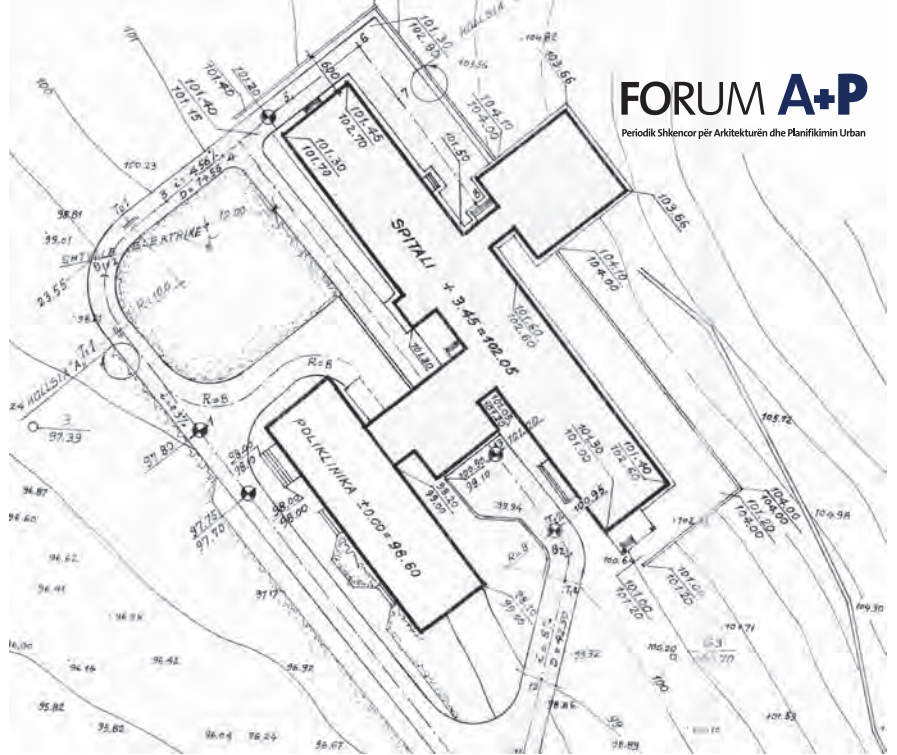

Fig. 30. Projekti për spitalin e Gramshit, 1980. Plani i përgjithshëm Burimi: Spitalet. Vështrim tipologjik mbi arkitekturën Shqiptare 1945-1990, 2015, p. 33

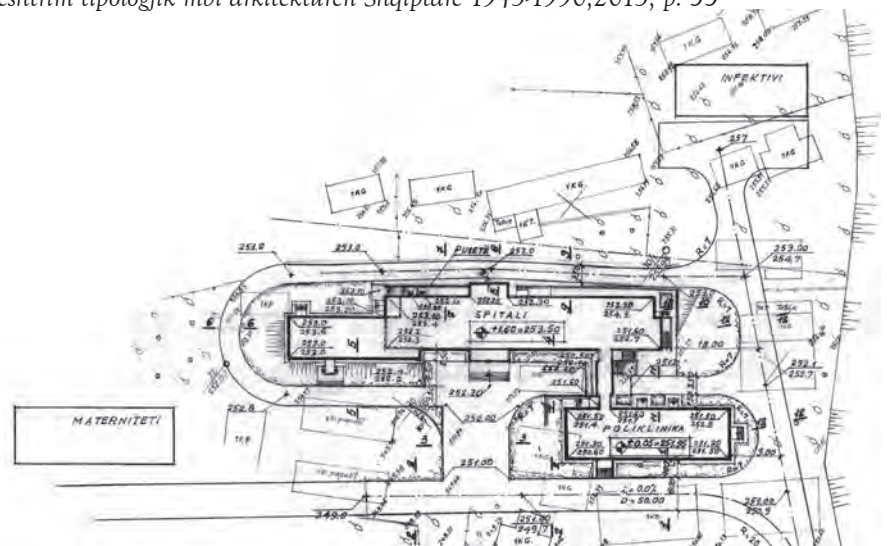

Fig. 31. Projekti për spitalin e Tepelenës, 1980. Plani i përgjithshëm. Burimi: A.Q.T.N

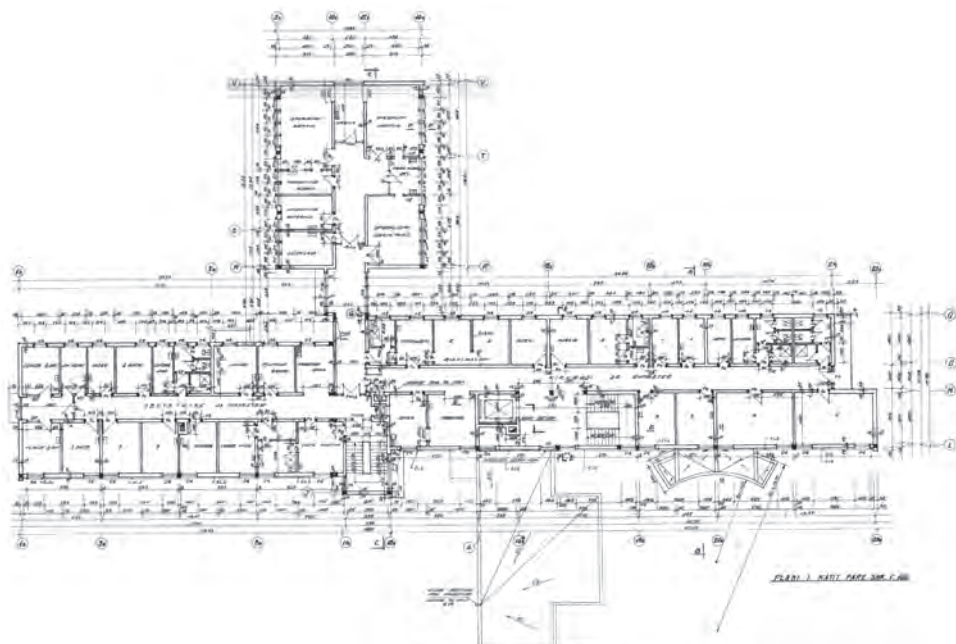

Fig. 32. Projekti për spitalin e Gramshit, 1980. Plani i katin përdhe Burimi: Spitalet. Vështrim tipologjik mbi arkitekturën Shqiptare 1945-1990, p. 34

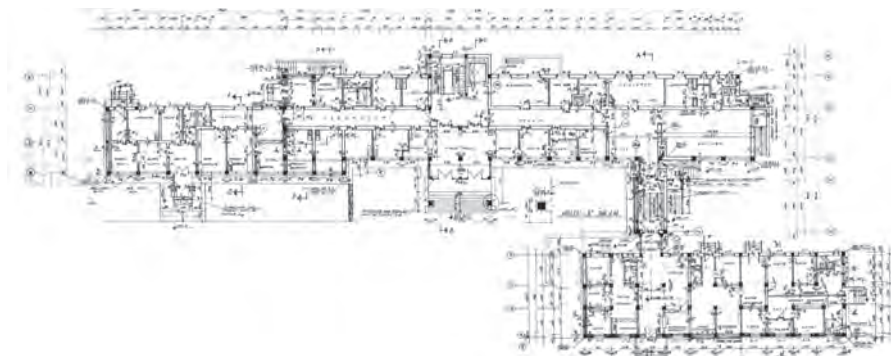

Fig. 33. Projekti për spitalin e Tepelenës, 1980. Plani i katit përdhe Burimi: A.Q.T.N

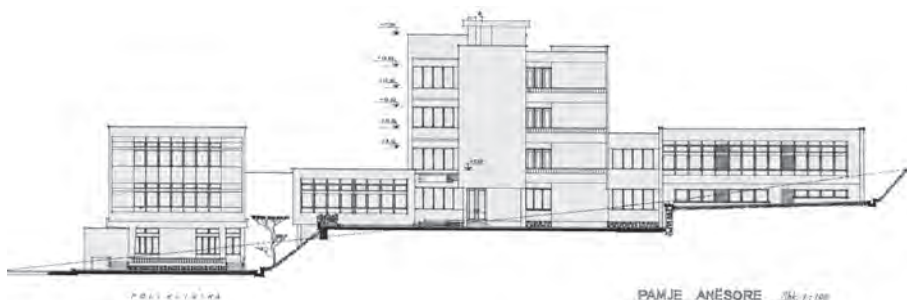

Fig. 34. Projekti për spitalin e Gramshit, 1980. Pamje anësore Spitalet. Vështrim tipologjik mbi arkitekturën Shqiptare 1945-1990, p. 32

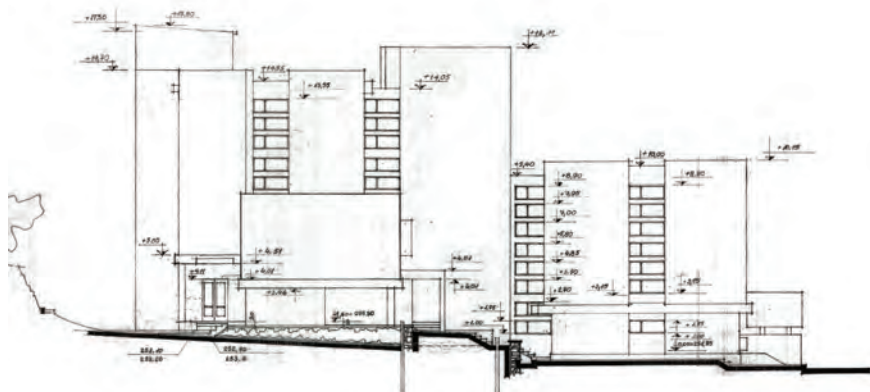

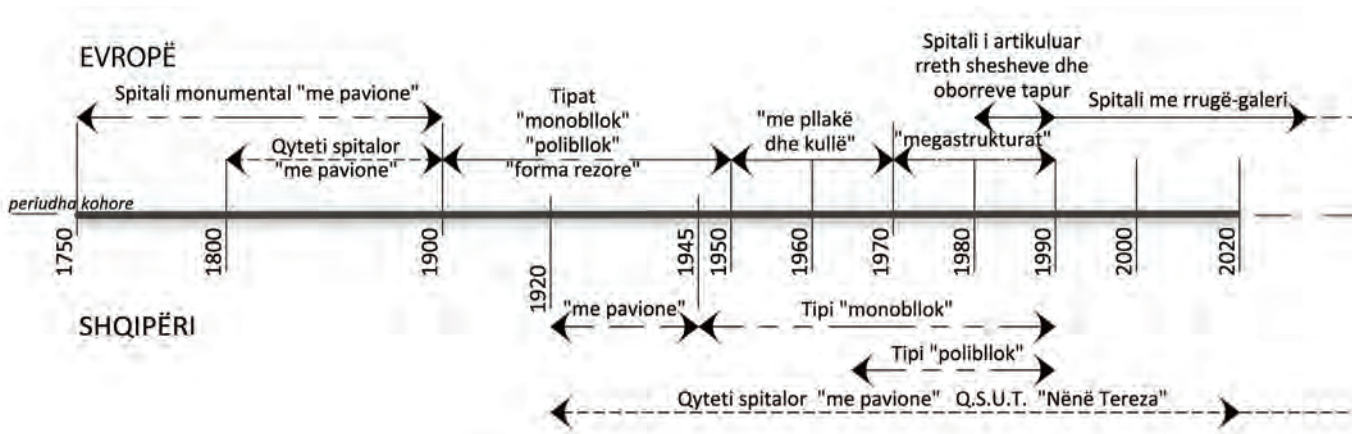
Fig. 35. Projekti për spitalin e Tepelenës, 1980. Pamje asnësore Burimi: A.Q.T.N

“shkollën e projektimit spitalor“ në Shqipëri dhe deri në vitet '80 janë ndjekur të njëjtat parime dhe modele të paktën për organizimin e reparteve në lidhje me njëri-tjetrin dhe shpërndarjen e flukseve të lëvizjes. Të gjitha këto parime sigurisht që ishin krijuar më herët nga eksperiencia dhe eksperimentimi me modelet e spitaleve në Evropë dhe më gjerë.

ZHVILLIMI I TIPAVE “POLIBLOK” NË VITET 1970-1990

Referuar projekteve të prezantuar në librin : Spitalet. Vështrim tipologjik mbi arkitekturën Shqiptare 1945-1990, në vitet 1970-'79 vetëm në gjysmën e parë të tij janë ndërtuar 6 spitale të tjerë të përgjithshëm përveç atij në Tiranë, si pjesë e kompleksit spitalor universitar. Në Peshkopi ('70), Përmet ('71), Tropojë ('72), Berat, Krujë e Librazhd ('73), gjejmë projekte të cilat dallojnë prej atyre të viteve 60 nga zhvillimi i teknologjisë dhe rritja e kërkesave për kapacitete më të mëdha dhe funksionim më të mirë të strukturës. Për herë të parë në projektin për spitalin e Peshkopisë në vitin 1970 parashikohen repartet e neurologjisë, dermatologjisë dhe otorino-okulistikës (O.R.L), madje parashikohen dhe salla kirurgjikale të posaçme për operacione të otorino dhe okulistikës më vete.

Në Berat ('73), e Librazhd ('73) (Fig. 27), spitali i ri i bashkëngjitet atij ekzistues ose poliklinikës ekzistuese duke u kthyer në komplekse që ofrojnë të gjitha shërbimet spitalore. Në këtë mënyrë format vëllimore të tyre bëhen më komplekse ndaj në këto vite të gjithë spitalet e ndërtuar formësohen si tipa “poliblok”, por përsëri qëndrojnë mes tij dhe “monobloku”. Në Tropojë e Përmet spitalet u ndërtuan nga e para duke

përmbledhur të gjitha shërbimet spitalore në të njëjtën ndërtesë. Në rastet kur është vlerësuar se poliklinika apo materniteti i qytetit i plotësonte kushtet dhe kapacitetet, spitalet e reja janë ndërtuar pa i përfshirë këto shërbime specifike të cilat, vazhduan të qëndrojnë më vete. Edhe spitalet e reja paraqesin karakteristikat e “poliblokut”. Shembujt në këto vite i gjejmë në Peshkopi (‘70) e Krujë (‘73), por kjo nuk gjendet si praktikë në asnjë spital të Evropës perëndimore.

Dallohet që në të gjitha rastet është zgjedhur që reparti i infektivit dhe ai i obstetri-gjinekologjisë, megjithëse në të njëjtën ndërtesë, organizohen me hyrje më vete nga jashtë. Një shembull ilustrimi jepet për spitalin e Librazhdit në (Fig. 28). Dallohet hyrja në repart vetëm nga jashtë dhe nga dhoma e vizitave nëse mjeku vendos shtrimin e pacientit ai kalon në dhomën e zhveshjes, në dhomën e larjes, në atë të veshjes me veshjet e spitalit dhe më pas kalon në repart.

Kështu në aspektin e zhvillimit të teknologjisë ndërtimore, tashmë ndërtimet realizohen me konstrukcion betoni dhe lartësi 4 deri 5 kate. Në vitin 1970 në projektin për spitalin e Peshkopisë shfaqet pas 20 vjetësh, pas projektit për

spitalin e Gjirokastrës (1949), parashikimi i ashensorit edhe për pacientë në shtratin e lëvizshëm. Kafazet e shkallëve dhe gjithashtu korridorët bëhen më të gjera.

Farmacia specializohet duke parashikuar bashkëngjitur edhe një hapësirë për përgatitjen e medikamenteve. Laboratorët zmadhohen në sipërfaqe dhe shërbime ku në disa raste gjendet një hapësirë më vete për larjen e pajisjeve laboratorike të qelqta. Reparti i radiologjisë gjithashtu zmadhohet në sipërfaqe shërbimi. Kjo tregon për zhvillimin e teknologjisë mjekësore, shtimin e pajisjeve laboratorike dhe zmadhimin e pajisjeve radiologjike. Në ato vite, racionalizimi i hapësirave ka qenë kërkesë e veçantë e institucioneve për efekt të buxhetit në dispozicion ndaj është dukshme se sipërfaqet më të mëdha vijnë si kërkesë e funksionimit dhe shfrytëzimit të aparaturave dhe pajisjeve.

Sa i takon zhvillimit, planimetrik në vitet ‘70 ka shkëputje nga gjurma në formën e gërmës “L”, ndërsa në organizimin e skemës funksionale mbeten po të njëjtat parime si më parë. Në trajtimin vëllimor ndërtesat spitalore fillojnë të dalin nga skemat tradicionale dhe format e ngurta. Poliklinika del si ndërtesë më vete por mbetet e lidhur me trupin e spitalit ndërsa

Fig. 36. Periudha kohore e zhvillimit të modeleve të spitaleve në Evropë dhe Shqipëri.

pjesa tjetër organizohet si monobloku. Shërbimet e diagnostikimit dhe trajtimit vendosen në katin përdhe ndërsa repartet e shtrimeve dhe blloku operator në katet e mësipërme. Për këtë arsye organizative tipat e spitaleve në vitet '70 qëndrojnë midis "monoblokut" dhe "poliblokut".

Në vitin 1980 hartohet projekti për spitalin e përgjithshëm të Gramshit (Fig. 30) dhe ai për spitalin e Tepelenës, (Fig. 31). Keto janë spitale krejtësisht të rinj dhe që nuk i bashkëngjiten asnjë ndërtesë ekzistuese. Në të dy rastet, poliklinika dhe blloku operator qëndrojnë si volume të veçanta dhe bashkëngjitur korpusit të spitalit. Kjo është e theksuar tek spitali i Gramshit, si është një mënyrë e re e vendosjes e cila nuk gjendet tek asnjë prej spitaleve të ndërtuar më herët. Ky është një nga faktorët i cili mund ti kategorizojë këto dy spitale në tipin "poliblok". Tek këta të fundit që në zhvillimin planimetrik ndjehet shkëputja prej formave të thjeshta, të ngurta të krijuara deri në këtë kohë. Skemat funksionale të reparteve janë gjithmonë e më të detajuara. Për çdo proces pune apo lëvizje nga njëra dhomë në tjetër, parashikohet hapësira dhe çarja e duhur.

Në trajtimin estetik të fasadave ndjehet më tepër lirshmëri në kompozimin e dritareve dhe madhësinë e tyre. Fasadat më të vëzhguara prej rrugëve janë estetikisht më të trajtuara dhe më të pasura me sipërfaqe transparente. Elementet e betonit të përdorura për korniza apo dekor janë të shumta dhe më të detajuara.

PËRFUNDIME

Mbështetur në analizën e zhvillimit kronologjik të tipologjisë së ndërtesave spitalore, evidentohen periudhat në të cilat lindën dhe u zhvilluan tipat e ndryshëm në Evropë dhe Shqipëri. Gjithashtu tregohet se si dhe kur në arkitekturën shqiptare vjen ndikimi evropian i projektimit të kësaj tipologjie dhe se si qëndrojnë përballë njëra-tjetrës. Kështu:

1. Skematikisht në mënyrë të përmbledhur më poshtë, (Fig. 36) paraqitet periudha kohore e zhvillimit të modeleve të spitaleve në Evropë dhe Shqipëri, ku vërehet sfazimi në kohë i qasjes së modeleve në Shqipëri me tipat dhe modelet e spitaleve në Evropë.
2. Në fund të viteve 1920, rreth 230 vjet më vonë, gjendet në Shqipëri shembulli i parë i spitalit të tipit monumental "me pavijone", kur në fakt në Evropë ky tip lindi rreth vitit 1694 dhe zhvillohet gjatë viteve 1700.
3. Qyteti spitalor "me pavijone" lind në Evropë në 1800-ën si derivat i spitalit monumental "me pavijone", ndërsa në Shqipëri 120 vjet më vonë importohet si tip "i gatshëm" dhe implementohet si i tillë. Shembulli i vetëm në Shqipëri sot është "Q.S.U.-Nënë Tereza.", Tiranë.
4. Në Evropë deri në 1900-ën, ndërtohen qytetet spitalore "me pavijone", ndërsa në Shqipëri vazhdohet plotësimi i qytetit tonë spitalor, "Q.S.U.T." me pavijone të reja edhe pas 100 vjetësh nga themelet e para të tij.

5. Tipi “monoblok”, në Shqipëri gjen aplikim rreth 40 vjet më vonë nga lindja e tij në Evropë.
6. Ndërsa në Evropë vazhdon të zhvillohet “monobloku” duke eksperimentuar me modele të tjera të derrivuara prej tij dhe me kapacitet të ulët të shtretërve, të cilat mund të përshtateshin në kontekstin vendor, në Shqipëri i qëndrohet besnik tipave “monoblok” dhe “poliblok”.
7. Të gjitha të rejat e zhvillimit të projektimit të spitaleve në Evropë, në Shqipëri u aplikuan gjysmë shekulli më vonë, me një shtrirje kohore 10 vjeçare. Vitet '60 njihen si vitet me ndërtimin më intensiv të ndërtesave spitalore në Shqipëri. Të paktën vendet evropiane kishin më tepër se 60 vjet që zbatonin dhe eksperimentonin funksionimin e parimeve në projektimin e spitaleve, ndërsa në projektet shqiptare këto parime duket sikur u krijuan edhe njëherë. Duken të zbatuara shkallë-shkallë nga njëri projekt në tjetrin duke bërë që të ndjehet një farë “evolucioni organizativ” i strukturave në kohë. Mbështetur në analizën tipologjike të zhvillimit të tipave të ndërtesave spitalore në Shqipëri, arrihet në përfundimet se:
 8. Tipi i spitalit monumental “me pavijone” në Shqipëri vjen nga eksperiencia dhe ndikimi Evropian, referuar edhe projektuesve të tyre. Ky tip vjen në Shqipëri 20-25 vjet më vonë pasi kishte pusuar së ndërtuarit në Evropë, sepse ishte tipi më i përshtatshëm për kushtet shqiptare të higjienës dhe sëmundshmërisë së popullatës, në kohën kur tuberkulozi ishte përhapur në masë.
 9. Tipi “monoblok” gjen aplikim të gjerë në Shqipëri, sepse u përshtat shumë mirë me sistemin shëndetësor që u ngrit me qeverinë e vitit 1945-ës, dhe me aspektet demografike deri në vitin 1990-n.
 10. Modelet e spitaleve Shqiptare nuk mund të ishin të tipit “megastruktura”. Sepse në kushtet shqiptare nuk kishte arsye që të lindte nevoja e spitaleve me mbi 1200 shtretër.
 11. Q.S.U.T “Nënë Tereza”, Tiranë, është i vetmi spital në Shqipëri me 1200 shtretër, i cili në fakt i përket gjithë Shqipërisë. Në vitet '80 ai u plotësua dhe u konsolidua si spital i tipit “me pavijone” ndaj, “megastrukturat” nuk mund të priteshin në Shqipëri. Nga ky fakt edhe nga njohja me organizimin e sistemit spitalor në Shqipëri, rezulton se qyteti i Tiranës, nuk ka patur dhe nuk ka një Spital të Përgjithshëm të Tiranës.

REFERENCA

- ISLAMI, GJ., THOMAI, GJ. & TUXHARI, M. 2015, *Spitalet. Vështrim tipologjik mbi arkitekturën Shqiptare 1945-1990*, Botime Vllamasi, Tirana, Albania.
- PRODI, F. & Stocchetti, A. 1990, *L'architettura dell'ospedale*, Aliea Editrice. Firenze, Italy, pp 19 – 107.
- TORRICELLI, M. 2007, “Tipologie edilizie e architettura degli ospedali”, in *Edilizia per la sanità*, Vol. 4, ed. UTET, Torino, Italy, pp. 88 – 111.

DREJT NJË ETIKE TË NGADALËSIMIT DHE NJË ESTETIKE TË NDËRLIKIMIT

Një Përpjekje për të Regjistruar Rolin e Praktikave
Hapësirë-Formuese në Formë-Dhënien e Territorit në
Shqipëri.

Skënder Luarasi, AIA, MArch.

Kandidat për PhD. në Arkitekturë, Universiteti i Yale-it

Artikulli u recensua nga Dr. Arben Shtylla

ABSTRAKT

Qëllimi i kësaj eseje është të deshifrojë se si parimi i "ngadalësimit," siç është i artikulluar nga Bruno Latour, mund të informojë etikisht dhe estetisht praktikat që merren me organizimin dhe formë-dhënien e hapësirës. Çfarë roli (ose agency) mund të kenë këto praktika në vendim-marrjet politike mbi zhvillimin e hapësirës, territorit dhe mjedisit? A mund të mendojmë për një përmasë ose potencial politik të estetikës me të cilën punojnë praktikat hapësirë-formuese? Në përpjekje për të arsyetuar mbi këto pyetje dhe hipoteza, nga njëra anë, kjo ese do të fokusohet në disa fenomene të zhvillimit të hapësirës dhe territorit në Shqipëri pas 1990, dhe nga ana tjetër do të identifikojë parimin e "ngadalësimit" në disa mendime bashkëkohore në arkitekturë dhe urbanistikë.

*Artikulli është shkruar në verën e 2014 dhe është botuar fillimisht të Revista Përpjekja.

PËRCAKTIME, PREMISA DHE QËLLIME

Në leksionin "How Better to Register the Agency of Things: Ontology"¹ (Si duhet të regjistrujmë më mirë rolin² e gjërave: Ontologjia) të mbajtur në Universitetin e Yale-it më 24 Mars, 2014, sociologu i shkencës dhe antropologu francez Bruno Latour deklaroi: "Precisely because the situation is urgent, we need to slow down" [Pikërisht sepse situata është urgjenteose e

ngutshm, duhet ta marrim me ngadalë (të mos ngutemi)]. Ky deklaram tingëllon paksa paradoksal dhe jo intuitiv në kontekstin e common sense i cili dikton të kundërtën, si për shembull: Pikërisht sepse situata është urgjente, duhet të flasim, të prononcohemi, të militantojmë, të postojmë në Facebook, të shpejtojmë të bëjmë diçka, pa humbur kohë; të identifikojmë problemet dhe t'i zgjidhim ato.

Kur kualifikohet një situatë si urgjente?

Pa dyshim një përmbetje, tërmet ose katastrofë tjetër natyrore apo ekologjike, një akt terrorist, një gjakderdhje në një konflikt ushtarak, një krizë administrative apo ekonomike, të gjitha këto janë situata urgjente. Por situata bëhet vërtetësisht urgjente pak më vonë, në mënyrë retroaktive, domethënë pas ngjarjes (after the event), pikërisht gjatë procesit të "zgjidhjes" së kësaj situatë, kur aktorë të ndryshëm, të cilët nuk ndajnë një gjuhë të përbashkët,

1. Bruno Latour, "How Better to Register the Agency of Things: Ontology," Yale Tanner Lecture, Yale University, March 27th, 2014. Shiko <http://www.bruno-latour.fr/node/563>.

2. Në këtë ese termin agency e kemi përkthyer në shqip me termin rol. Megjithatë duhet theksuar që në anglisht termi agency është i shumë kuptimshëm dhe mjaft më i gjerë se sa termi rol në shqip. Anasjelltas, në këtë ese kurdoherë që përdorim termin rol nënkuptojmë gjithmonë termin agency. Shiko shënimin e mëposhtëm:

Në sociologji dhe filozofi, agency është kapaciteti i një agjenti të veprorë në një botë të caktuar. Kapaciteti për të vepruar nuk implikon një përmasë morale specifike të aftësisë për të bërë një zgjedhje për të vepruar, ndaj dhe agency-ia morale (moral agency) është një koncept i vëllantë. Duhet theksuar megjithatë që parësia e strukturës sociale kundrejt kapacitetit individual përsa i përket veprimeve të personave është e debatueshme brenda sociologjisë. Ky debat lidhet, të paktën pjesërisht, me nivelin e reflektivitetit që një agjent mund të ketë. ([http://en.wikipedia.org/wiki/Agency_\(philosophy\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Agency_(philosophy)))

Agency mund të klasifikohet si nënndërgjegje, sjellje e pavullnetshme, ose e qëllimshme, aktivitet drejt një qëllimi. Një agjent tipikisht ka një lloj diturie të menjëhershme rreth aktivitetit fizik dhe qëllimeve që aktiviteti ka për qëllim të realizojë. Në 'aktivitetin drejt një qëllimi' (goal directed action) një agjent implementon një lloj kontrolli direkt ose udheheqje mbi sjelljen e tyre. (Stanford Encyclopedia of Philosophy, <http://plato.stanford.edu/entries/action/>) Përkthimi nga autori. Të gjitha përkthimet e mëposhtme janë nga autori.

përballen ose konfrontohen me këtë situatë dhe njëkohësisht me njëri-tjetrin. Pra situata bëhet urgjente kur nuk ekziston *a priori* një *middle ground* (rrugë e mesme) nëpërmjet së cilës të arrihet një marrëveshje; kur nuk ekziston një meta-narrativë legjitimizuese; kur legjitimizimi dhe *përshkrimi* i situatës nga një aktor është i papërputhshëm me atë të një aktori tjetër. Latour sjell si shembull problemet ekologjike, për shembull shkrirjen e akujve apo debatin e ozonit, situata këto që përfshijnë shumë aktorë të ndryshëm, ndër të tjera shkencën, organizatat e të drejtave të njeriut dhe sistemet ose mekanizmat politikë të vendim-marrjeve. Ndërsa këta aktorë janë pa dyshim të ndërlydhur me njëri-tjetrin (dhe duhet të jenë të tillë), ata nuk ndajnë një platformë të përbashkët në lidhje me *qasjen ndaj realitetit* dhe nuk mund të vihen nën ombrellën e një narrative legjitimizuese totale. Ndryshe paraqitet dhe interpretohet një fakt shkencor nga një shkencëtar, nga një aktivist i organizatave të të drejtave të njeriut dhe nga një politikan, dhe njëkohësisht domethënia dhe vlera e këtij fakti ndryshon në të tre rastet. Një formulim ose paraqitje e një të vërtete me vlerë teorike ose arsytuese ndryshon nga një formulim ose paraqitje normative me vlerë praktike. Nuk mund të vërtetohet dhe nuk ekziston asnjë garanci që “nëse një formulim ose paraqitje që përshkruan një situatë reale është e vërtetë, atëherë një përshkrim normativ i bazuar në të (efekti i të cilit domosdoshmërisht do të jetë një modifikim i atij realiteti) do të jetë i drejtë.”³ Nga ana tjetër, një formulim ose

paraqitje shkencore, estetike ose normative e një situatë ndryshon nga një formulim ose paraqitje politike e së njëjtës situatë, dhe shpesh herë ato janë në konflikt *për sa kohë* që formulimet e mësipërm çenojnë performancën e sistemit politik.

Situata urgjente [sipas përshkrimit të mësipërm] nuk është një subjekt akademik, dhe nuk ka të bëjë aspak me idenë populiste të pluralizmit apo të relativizmit postmodernist sipas së cilës “*Everything Goes*” (çdo gjë shkon), dhe çdokush mund të thotë ç’të dojë dhe si të dojë. Kjo situatë është një lojë diplomatike pa *middle ground*, e përbërë nga aktorë dhe subjekte heterogjene që ndryshojnë vazhdimisht *live*. Sfidat për të gjithë aktorët në këtë situatë është që të “mbahet e hapur loja” dhe të mos mbyllet për hir të marrëveshjes së imponuar. Sfidat është që *faktet* të mos paraqiten në mënyrë “të thjeshtë” dhe lineare, por në të gjithë *ndërlikimin* e tyre, megjithëse kjo paraqitje mund të perceptohet si e pavolitshme, e papërshtatshme dhe jo-praktike; duhet që faktet të mos thjeshtëzohen apo të “qartësohen” për hir të “transparencës” dhe “efikasitetit” të komunikimit dhe vendim-marrjes. Ky *ngadalësim* dhe *ndërlikim* nuk ka të bëjë me “zvarritjen” apo mosbërjen e gjërave, por me *afirmimin e heterogjenitetit* të gjërave, të realitetit. I parë në këtë këndvështrim, parimi i *ngadalësimit* në deklarin e Latour-it merr kuptim *radikalisht konkret, etik dhe estetik*. Një situatë urgjente nuk mund të jetë *përveçse e ngadaltë*.

Qëllimi i kësaj eseje është të deshifrojë domethënien e parimit të ngadalësimit

Report on Knowledge,” Trans. Geoff Bennington and Brian Massumi, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1984, p. 40

3. Jean-François Lyotard, “The Postmodern Condition: A

dhe ta interpretojë atë në kontekstin e arkitekturës, urbanistikës dhe organizimit të territorit; të arsyetojë se si parimi i ngadalësimit, siç është i artikuluar nga Latour, mund të informojë etikisht dhe estetisht praktikën që merren me organizimin dhe formë-dhënien e hapësirës. Çfarë roli (ose *agency*) mund të kenë këto praktika në vendim-marrjet politike mbi zhvillimin e hapësirës, territorit dhe mjedisit? A mund të mendojmë për një përmasë ose potencial politik të estetikës me të cilën punojnë praktikën hapësirë-formuese? Në përpjekje për të arsyetuar mbi këto pyetje dhe hipoteza, nga njëra anë, kjo ese do të fokusohet në disa fenomene të zhvillimit të hapësirës dhe territorit në Shqipëri pas 1990, dhe nga ana tjetër do të identifikojë parimin e ngadalësimit në disa mendime bashkëkohore në arkitekturë dhe urbanistikë.

EVIDENCA, IDE, DHE PREÇEDENTË

Në këtë moment në Shqipëri po zhvillohet një ngjarje shumë e rëndësishme: Reforma Territoriale. Në fjalimin e tij në parlament më datën 31 Korrik, 2014, Kryeministri Rama deklaroi se një nga qëllimet e Reformës Territoriale ndër të tjera është t'i japë qytetin atij që jeton në fshat. Ky është një mendim i vyer dhe shumë i rëndësishëm. Madje ky mendim mund të suplementohet edhe me të anasjelltin, që reforma gjithashtu t'i japë fshatin atij që jeton në qytet. Ky është një mendim i rëndësishëm sepse shkon përtej ndarjes qytet-fshat dhe përtej ndarjes në përgjithësi

si një metodologji planifikimi dhe organizimi.⁴ Ky mendim presupozon një *thurje* dhe jo një *ndarje* ndërmjet zonave administrative.

E megjithatë mënyra se si ky mendim u manifestua në skenën politike nuk e justifikon domethënien e tij. Forma ose imazhi me të cilën u manifestua ky mendim ishte, laj-thaj, një hartë "lakonike" ku tregohet vatani "i copëtuar" si në një hartë mesjetare e ndarë në principata. Natyrisht që debati politik që u zhvillua ishte shumë i ngjashëm me hartën: një pazar bashkish; më jep ca bashki të të jap ca bashki. Insistojmë në formën dhe paraqitjen estetike të hartës për arsyen e thjeshtë sepse nuk është *thjesht-estetike*. Nuk është as *thjesht-politike* apo *thjesht-elektorale* siç pretendojnë shumë aktorë politikë. Kjo hartë është një *mise-en-scène* e realitetit të copëtuar, ishullor, dhe të pa-integruar shqiptar, që

4. Në librin e tij "Rënia e Qytetit", Artan Fuga e vendos dhe e analizon nocionin e ndarjes qytet-fshat në një kontekst ideologjik. Fuga argumenton se ndarja qytet-fshat [në Shqipëri] është bazuar mbi pesë kritere. Kriteri i parë është ai "i kuptimit progresivist të historisë njerëzore. Sipas këtij përfytyrimi, historia paraqitet si një vijë drejtvizore ngjitesë, e pandërprerë që nis nga periudhat tashmë të vjetra për të arritur tek e tanishmja dhe për të shkuar drejt së ardhmes. E kaluara është barazuar shpesh me një jetë baritore të ndërfutur tek bujqësia si sektori kryesor i prodhimit, i lidhur me kulturën fshatare. Përkundrazi, e ardhmja i takon industrisë dhe jetës urbane. Përgjatë periudhës socialiste të historisë shqiptare, kjo mendësi ishte ushqyer nga ideologjia marksiste-leniniste. Brenda kësaj ideologjie dhe mënyre të të kuptuarit të botës, shoqëria socialiste dhe proletariati i qyteteve kishin mision historik urbanizimit dhe industrializimit e vendit." "Kriteri i dytë synonte ta njehsonte qytetin me një qendër të lfarëdollojshme industriale që kishte një farë peshe në ekonominë e vendit. Qytet, industri, proletariati ishin terma që, në parim, duhej të ecnin përherë bashkarisht." "Kriteri i tretë, i cili vëll të tjerave është në përputhje të plotë me dy të parët, kërkonte që llo kryeqendër administrative e krahnës të quhej qytet." "Kriteri i katërt përfaqësonte një shqetësim për të homogenizuar të gjithë territorin kombëtar nga të gjitha pikëpamjet. Nga ky këndvështrim duhej që edhe qytetet të ishin të shpërndarë gjithandej." "Kriteri i pestë ka një natyrë më tepër elektorale dhe shpjegon pikërisht se përse pas rënies së regjimit komunist, administrata nuk mundi të ndërmarrë asnjë ndryshim të konsiderueshëm përse u përket ndarjeve territoriale dhe administrative të vendit. Zona rurale e vendit, zë edhe sot nga pikëpamja e ndarjes administrative pothuajse të njëjtin përpjestim territori po ashtu sikurse edhe në të kaluarën, pavarësisht faktit të ndryshimeve të mëdha shoqërore dhe ekonomike që kanë ndodhur tani së fundmi."

Shiko kapitullin Dilemat e ndarjes territoriale midis zonave urbane dhe rurale në: Artan Fuga, "Rënia e Qytetit," *Botimet Papirus*, 2012, p. 115-125.

reflektohet në aspekte të ndryshme të jetës dhe mjedisit, që nga kullat e gjera dhe të larta betonarme të shpërndara pa lidhje në teksturën urbane, e deri tek restorantet tip-kështjelle që si gurë kilometrikë (ose më saktë, si gurë 100-metërsh) kanë zaptuar rrugët sub-urbane; që nga shtratet e shkatërruar të lumenjve të shfrytëzuar në maksimum për beton, e deri tek betonizimin e shfrenuar të Linzës, Selitës dhe Kasharit, që nga zonat joformale në periferi të ndërtuara nga anonimati, e deri tek masterplane higjenikë të importuar dhe plane rregulluesë monokromatikë; që nga plazhet e mbipopulluara me godina bosh që në mbrëmje nxijnë, e deri tek autostradat e pambaruara që si në deliret letrare të Kadaresë fillojnë dhe mbarojnë papritur, diku, në një rrugicë apo fushë pa emër.

Insistojmë në formulimin dhe paraqitjen e ndërlikuar të fakteve. *T'i jepet qyteti atij që jeton në fshat dhe fshati atij që jeton në qytet.* Ky mendim presupozon një *ndërlikim* të marrëdhënies qytet-fshat, një lloj *topografie reciprociteti* ose një *ndërthurje* ndërmjet zonave administrative. Ky mendim sugjeron qasjen e *ngadalësimit* dhe *ndërlikimit*, në kuptimin që një zonë A dhe një zonë B fqinjë (*contiguous*) ose jo fqinjë (*discontiguous*) nuk përcaktohen *thjesht* nga numri i komunave dhe nga “muri” ose kufiri që i ndan, dhe nga përqindjet etnike dhe jo etnike, por nga *multipliciteti* dhe *poli-valenca* që karakterizon (ose që mund të karakterizojë) relacionet ose marrëdhëniet (ekonomike, politike,

sociale, dhe kulturore) ndërmjet tyre. Ky konceptim është relacional dhe jo absolut, topologjik dhe jo metrik, i ndërlikuar dhe jo i thjeshtë, vazhdimisht i ndryshueshëm *live* dhe jo konstant. Sipas këtij koncepti topologjik, vlera, funksionaliteti, dhe “fuqia” e një zone administrative nuk matet me atë çka është *brenda* saj, por me indeksin e marrëdhënieve që kjo zonë ka (ose mund të ketë) me atë çka është *jashtë* saj. Ndërsa e jashtëmja dhe e brendshmjja vazhdojnë të ekzistojnë si vlera, ato janë vazhdimisht të luhatshme, dhe pushojnë së përkuari 1:1 me atë që ndodhet jashtë ose brenda kufijve të hartës administrative të një zone. Ky koncept nuk e dobëson një zonë administrative dhe burimet njerëzore, financiare dhe natyrore të saj, por përkundrazi i forcon ato, i bën më robuste dhe rezistente ndaj krizave dhe luhatjeve ekonomike dhe politike, nëpërmjet teprisë dhe *multiplicitetit* të marrëdhënieve që kjo zonë ndan me zonat e tjera.

Po identiteti? A mund të flitet për identitet në një nocion topologjik siç është territori? A ka kuptim sot të bëhet pyetja: “Cili është identiteti i Durrësit?”, “Cili është identiteti i Himarës?”, “Cili është identiteti i Tiranës?”. Ku fillon dhe ku mbaron Tirana sot? Migrimi i popullsisë brenda vendit, emigrimi i popullsisë jashtë vendit dhe ndryshimet demografike gjatë njëzet viteve të fundit i kanë bërë të dyshimta këto nocione. Tirana nuk është vetëm kryeqyteti i Shqipërisë, por edhe “bashkia” më e madhe e Korçës, “bashkia” më e madhe e Vlorës, “bashkia” më e madhe

e Tropojës dhe “bashkia” më e madhe e të gjithë minoriteteve. Nocioni i identitetit të një vendi (*genius loci*) buron nga një interpretim fals i së shkuarës në të cilën vlerat e një subjekti të caktuar (individual ose kolektiv) të atij vendi *projektohen* mbi hartën e vendit dhe identifikohen me kufijtë dhe shtrirjen gjeografike të atij vendi. Ky lloj nocioni i identitetit bëhet pengesë për transformimin e vendit dhe gjenerimin e risisë. Nocioni i identitetit të një vendi është i vlefshëm vetëm nëse identiteti konceptohet si *specifikë* dhe *vendi* konceptohet si *territor*, dhe kur “ky identitet është aq *genius* (gjenial) sa të lejojë dhe të bëjë të mundur transformimin dhe kalimin nga një identitet në tjetrin”.⁵ Vetë fjala territor, në të gjitha kuptimet e saj, legalë, historikë, politikë, gjeografikë, biologjikë dhe filozofikë, presupozon një bashkësi poroze dhe të vagëllt specifikash që janë gjithmonë në fluks dhe që ekzistenca e të cilave kushtëzohet nga marrëdhëniet me njëra-tjetrën.

T'i jepet qyteti atij që jeton në fshat dhe fshati atij që jeton në qytet. Çfarë lloj modeli mund të adoptohet për të paraqitur dhe vizualizuar këtë mendim kompleks? Më sipër vumë ne dukje konceptin topologjik të thurjes, në të cilin një atribut i zonës A mund të krijojë një afinitet me një atribut të zonës B, që mund të mos jetë fqinjë me zonën A. Ky koncept është formuluar matematikisht nga Kenneth Appel and Wolfgang Haken, më 1976, në të ashtuquajturën “Teorema e katër ngjyrave”, e cila “garanton që çdo hartë në

5. Bernard Cache, “Earth Moves: The Furnishing of Territories,” Trans. Anne Boyman, MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1995, p. 15.

plan mund të ngjyroset me të paktën katër ngjyra, në mënyrë të atillë që territoret ose zonat fqinje të mos kenë të njëjtën ngjyrë (Fig. 1)”.⁶ Ky lloj modeli garanton që një atribut të mos përqëndrohet në një zonë apo territor, por të shpërndalet në një bashkësi territoresh. Për shembull, teorikisht kjo do të thotë që një bashki e qarkut të Gjirokastrës, Vlorës, Korflës, Tiranës, Shkodrës apo Kukësit që nuk janë fqinje me njëra-tjetrën të kenë të njëjtën ngjyrë/indeks. Praktikisht kjo do të thotë që për shembull, qyteti i Gjirokastrës të mos jetë vetëm muze apo një qendër turistike, por edhe një qendër studimi dhe kërkimi shkencor në shëndetësi, bujqësi, etj. dhe në këtë mënyrë të lidhet me qendra të tjera studimi brenda dhe jashtë vendit. Kjo nuk është aspak utopike po të mendojmë që një herë e një kohë, kur Shqipëria kishte më pak se një milion banorë, Gjirokastra kishte një gjimnaz të shkëlqyer dhe Korça kishte një lice të shkëlqyer duke tërhequr kështu burime njerëzore nga qytete të tjera. Praktikisht ky lloj modeli garanton që një qytet unik si Vlora të mos jetë vetëm një qytet turistik vetëm me një aset, detin, dhe ku shumica e bizneseve të jenë të hapura vetëm në korrik dhe gusht, por një qytet që është i hapur dhe në aktivitet gjatë gjithë vitit, dhe që është i thurur dhe i ndërlidhur me shumë nyje administrative brenda dhe jashtë vendit. Ky lloj modeli sugjeron një mundësi dhe një mendësi sipas së cilës njerëzit jo vetëm të mos turren në kryeqytet si “i vetmi shpëtim,” por që edhe vetë ata

6. Teorema e katër ngjyrave u provua më 1976 nga Kenneth Appel dhe Wolfgang Haken. Ishte teorema e parë e rëndësishme që u provua nëpërmjet kompjuterit. (http://en.wikipedia.org/wiki/Four_color_theorem.)

që jetojnë në kryeqytet të jenë të interesuar të punojnë, të investojnë dhe të jetojnë në qytete të tjera.

Nëpërmjet këtij modeli nuk po përpiqemi të estetizojme politikën (administrative), por të politizojmë estetikën.⁷ Estetika ka gjithmonë një potencial dhe përmasë politike, qoftë edhe latente. Bernard Cache, në librin e tij "Projectiles", na kujton që më tepër se dymijë vjet përpara se sa Appel dhe Haken të formalizonin matematikisht konceptin topologjik të thurjes, Kleisthenes i Athinës e interpretoi dhe zbatoi këtë koncept politikisht dhe administrativisht në reformën territoriale të Athinës në vitin 507 p.K.. Kjo reformë ishte një mrekulli e thurjes politike: "Qëllimi kryesor i kësaj reforme ishte të çmontonte ose të zbërthente fuqinë e familjeve aristokratike kryesore. Në vend të katër klaneve Ioniane kryesore, të cilat kishin zonën e tyre të influencës në një pjesë të territorit, Kleisthenes propozoi 10 klane ose fise – një numër që nuk është as shumëfishi i katrës (numri i familjeve kryesore) dhe as fraksion i 12-ës (numri i perëndive më të rëndësishme). Kjo bashkësi prej 10 klanesh e ndante territorin dhe e rikompozonte sipas parimit të dizkontiguitetit (*discontiguity* – të mosqenurit në kufi, ose fqinjë). E gjithë Athina fillimisht ndahej në rreth njëqind njësi të vogla, *deme*, komuna të vogla me njëfarë autonomie. *Deme*-t ishin të shpërndara në tre rajone gjeografikë – qyteti (*astu*), bregu (*paralia*), dhe pjesa e

brendshme (*mesogeios*) – kështu që ishin rreth 30 *deme* në çdo kategori. *Deme*-t fqinjë të të njëjtit rajon ishin të organizuar në grupe me tre ose katër *triti* (një të tretat). Kjo i jepte 10 *triti* çdo rajoni, një për secilën nga 10 klanet. Pra çdo klan ishte i përbërë nga tre *triti*, të shpërndara në tre rajone të veçanta, të cilat nuk ishin fqinjë (*contiguous*), dhe me karaktere të veçanta – zonat urbane, bregdetare dhe bujqësore. Pra secili klan ishte i nënshtruar ndaj të njëjtit proces arbitrimi që karakterizonte të gjitha vendim-marrjet politike."⁸ Kjo reformë territoriale aplikoi paradigmen ose modelin e thurjes në organizimin e tokës/territorit. Qëllimi i kësaj paradigme territoriale ishte mishërimi i parimeve demokratike në shkallë territori, nëpërmjet një organizimi të atillë që nuk garantonte fuqi personale dhe përqëndrimin e fuqisë

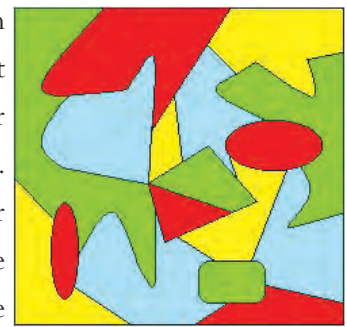

Fig. 1. Hartë me katër ngjyra, ku rajonet me ngjyrë të njëjtë nuk kanë kontiguitet (nuk janë contiguous)

8. Në "Shtetari" dhe "Ligjet", Platoni gjithashtu e koncepton organizimin e territorit në bazë të parimit të thurjes, të ngjashëm me atë të Kleisthenes. "Pra ajo që ka donte të arinte Platoni në "Ligjet," ishte ta konsolidonte këtë thurje në një mënyrë të atillë që asnjë segment i popullatës të ishte i imunizuar nga rjedhojat e strategjisë ushtarake të Perikliut. Ai propozoi që prona e çdo pronari toke të riorganizohet, të ndahet në dy parcela: njëra nga këto do të mbetej në zemër të qytetit, ndërsa tjetra do të vendosej në periferitë e territorit, në zonën më të cënueshme nga sulmi i armikut. Në rast të një tërheqjeje në qytetin e fortifikuar, qytetarët pronarë do të humbisnin rezidencën e tyre rurale ndërsa akoma do të kishin shtëpinë në qytet ku do të mund të strehoheshin."

Bernard Cache, "Projectiles" Architecture Words 6, Trans. Clare Barrett and Pamela Johnston, AA Publications, London, 2011, p.103.

Cache vëren megjithatë që qasja e Platonit është më konformiste se ajo e Kleisthenes, pasi Platoni e ndan territorin në 12 klane, numër ky që përkon më me lehtësi me panteonin tradicional të Perëndive. Në përgjithësi mendimi i Platonit luhetet midis nocionit topologjik të thurjes dhe nocionit absolut të rathëve të përjetshëm. Ndërsa nocioni i thurjes presupozon parimin demokratik që të gjithë anëtarët e qytetit të ndërthurin detyrat e tyre, Cache, duke iu referuar Anton Bammer-it, argumenton se Platoni nuk mund ta konceptonte thurjen në të gjithë shtrirjen e saj, pasi ideja se burrat dhe gratë mund të merrnin pjesë në të njëjtat aktivitete ishte e pakonceptueshme në antikitet: "Kur methanat diktojnë një tërheqje prapa linjës mbrojtëse, të gjithë mbeten të barabartë përdërisa të gjithë kanë një rezidencë në periferitë të cilat tashmë i humbin, dhe një rezidencë në qytet ku mund të gjejnë mbrojtje. Në fundmi, gjejmë në zemër të kësaj shtëpie-kështjellë, *gynaecium*-in, linjën e katërt të shenjtë, të veçuar nga lëvizja që thur aleanca në qytet." (*Gynaecium*-i ishte zona e shtëpisë ku rinin dhe shpenzonin shumicën e kohës gratë e familjes.) Dhe më tej: "Është këtu, në këto skuta të errëta, që gratë këndonin ninullat për të qetësuar fëmijët nga "frika" që vjen nga "një natyrë e varfër e shpirtit" (Platoni, "Ligjet"). Është pikërisht në këtë pikë që Platoni shikon një të çarë në kushtetutën e tij. Është këtu që ai luan një lojë të humbur kundrejt ninullave dhe e braktis modelin e thurjes për ta zëvendësuar me atë të pëçarit dhe soditjen e yjeve në rotullimin e tyre të përjetshëm." "Projectiles" Ibid., p.103

7. Këtu i referohem mendimit të Jacques Rancière, të shprehur sidomos në librin e tij "The Politics of Aesthetics:" Jacques Rancière, "The Politics of Aesthetics", Trans. Gabriel Rockhill, Continuum, NY, NY, 2004.

politike në disa duar (faktikisht, pasi kjo reformë territoriale mori efekt, Kleisthenes e humbi fuqinë dhe pozicionin e tij politik). Një nga vlerat pragmatiste të modelit territorial të Kleisthenes-it ishte që, në rast lufte, zonat administrative, ekonomike dhe politike të mos shkatërroheshin menjëherë dhe plotësisht, domethënë të ngadalësonte dhe amortizonte impaktin e luftës. Pra, një nga rolet e rëndësishme të thurjes ishte pikërisht kjo, të krijonte një teksturë territoriale robuste dhe rezistente që të mund të përballej me një situatë urgjente ose katastrofike, siç ishte për shembull lufta. Cache e karakterizon modelin e Kleisthenes-it si *solidaritet pa afërsi*.⁹

Në librin e saj të sapo botuar “*Subtraction*” (“Zbritja”), Keller Easterling përmend një shembull të ngjashëm organizimi territorial me modelin e thurjes së Kleisthenes-it: Planin urbanistik të Savannah, Georgia, të projektuar nga Gjenerali James Oglethorpe në shekullin e tetëmbëdhjetë. Në këtë plan, hapësira urbane ishte e ndërthurur me hapësirën rurale, jo në kuptimin e fqinjësisë gjeometrike, por të *solidarizuara në distancë*, në kuptimin relational dhe topologjik (Fig. 2). “Për të evituar spekulimin urban, gjenerali James Oglethorpe e projektoi qytetin si një bashkësi ndër-varësish (ose relacionesh) ndërmjet komponentëve urbanë. Parcela individuale nuk ishte një vlerë e pavarur absolute, por ishte e lidhur me vlera të tjera dhe hapësira në zona të tjera të vendbanimit. Qyteti u rrit nëpërmjet

9. “*Projectiles*” *Ibid.*, p.95-96

lagjeve, ku secila nga to ishte e kompozuar në bazë të një raporti ose proporcioni të parcelave publike dhe private, si edhe me një koeficient të hapësirës publike në formën e një piace qendrore. Prezenca e lagjes gjithashtu, automatikisht, rezervoi një koeficient të hapësirës bujqësore jashtë qytetit. Ndërsa kishte receta eksplicite për lagjet, forma ose silueta e shtrirjes së qytetit ishte a papërcaktuar.”¹⁰ Easterling vë në dukje që plani i Savannah-ës nuk ishte një masterplan, por një *protokoll* ose *software hapësinor*. Në lidhje të ngushtë me këtë koncept, Easterling artikulon estetikën e *formës aktive (active form)* në kontrast, por edhe në kombinim me atë të *formës objekt (object form)*. “Formë aktive është ajo estetikë që ndërmerret dhe administron bashkëveprime dhe marrëdhënie ndërmjet formave-objekt, zonave territoriale, popullsive dhe rrjeteve.”¹¹ Easterling argumenton që forma aktive na lejon të artikulojmë dhe të modelojmë hapësirën territoriale jo vetëm nëpërmjet *shtimit* të gjërave/objekteve në territor, por edhe *zbritjes*, domethënë mos-ndërtimit, e në disa raste, edhe eliminimit ose shembjes së gjërave/objekteve.¹² Sipas estetikës së thurjes dhe formës aktive, hapësira “bosh”

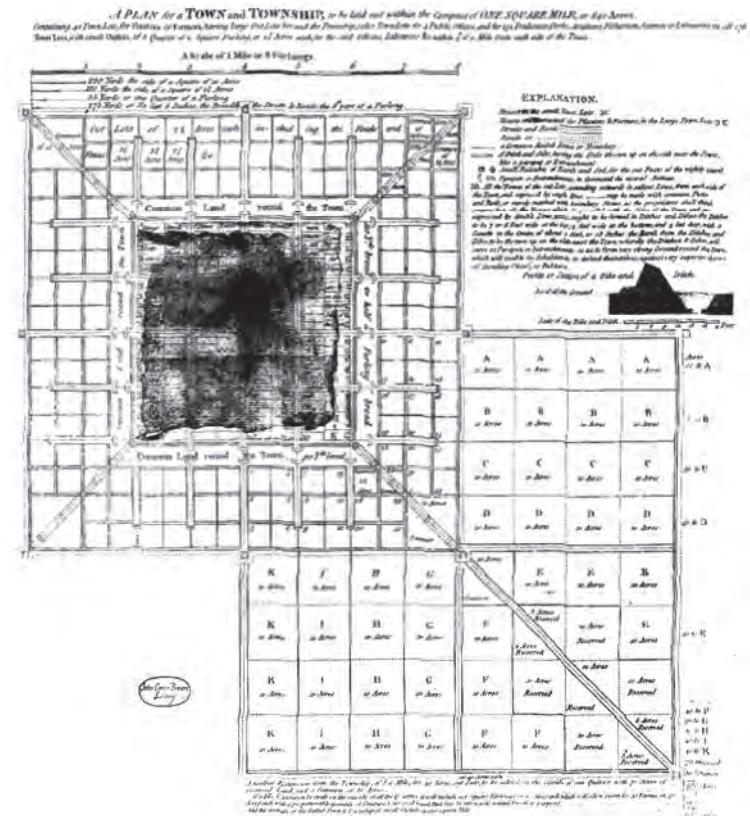
10. Keller Easterling, “*Subtraction*” *Critical Spatial Practice* 4, Sternberg Press, 2014, p. 40-42.

11. “*Subtraction*” *Ibid.* p. 40.

12. “*Ekonomitë e zbritjes (Subtraction economies)* mund të jenë destruktive dhe produktive. Ëndërrat reduktive të utopisë janë shpesh zbritja e parë – monizëm duke u maskuar si përmirësim. Fshirjet më pak spektakulare, pa dinamit dhe bombë, si ato që shoqërohen me marginalizim, mund të jenë nga më violentet. Sado i butë toni i retorikës, dëshira për të pastruar apo eliminuar kontradiktat apo kërcënimet kundrejt fuqisë sunduese zakonisht gjeneron formën e zbritjes më pak produktive. E megjithatë ndërsa disa forma të zbritjes prodhojnë fërkime negative dhe agresive, disa forma të tjera i forcojnë marrëdhëniet urbane. Disa ekonomi zbritjeje nuk janë prodhuese dështimesh dhe gabimesh ose fshirje të kontradiktave por instrumente të qëllimshme për administrimin e shkëmbimeve të ndërtimeve. Ato nuk fshijnë informacion, por lëshojnë një vërshim informacioni, asociacioni, dhe bashkëveprimi.” *Subtraction*” *Ibid.*, p. 73.

(ose e perceptuar dhe kategorizuar si e tillë) nuk është një hapësirë “e braktisur,” dhe e destinuar për tu bërë viktimë e një spekulimi të ardhshëm ndërtime, por një aset hapësinor i futur ndërkaq në lojë, i gërshetuar me hapësirën “plot” dhe i integruar me një sërë subjektsh, logjikash dhe interesash ekonomikë, politikë dhe territorialë. Ashtu si në modelin e Kleisthenes-it, forma aktive shërben gjithashtu si një instrument amortizues dhe ngadalësues që e mbron hapësirën territoriale nga situata urgjente, dhe shpeshherë katastrofike, me karakter natyror (tërmet, përmbytje), ekonomik ose politik. Po të përdorim një metaforë proporcionale, modeli ose estetika e thurjes dhe formës aktive e mbron hapësirën nga situatat e mësipërme siç mbrojnë pyjet zonat e banuara rrëzë maleve nga orteqet. Dhe orteqe nga ata të mësipërmit sot kemi me bollëk.

Këta precedentë historikë të modelit ose estetikës së thurjes janë të rëndësishëm veçanërisht sot, në kushtet e komunikimit dixhital, ku ndërthurja e hapësirës reale dhe virtuale nuk është më një mendim filozofik, por një fakt i prekshëm, dhe luhatja e vazhdueshme e influencave (reale dhe virtuale) është një normë. Nuk mund të ekzistojë veçse një afinitet ndërmjet nocionit topologjik të thurjes dhe decentralizimit që karakterizon në thelb çdo *network* dixhital. Në një farë mënyre është plotësisht pakuptim të thuhet që organizimi i territorit duhet të decentralizohet, sepse decentralizimi ka ndodhur ndërkaq. Sfidat

është që ky decentralizim të njihet dhe të kuptohet në radhë të parë, dhe gjithashtu të kapitalizohet mbi të. Komunikimi dixhital dhe shpejtësia e marrjes dhe dhënies së informacionit bën të mundur rritjen e performancës topologjike të një njësie administrative, që do të thotë rritjen e indeksit të marrëdhënieve që një njësi administrative ka me nyjet e tjera të *network*-ut. Nga ky këndvështrim, arrijmë në rrjedhimin jo intuitiv se jo vetëm që rrjetet dixhitale informative ndikojnë në transformimin material dhe fizik të një territori, por që vetë territori është në shërbim ose është një *server* i *network*-ut informativ. Pra, një territor apo një njësi administrative ekziston për sa kohë që prodhon një diferencë, një tipar të veçantë (*singularity*), ose “dendësi” në “shtjellën”, “rrjedhën” apo “llavën” informative.

Fig. 2. Plani i Savannahs, Georgia, projektuar nga generali James Oglethorpe në shekullin e tetëmbëdhjetë

PËRFUNDIM

Në këtë ese kemi insistuar në formulimin dhe paraqitjen e *ndërlikuar* të fakteve, dhe kemi argumentuar për domosdoshmërinë e [përfshirjes së] një qasjeje estetike në praktikën hapësirë-formuese dhe në vendim-marrjet politike që kanë lidhje me to. Ky qëndrim nuk ka të bëjë me estetizimin e politikës por me politizimin e estetikës; nuk ka lidhje me ngjyrosjen e politikës, por me politizimin e ngjyrosjes. Në rastin e estetizimit të politikës, estetika luan një rol propagandistik; luan rolin e një ornamentit ose zbukuruesi të politikës, ku estetika i nënshtrohet mesazhit ose semantikës politike, ku forma i nënshtrohet përmbajtjes. Në rastin e politizimit të estetikës, estetika luan rolin e një operatori, protokollit ose *software*-i që mund të ndryshojë rregullat e lojës, “të ndryshojë marrëdhënien dhe të sfumojë ndarjen ndërmjet logjikës së fakteve dhe logjikës së narrativave, të ndryshojë marrëdhënien ndërmjet asaj që shihet dhe asaj që thuhet, ndërmjet asaj që bëhet dhe asaj që mund të bëhet,”¹³ dhe të dobësojë ose të ngadalësojë hegjemoninë ose dominimin e një aktori apo të një tjetri.

Veçanërisht, sfida e kësaj eseje është që të paraqesë dhe të ilustrtojë se si një qasje estetike e informuar nga disiplinat hapësirë-formuese jo vetëm mund të

ndihmojë dhe të informojë debatin politik mbi reformën territoriale, por edhe të ndryshojë termet e këtij debati. Mënyra se si u zhvillua dhe u manifestua debati politik mbi reformën territoriale në Shqipëri tregon se një reformë me përmasa dhe kompleksitet të këtij lloji nuk mund të “zgjidhet” dhe të legjitimizohet kurrë vetëm nëpërmjet *teatrit parlamentar* apo *camera obscura* të politikës. Këtu s’është fjala vetëm për politikën shqiptare, por për mekanizmin politik dhe strukturën e vendim-marrjes politike në përgjithësi, si një qasje e caktuar ndaj realitetit. Në *STAR Progress Report*¹⁴, argumenti kryesor në favor të Reformës Territoriale është që ndarja administrative aktuale (pra ajo ndarje që ishte në fuqi përpara miratimit të ndarjes së re që u miratua në Parlamentin Shqiptar më 31 Korrik, 2014) nuk është efektive, dhe nuk i përgjigjet situatës demografike të vendit, e cila ka ndryshuar rrënjësisht gjatë dy dekadave të fundit për shkak të migrimit të popullsisë drejt zonave urbane. Kjo vërejtje shoqërohet dhe mbështetet me një seri statistikash dhe grafiqesh në *Excel*, që tregojnë të dhëna të ndryshme për njësi administrative të ndryshme si dendësinë e popullsisë, prodhimin bujqësor, të ardhurat për frymë, etj. Këto të dhëna shoqërohen gjithashtu edhe me opinione dhe parapëlqime grupesh

13. Jacques Rancière, “The Politics of Aesthetics” Trans. Gabriel Rockhill, Continuum, NY, NY, 2004, p. 36-39.

14. Shiko: <http://www.reformateritoriale.al/reforma/projekti-star>

të caktuar mbi problemet e ndarjes territoriale ekzistuese, dhe sondazhe ose *poll*-e të tipit “Po”/”Jo”. Ndërsa këto të dhëna dhe opinione mund të justifikojnë domosdoshmërinë e Reformës Territoriale në parim, ato *absolutisht* nuk përbëjnë një kriter të mjaftueshëm për të *konceptuar* një reformë të re dhe për të *gjykuar* nëse kjo reformë që u miratua u bë siç duhet ose jo. Pala opozitare, natyrisht, (*by default*), është kundër kësaj reforme dhe miratimit të saj. Një nga argumentet kundër është se kjo reformë shkel kushtetutën, dhe se një ndër shkeljet kushtetuese është shkrirja e nocionit bashki dhe komunë.¹⁵ Por si në rastin e mësipërm, edhe kjo lloj kritike nuk na jep ndonjë kriter dhe argumentim konkret nëpërmjet të cilit të gjykojmë se si shkrirja e nocionit bashki dhe komunë do të ketë efekt negativ në *zbatimin* e kësaj reforme në të ardhmen e afërt ose të largët. Fakti që kjo reformë mund të ketë kontradikta me disa nene apo përcaktime ligjore të kushtetutës *ekzistuese* (ose me interpretimin e tyre) nuk na ndihmon aspak të gjykojmë mbi reformën si të tillë, dhe nuk garanton aspak që kjo reformë do të performojë keq në të ardhmen; përkundrazi mënyra se si kjo reformë mund të materializohet dhe të performojë në të ardhmen mund ta informojë dhe pasurojë

kushtetutën ekzistuese. Me pak fjalë, këto qëndrime politike dhe paraqitja ose interpretimi politik i fakteve, qofshin këto pro ose kundër Reformës Territoriale nuk na japin mundësi ta gjykojmë rigorozisht këtë reformë territoriale. Pra, çështja nuk është nëse reforma është e mirë ose e keqe, apo nëse njëri kamp politik ka të drejtë dhe tjetri s’ka, ose anasjelltas. Çështja është se kompleksiteti i një problemi, ose më saktë, i një nisme të tillë *urgjente* siç është Reforma Territoriale, nuk mund të qaset, të konceptohet, të analizohet dhe të gjykohet *vetëm* nga një aktor, nga ai politik, apo nga mekanizmi politik i vendim-marrjes, dhe nga pluralizmi parlamentar. Për këtë arsye, në këtë ese kemi sugjeruar një qasje estetike mbi reformën territoriale, një qasje të *ndërlikuar* dhe të *vështirë* që mund ta *ngadalësojë* dhe *amortizojë* “efektivitetin” dhe “shpejtësinë” evendim-marrjes politike, një qasje që mund të “konsiderohet” si utopike dhe “jorealiste” dhe që nuk është e përputhshme ose “në të njëjtën valë” me atë politike, por që *pikërisht* në sajë të kësaj papërputhshmërie dhe diference ajo ndihmon në shfaqjen dhe paraqitjen e problemit në gjithë kompleksitetin dhe heterogjenitetin që ai ka, në gjithë kompleksitetin dhe heterogjenitetin që demokracia bashkëkohore kërkon.

15. Shiko: Artan Hoxha, “Diskriminimi më i rëndë antikushtetues i Hartës Shqiptare,” botuar ne Panorama, 8 Gusht, 2014.

I MAD CENTER - Exhibition

Dialog Of Distance

.....
*Brooks Harris Stevens, is the artist,
curator of the exhibition "Dialog of Distance",
and Associate Professor at
Eastern Michigan University*

www.brooksfiberart.com

*Fotografitë e punimeve janë realizuar nga
Eranda Janku*

Dialog of Distance

This exhibition aims to highlight the work of artists that live in the Rust Belt region in the United States and in the Balkans. The two geographical locations have experienced similar changes from decreasing industry, declining population and depressed economies. Within the common similarities there are still contrasts but nonetheless, these similarities and contrasts are what make us observe and respond in unique ways asking questions, making sense of our experiences to finding beauty and discovering our place within the world.

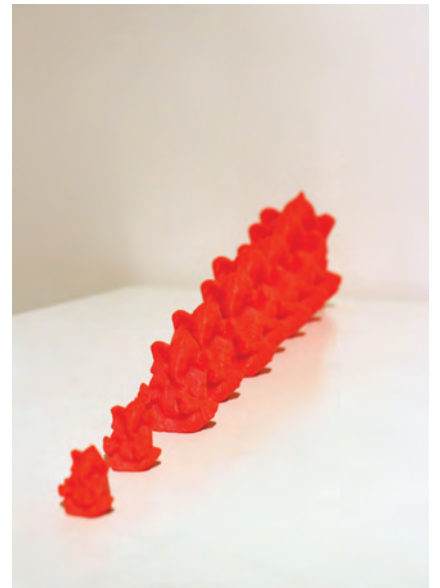
The Hygienic Dress League's creation of aluminum cast wild life placed in contrasting environments speaks to the changing landscape within the city of Detroit, Michigan. These dystopian compositions question man-made built environments and the re-introduction of the natural within these landscapes and the battle between urban and rural. Ferguson's Meshbombs are subtle invasions of everyday locations in a playful manner to replicate a common object such as a decorative Buddha or the skull of Yoda. These subtle interruptions play on advancements of 3-D printing technology comparing them to mass-produced objects while placing them back in the same environments. More abstract interpretations such as Amy Sacksteder's dreamy *Meditation* series of collaged compositions and Olivia Valentine's *Yürüyüş Oyası (Walking Oya)* abstract formations of a beaded edge on a mountainside in Turkey leave you wondering about the complexity of environments and dreamscapes these works portray. Simply placed, Corrie Baldauf's *Shipping Bags* offer many questions about value, locations, home, possessions and the transient lifestyles that have become increasingly common.

Within this space opposing objects and contrasting environments leave you to find the commonalities we, as humans, seek to find. Although geographically these regions are far apart they create an interesting dialog reflective of our collective experiences.

MAD CENTER

Dialog Of Distance

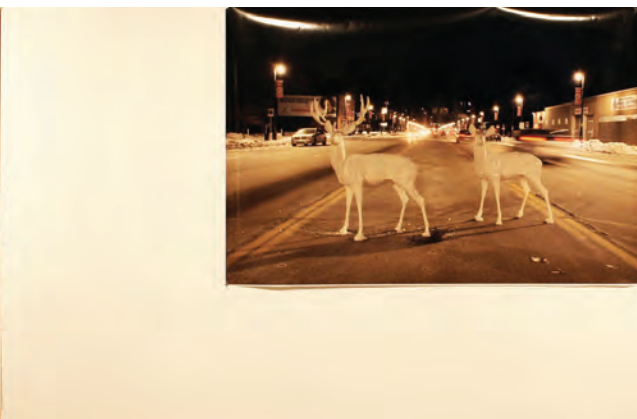

MAD CENTER

Dialog Of Distance

THE ANTI-POLE

A strategy to intervene in the urban context

PhD. Llazar Kumaraku¹, Ermal Hoxha¹

¹Lecturer at POLIS University, Faculty of Architecture and Design

Article reviewed by PhD. Loris Rossi

ABSTRACT

This article is oriented as part of research on urban and architectural design instruments. More specifically, this article will address strategies for urban space regeneration at the settlement level. The purpose of this article is to research and rank several useful strategies that help to understand how similar interventions in the past, or even in the present urban contexts, are done to improve the image and shape, and are followed then by the regeneration of the settlement. The aim is to rank a set of instruments, principles, or strategies which have been successful in the past and perhaps may still function as a generator to improve residence quality. They may also orient ways of intervention in problematic areas, seeking the improvement of their quality. The initial hypothesis raised in this text is that the application of a physical or a cultural unit — defined here as the anti-pole — which in itself can be innovative, creates an echo over the entire settlement by raising it to a higher level through improving the image and spatial quality. The following methodology divides the article in three main parts: the first is dedicated to the etymo/epistemological definition of the anti-pole concept; the second analyzes several case studies that emphasize

THE ANTI-POLE An etymo-epistemological definition

Before we write about the anti-pole as a strategy, we must say that this word is composed by the union of two other words: *anti* (against) and *pole* (center). From this point of view under this context, the anti-pole should be understood as something that is opposed to an existing reality or as an opposing pole. The definition of anti-pole is that of a unit that is outside of an existing context to which it opposes, but it can also be internal and its opposition consists in both a qualitative and non-physical content. Under this view, the anti-pole appears in a double meaning: the first is that it is seen as a physical entity that opposes a pole (settlement) and mostly defines the orientation the development will take, as for example the case of the sport centers that are historically located outside the settlements. In this case, the

such areas mainly for public reasons, functioned as a magnetic pole that guided the further development of the settlement. It should be noted that this kind of development had a great duration, which in this way determined the normality or the legitimacy of the intervention. Occurring in a long time, it seems like being a natural intervention.

The second meaning sees the anti-pole as an external entity that enters in a context to destabilize the settlement *status quo*. This case can demonstrate a physical intervention, but it may also be an immaterial unit that touches the cultural, psychological, anthropological or the social sphere of the space. Also in this case, it should be underlined the fact that the transformation of the current state happens through an almost natural normality, without causing social or physical tensions.

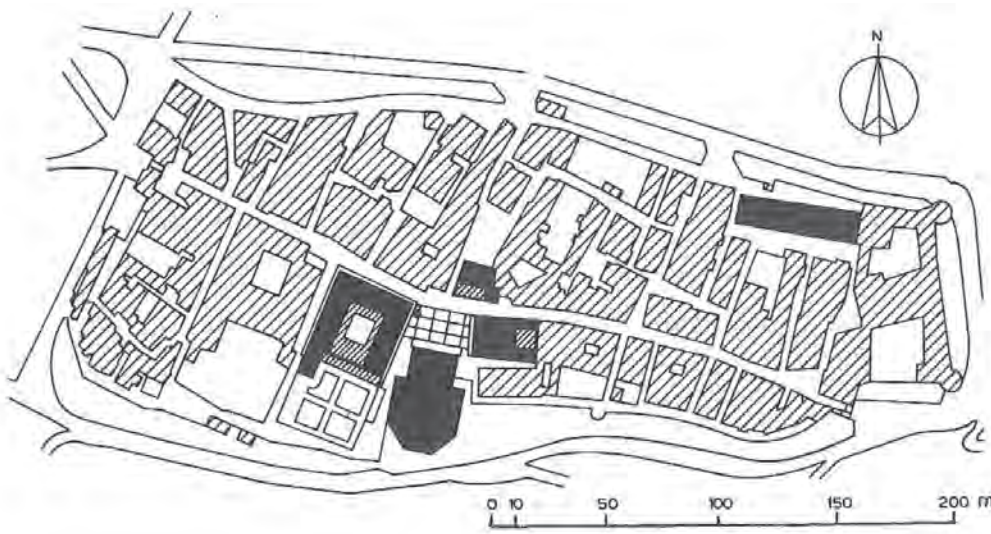

Fig. 1. The plan for Pienza, showing the intervention on the central square and the row of houses placed on the north of the settlement. The first intervention was the central square and the row of houses was built later. (BENEVOLO Leonardo, *Storia della città—La città moderna*, Laterza, Roma-Bari 19936 ED, p. 33).

If we could summarize it in a single sentence, the definition of the anti-pole and the way it is conceived in this article could be: “*The anti-pole is a physical or immaterial entity that opposes a physical or a cultural reality and quietly seeks to change it by attempting to improve its quality*”.

After this definition, we can see some case studies where the anti-pole strategy was applied as a catalytic generator for the improvement of settlements, which are listed below.

PIENZA The new square

In 1459, Pope *Pius II Piccolomini* visited his birthplace Corsignano in Val d’Orcia on the outskirts of Siena and decided to build a complex of monumental buildings consisting of a cathedral, a palace for himself – *Palazzo Piccolomini* – and its

courtyard, a palace for Cardinal *Borgia* and another one for the commune. All of these buildings would face a trapezoidal square, where for the first time of L. B. Alberti’s lessons about the perspective were applied. The trapezoidal space of the square, at its narrow point – when we are facing and looking toward the cathedral, due to the deformation of the perspective – creates us the idea of two parallel palaces facing each other on both sides of the cathedral. This is evidenced by the fact that the designer of this complex was a student of L.B. Alberti, whose name was Bernardo Rossellini.

Initially, the intervent had to affect only the square, the cathedral, the papal palace and the municipal palace, but than it was decided that it could be extended in the entire area with a series of punctual interventions, enabling this way the requalification of the entire settlement (Fig.

the use of the anti-pole as a strategy in urban interventions – starting from those of regeneration in Europe during the Renaissance period and ending occasionally in the Albanian context; while the third part is dedicated to conclusions. After the etymo/epistemological definition of the anti-pole, the investigated case studies will lead to a verification of the initial hypothesis, results which will be presented in the paragraph of the conclusions.

Keywords: Urban regeneration, transformation, antipol, regeneration strategy

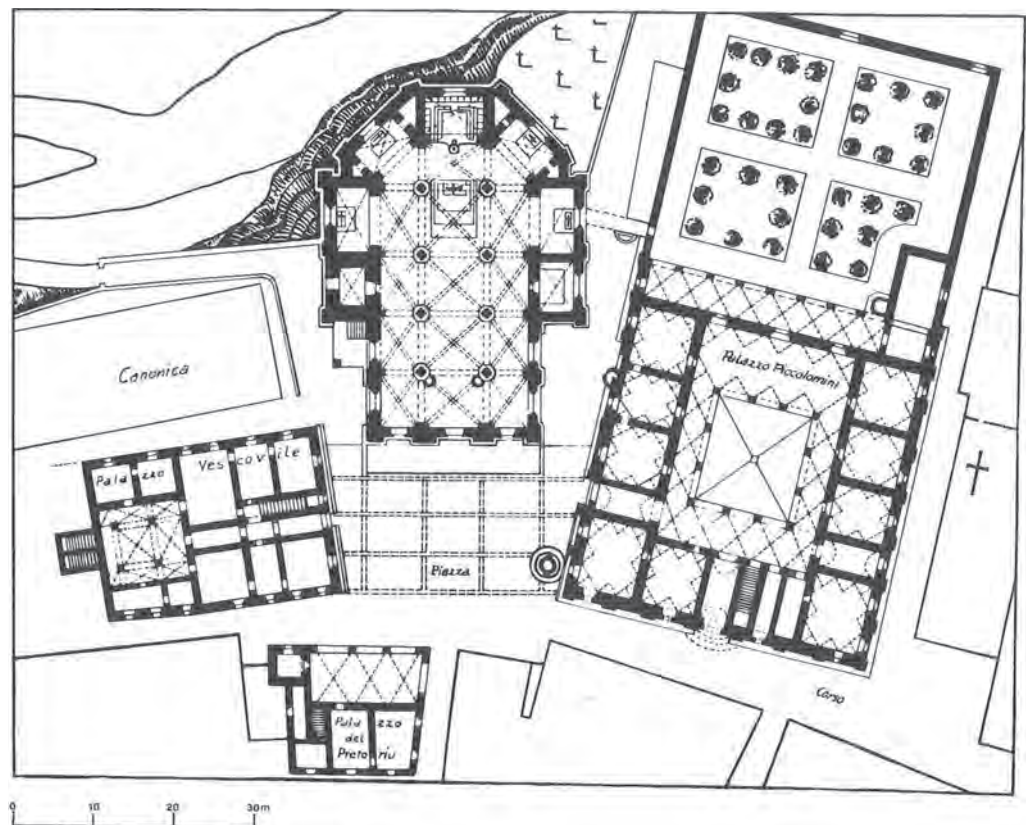

Fig. 2. The plan of the central square of Pienza. The plan shows four important buildings such as the Cathedral, Palazzo Piccolomini, Palazzo Vescovile, Palazzo Pretoria and the space of the square, shaped by their façades. This intervention was the first to generate the requalification of the whole settlement. (BENEVOLO Leonardo, *Storia della città – La città moderna*, Laterza, Roma-Bari 19936 ED, p. 34).

1; Fig. 2). About this intervention on the center and about what followed, Leonardo Benevolo writes: “Around this monumental center there are some other secondary buildings: the cardinals build their palaces along the two sides of the street; the Pope builds, on the far north-east of the inhabited area, a block of row houses for the poorest inhabitants (twelve double-storey houses, all the same); behind the public building there is a smaller square, so the main square is not disturbed by the benches and the sellers tents. So the whole small town is organized hierarchically around the church and the papal palace”¹.

The reorganization of Corsignano, I. BENEVOLO Leonardo, *Storia della città – La città moderna*, Laterza, Roma-Bari 1993 (6ED). Pg. 32. “intorno a questo centro monumentale si inseriscono altri edifici secondari: i cardinali erigono i loro palazzetti lungo i due rami della strada; Il papa fa costruire, all'estremità Nord-Est dell'abitato, un blocco di case a schiera per gli abitanti più poveri (dodici alloggi a due piani, tutti uguali); dietro al palazzo pubblico si ricava una piazza più piccola, in modo che la piazza principale non sia disturbata dai banchi e dalle tende dei venditori. Così tutta la piccola città è organizzata, in modo gerarchico, intorno alla chiesa e al palazzo papale.”

later named Pienza in honor of Pope Pius II Piccolomini, was strongly influenced by the intervention of the above mentioned Pope and his monumental complex. The intervention commissioned by the Pope served as a catalyst for change not only for the square where it was built, but also for the entire settlement. In fact, as Benevolo points out above, intervening in the central square brought as consequence several other interventions throughout the settlement that completely changed its image. In this intervention is evident the process and phases through which the dwelling has passed: 1) the degraded state of the settlement; 2) the grafting of a spatial level innovation in that settlement, preferably at the central point; 3) the revitalization of the surrounding context as a consequence of the previous

graft. This process clearly shows that the introduction of an antipolar element that contains artistic, cultural, architectural or monumental value in an existing context is a catalyst for spatial improvements, and this is because through innovation the antipole emphasizes the difference with the context.

ROME

The re-designing of squares

After the fall of the Roman Empire in the 5th century (AD), Rome spent nearly a thousand years in darkness without cultural, social, economic or architectural development, which was manifested in the degradation of the urban structures. In the 15th century, the landscape of Rome was dominated by ruins of temples and ancient buildings as evidence of a glorious

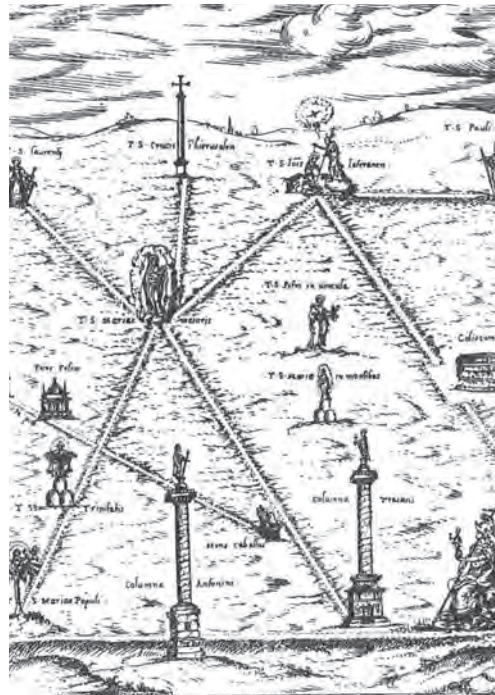
historical period that belonged to a distant past. The population was reduced from about one million to forty-thousand, which were concentrated mostly in its two main areas, Campo Marzio and Trastevere. These two neighborhoods represented only a small part of the city within the Aurelian walls, which is about 1300 ha².

In the 15th century, after taking power by the Popes, the city of Rome began to slowly rebuild itself starting from public works such as roads, bridges or waterworks (aqueducts), but the greatest urban development in the city was done at the end of the 16th century. In 1585 Pope Sisto V was elected and after he noted the degraded physical condition of the city of Rome, which manifested significant problems with the urban space, he decided

2. BENEVOLO Leonardo, *Storia della città ... op. cit. pg 56.*

Fig. 3. The plan of Rome of the 18th century, showing the interventions made by various Popes during the 15th and 16th century. The map shows clearly the Tridente of Rome and its strong influence on the organization of the city of Rome (BENEVOLO Leonardo, *Storia della città - La città moderna, Laterza, Roma-Bari 1993 6 ED, p. 74*).

Fig. 4. A scheme of the new roads of Rome and their distribution in relation to Rome's monuments (BENEVOLO Leonardo, *Storia della città - La città moderna*, Laterza, Roma-Bari 19936 ED, p. 75).

to intervene. To do this, *Sisto V* called an architect, Domenico Fontana, and charged him with the difficult task of redesigning the city in order to revitalize life in that settlement (Fig. 3).

Domenico Fontana decides to reassess the main squares by connecting them with road axes and creating a system of urban spaces, where obelisks were erected in the centers. This infrastructure system is known in the urbanism history as the “*Tridente di Roma*” and it became the first urban trace that considers the city as a single organism and interconnected organism in series of public spaces, which are able to structure the surrounding urban tissue. This intervention, which proved to be time sustainable, brought the revival of the entire city. Domenico Fontana’s proposal was quite simple: he created an urban footprint linking all Rome’s quarters, which seemed to be built without a logical

concept, through the linking of public spaces. The “*Tridente*” is characterized by the positioning of the obelisks at the key points of the city, which Romans had taken to the Egyptians during their conquest in the ancient period. These obelisks did not function simply to straighten the track but, vertically positioned, they gave the idea of a thoughtful and controlled space (Fig. 4).

In fact, during the years 1585 - 1590, when on the St. Peter’s cathedral was *Sisto V*, from this schematic project was realized only the verticalisation of the obelisks in the main squares, while the rest of the interventions were realized in later periods, having as orientation always the project of Domenico Fontana (Fig. 5).

The impact that this project had on the urban and social context shows that the settlement revivals can begin with the reshaping of public squares, which are known to have a high impact on the morphology. Unlike the Pienza case that was dealing simply with building a single public space which brought about the requalification and revitalization of the entire settlement; here we are dealing with a city of great dimensions, whose squares are connected to create a single system that regenerates the whole context. The context regeneration in this case happens following the metaphor of the blurring: each point has a greater echo depending on its vicinity to the center and its impact on the context also decreases as far as it reaches the periphery. So, since this echo is blurred with the increase of the distance,

Fig. 5. A fresco drawing on the Vatican Library, showing the new tracks of Rome designed by Domenico Fontana, requested from Pope Sisto V. (BENEVOLO Leonardo, *Storia della città - La città moderna*, Laterza, Roma-Bari 19936 ED, p. 73).

then for large dimensional settlements, followed by infrastructural systems, a series of interventions should be foreseen to enable the revival of the entire.

TIRANA

The painting of residential buildings

The Tirana of 2001 is a city in total chaos with unpaved roads, ruined buildings, public spaces totally occupied by kiosks, the Lana river in an unmanaged condition, the dwellings showing just signs of something unfinished where degradation, and often the incompleteness of surfaces was giving the impression of something gloomy, hopeless, going towards an irreversible ruin. In this kind of atmosphere were held the administrative elections in Tirana and a representative of the leftist force Edi Rama, who had a professional artistic training, became a mayor of Tirana. For the historical

and cultural context and for E. Rama's project on the city, Prof. Dr. Besnik Aliaj wrote an article published in the Forum A+P magazine, saying that "Edi Rama was initially known for the façade painting project. [...] Because the need to perform in an extremely short term and in a depressing social situation, almost hopeless, he was forced to perform with small projects with low cost and maximum impact"³. Beyond political orientations, we should say that the decisions he took, like painting the façades, demolishing kiosks and requalifying the Lana River, resulted very efficient interventions in the city. The painting of residential buildings in different colors gave to Tirana that first boost the city needed to come out of the state of sluggishness and gloom in which it was stalled. This is also stated by the former mayor himself at the "Creative Time" summit, held at Stokolm, where

3. ALIAJ Besnik, *Edhe njëherë për projektin "Ti-Rama"*, Forum A+P 10. Pg. 68

Fig. 6. Boston Metropolitan Park System, 1902. (ALIAJ Besnik, *Lëvizjet e Planifikimit në SHBA, Habitat Magazine, Tirana 2014, p. 12*).

he says that “[...] I wanted my country to be decorated in a different way from the communist aesthetics, so I painted it with new colors. Colors are hopeful”⁴. After that, the painting of the buildings was followed by the recovery of public green areas, in that period occupied abusively by kiosks, and by a series of other punctual interventions that improved in substance the image of the Albanian capital. In this way, it was passed from the decoration of the vertical façades to the recovery of green horizontal spaces, starting in this way to give a little breathe to the public spaces. The other fase was the recovery and the re-arrangement of was the green areas along the Lana River.

4. Florenc Stafa, Rama “pikturon” Shqipërinë dhe Ballkanin e së ardhmes, *Shekulli*, 18/12/2014. <http://www.shekulli.com.al/p.php?id=60404>. December 2015

The first intervention, the painting of the façades, although developed in an atmosphere of debate because of the fact that it was still a superficial intervention and did not touch the real structure of the problems, it aroused in the social context, for the first time in ten years of post-communism, that suppressed hope. As noted above, it was followed by a sequence of other interventions in the public space resulting this way not only a simple surface intervention, but also in many aspects affected the structure of the space. At this point we can say that the first intervention, the painting of façades, appears to us as a pole opposed to the grim reality of that period, which transformed it thanks to a series of subsequent interventions in

order to improve the living conditions of the inhabitants of the capital. It should be noted that the same strategy Edi Rama pursued when he was the mayor of Tirana is pursuing it even during this period that he is the prime minister of this country. Actually, as soon as he became prime minister, he began to make a series of spot-intensive interventions in most of the Albanian cities, starting from the recuperation of their centers to their transformation into pedestrian zones. Even this second strategy shows in a way, besides confirming the *Debord*-ian thinking about the power-space relation, how a punctual intervention can have echoed the results throughout the whole dwelling.

AMERICA

Park Planning

America's park planning cases mark the start of planning moves in this country. In his book *"Lëvizjet e Planifikimit në SHBA"*⁵, Prof. Dr. Besnik Aliaj, quoting *Frederick Law Olmsted*, writes that *"the city growth is inevitable and profoundly beneficial to society ... therefore the inclusion of parks and natural landscape in the urban fabric can greatly counteract the effects of growth"*⁶. It should be emphasized immediately that Olmsted's assertion is valid for those settlements that, because of the excessive horizontal extent, have lost the direct contact with nature. For some settlements, such as the small ones, the contact with nature may be immediate

as soon as it comes out of its boundaries, and so the presence of a natural park (s) inside will appear overwhelming. However, for cities that are included in the range of metropolises and where it is necessary to travel for hours to have a direct contact with nature, the presence of parks inside them is indispensable. This is exactly the context for which Olmsted writes. In the case of a very developed industrial city, where there are no green spaces, immersed in the gray atmosphere caused by the presence of factories that produced big amounts of urban, environmental and visual pollution, Olmsted suggests the introduction of green spaces to improve the quality of life in these cities. The introduction of the green element into a settlement, that begins to lose or has completely lost the contact with nature, should be considered as an material antipole in the city, which is able to improve not only the living conditions of the inhabitants but also the built-up space. The next step, after the green spaces have been added to the settlement, is their interconnection to create a system that appears homogeneous, without peripheral or central points, in order to avoid all the clashes that characterized the 20th century, during which the center and the periphery were in an endemic direct confrontation (Fig. 6).

The anti-pole here appears in its dual nature, primarily as an immaterial unit, in the sense of a non-built unit that opposes the material nature of buildings, and secondly as an enhancer of the physical quality of the city.

5. ALIAJ Besnik, *Lëvizjet e Planifikimit në SHBA*, Habitat Magazine: Polis-Press, Tiranë 2014

6. ALIAJ Besnik, *Lëvizjet e ... op. cit.* pg 10

Another example in America that follows the attempt to improve settlements is illustrated by the interventions of the “Beautiful City” movement. At the end of the 19th century, the industrial cities were highly polluted, showing urban spaces in poor living conditions where diseases were dispersed at great speed due to many impurities, so the “Beautiful City” movement set some objectives to change the conditions of space. Regarding the intentions of this movement, Besnik Aliaj writes that “*Their purpose was often too “modest”, planting trees in empty squares of towns, removing electric and telephone piles that chaotically encircled the streets, paving pavements to avoid mud, creating picnic facilities or playgrounds for city parks, etc*”⁷. All these goals contain in themselves the desire to change the degraded condition of the settlements and improve them. Taking one of these interventions or all together, consecutive or simultaneous, generates a chain of changes by directing the entire urban structure towards the increase of the spatial quality in which residents live.

All the above interventions can be defined as anti-polar, because they enter into an existing context by changing with their presence the state in which they are located. Again, the attempt of these interventions is improving the situation in which they are implemented.

7. ALIAJ Besnik, *Lëvizjet e ... op. cit. pg 46*

BILBAO

Cities in continental competition between them for the creation of a “local” myth

After the modernist period and the introduction to the so called postmodernism, it was thought that all the cities would be homologated and homogenized by the globalization trends. Over time, this hypothesis was not proven and showed that the postmodernization expectations could not be realized. Unlike the initial hypothesis of this period, cities today seek to emphasize their own identity in order to be increasingly competitive in the global panorama. The role of architects and planners in the process of building a local identity is fundamental. The first steps in this direction that can be considered are those taken after Frank Gehry’s intervention in Bilbao. Immediately after his intervention, which proved to be very effective for the growth of architectural tourism in a city, many administrations, running different cities, began competing with each other in order to “sign” their centers by an archistar, defining this way the so called “Bilbao effect”. In this framework are included all the competitions made for the regulatory plan of Tirana during the first decade of this century. This is evidenced by the experience of the Italian anthropologist Franco La Cecla who in his book “*Contro l’architettura*”, in the second chapter, wrote about the city of Tirana⁸.

This situation, which demands cities to
8. LA CECLA Franco, *Contro l’architettura*, Bollati Boringhieri, Milano 2006. Pg. 53

seek and raise their identity through space interventions, has created the so called “landscapes”, at the planning level, and the “iconic” architecture, at the architectural level.

The purpose of these interventions is to launch the city in the aspect of tourism, culture and art in the global competition. It is known that, after the collapse of the nation-state idea that had the capital city as the centre of attention, as its showcase, all the other cities no longer want to be structured by the capital as their point of reference, but to compete between them without having any other external reference. The facts prove that many cities are disconnected from closed competition within the nation-state and now compete with cities of different countries.

The need of having different spaces capable of changing the character of an area

or settlement, by raising it to a higher level and different from the other settlements, does not arise just to attract crowds of people who by their presence increase the level of the economy, but also arises mainly for the need of any individual or any group of people to identify with a place and to feel a part of it.

Creating spaces differently is not only related only to the physical aspects of space but it may also belong to a non-material level that is able to transform spaces from the absolute *newton*-ian kind to the heterotopic *foucolt*-ian space. It is exactly the presence of a heterotopic dimension that overlaps the three classical dimensions of the absolute *newton*-ian space, which can constitute a qualitative overcoming that is able to create a different space.

At this point, the “iconic” architectures and the unusual spaces opposed to a

Fig. 7. A plan of the City in the Desert – Ras Al Khaimah. The plan shows a rectangular shaped city surrounded by four anti-poles on each side of the rectangle. These poles indicate the direction in which the city will increase its dimensions. REM KOOLHAAS OMA (Office for Metropolitan Architecture), City in the Desert – Ras Al Khaimah, UAE, Arca 338, pp. 22-27.

consolidated urban reality can function as moments of turbulence which, after being “grafted” in the urban tissue, seek to give a different character to it and here is precisely where their antipolar approach lies.

ARABIA

The expansion of the city following a certain direction.

If we study the way a city evolves, we will notice that, based on different chronological analyzes, its extension follows very strict rules. A city expansion is never casual and this process is influenced by different factors such as political, social, economic and cultural, or many others. The most classic way of a city to expand, in the formal aspect, is that of a group of buildings providing different services including the housing, the disconnection from the original structural organism or even the proposal of a new morphological structure which is able to orient the new direction of the city’s development (Fig. 7).

In this case, the new detached organism functions as a reverse alternate pole, which often offers the same lifestyle, perhaps even better, in contrast to the initial structure. This opposite pole may arise after a large development of the original organism, which no longer guarantees the same relation between the center and the periphery, and creates no peripheral areas too far from the center. The creation of the anti-pole may take place in different historical periods, but it also may be thought since the beginning of a

settlement. Generally, in the newbuilt settlements the infrastructures left out of the original formal structure are anti-polar entities and can determine the direction of the expansion of the city, like for example the Chandigarh Capitol case which at its beginning was completely free and detached from the city, while today it is right at the urbanized part. There are many analogous cases in Albania where we can clearly distinguish how specific areas that five years ago were anti-polar to the city, today are completely involved in it, such as the case of the “Kombinat” area in Tirana, during the dictatorial period. Once completely detached from the city center, today it is fully embedded in the big city. In these cases, it is obvious that the structure, once created outside the initial urban structure, functioned in time as an attractive force, a “magnet” that determined the direction of the formal development of the settlement. It is quite easy to notice how the pole, which opposes the existing urban area, tries to balance the connection between the center and the periphery, and formally disconnects itself to propose this way a new center, which provides a better spatial quality than the periphery of the existing settlement. In both cases of the physical anti-pole, the organic and designed development has only one primary purpose in terms of the physical aspect and it is the determination of the direction in which the settlement will develop (Fig. 8).

The physical anti-pole, conceived since the beginning of a project, is not unusual;

it is present in many *ex-novo* city projects. As we mentioned earlier Le Corbusier's *Chandigarh* case, a project already included in all books of history of Architecture, now we can cite the *City of the Desert - Ras Al Khaimah*, located in the United Arab Emirates (UAE) and designed by Rem Koolhaas's Office for Metropolitan Architecture (OMA)⁹. This city, which design is based on a square form, has in its four sides four opposite poles that are detached from the main body and appear as four different nucleuses to which the development of a settlement can be oriented. The same character is

featured by Norman Foster's original project for *Masdar City* in Abu Dhabi, in the United Arab Emirates (UAE). The *Masdar City*, the first carbon-free city, is made up of two main sectors; the first, the largest one, has a square shape, and the second one is smaller and functions as a pole that opposes the other one. Both of these sectors are surrounded by a series of circular buildings that will have the function of producing and storing the solar energy. In both the above mentioned cases, we have a formal organization that manifests a central nucleus, around which gravitate other poles that are able to orient the development of the settlement.

Fig. 8. Bird-eye view of the *City in the Desert - Ras Al Khaimah*. It shows a rectangular shaped city surrounded by four anti-poles on each side of the rectangle. These poles indicate the direction in which the city will increase its dimensions. REM KOOLHAAS OMA (Office for Metropolitan Architecture), *City in the Desert - Ras Al Khaimah*, UAE, Arca 338, Pg. 22-27.

9. Rem Koolhaas OMA (Office for Metropolitan Architecture), *City in the Desert - Ras Al Khaimah*, UAE, Arca 338, pg. 22-27

CONCLUSIONS

We can say that, based on the analyzed cases, some of the strategies used to create an anti-pole can be multiple, but:

1) the Pienza case showed us how building a monumental center into a small organism can function as a catalyst for the urban regeneration;

2) the case of the city of Rome, where the reshaping of the main squares and the creation of a network of infrastructure linking all these points, showed how to regenerate a settlement following the logic of blurred influence throughout the city. Rome also functioned as a model, reused later by many other people who intervened in other cities: first of all Baron *Hausmann* and his intervention in the resettlement of Paris;

3) regarding the façade painting project in Tirana, it should be re-emphasized how this intervention, in a gloomy and hopeless context, resulted in a series of other interventions that ended with the manipulation of the physical space structure, for example the requalification of the areas located between the blocks of existing buildings;

4) from the American park design experience and the introduction of the city's improvement elements, we can deduce that for all the cities, after crossing a boundary dimension and losing somehow the direct relation with nature, it is necessary to introduce natural parks inside them or even connect them; and even if they are far away, they can be useful to guarantee an "escape" from the over-urbanized city condition;

5) the "Bilbao effect" tells us how an "iconic" architecture, which can also have a monumental approach, is able to change the conditions in which a settlement is located. This interference, in the present period, is also associated with the behavior of a heterotopic spatial dimension that overlaps with the three absolute dimensions of the *newton-ian* space;

6) the dimension of the urban development is always characterized by the presence of an opposite physical pole, which in the case of *ex-novo* constructed cities determines the direction of later developments, while in the case of the opposite poles, generated at a second moment, we're dealing with the creation of a unit that seeks to guarantee a different quality of life from that provided by the main settlement.

The strategies, brought in this papers are not exhaustive about the above arguments. On the same basis and analysis many other interventions can be also classified as aiming to improve the spatial and the living conditions of a settlement.

This article comes after a series of reflections on how settlements have been built for centuries and how they are being built today. We have to say that most of the interventions in a settlement have been historically accurate and that the tradition of building since the beginning has had an illuminist designing echo, reflected in the submission of nature by the human action and in the designing of settlements with regular forms that do not consider

the orography of the terrain. The negative consequences of the illuminist ideology at the social level, excellently listed in the book of Thomas Adorno and Max Horkheimer, *Dialectics of the Enlightenment*, were also reflected in the way a settlement was conceived or built, leading to the building and designing of new cities. They did not take in consideration the natural or the historical context in which they were built, but leaving their palingenetic, demiurge, Cartesian footprint on the surface of the earth with total indifference and with the clear purpose to homologate its entire surface. After the collapse of ideologies in the last century, this totalitarian vision of creating not only the settlements but even the architecture seems a bit shaken by favoring another approach to the city. This approach, more sensitive to the place and to the local narrative, appears at this moment as the most appropriate solution to intervene in establishing a settlement.

The context where hypothetically the anti-pole strategy can be applied is not universal, and can never be. As outlined above, this strategy has many nuances how it manifests itself and all this diversity should be the result of a previous deep investigation of the place that is intended to be transformed, and like all the effective interventions, it should come after a moment of critical reflection to the specific urban context.

REFERENCE

- ALIAJ B., *Lëvizjet e Planifikimit në SHBA, Habitat Magazine, Tiranë 2014.*
- ALIAJ B., *Edhe njëherë për projektin "Ti-Rama", Forum A+P 10. Fq 66-71.*
- BENEVOLO L., *Storia della città – La città moderna, Laterza, Roma-Bari 1993 (6ED).*
- LA CECLA F., *Contro l'architettura, Bollati Boringhieri, Milano 2006.*
- KOOLHAAS, R.,-OMA (Office for Metropolitan Architecture), *City in the Desert – Ras Al Khaimah, UAE, Arca 338, fq. 22-27*
- STAFA F., *Rama "pikturon" Shqipërinë dhe Ballkanin e së ardhmes, Shekulli, 18/12/2014 <http://www.shekulli.com.al/p.php?id=60404>. Dhjetor 2015.*

TRANSPORT INFRASTRUCTURES- BETWEEN UTOPIAS AND SCIENCE FICTION

LIFTING passengers on elevated sidewalks or
SHOOTING them below the ground?

Laura Pedata

Lecturer at POLIS University, Faculty of Architecture and Design

ABSTRACT

"A sustainable transportation system is one in which fuel consumption, vehicle emissions, safety, congestion, and social and economic access are of such levels that they can be sustained into the indefinite future without causing great or irreparable harm to future generations of people throughout the world." (RICHARDSON, 1999) Since the 20th century, the solutions offered by planners, utopists and artists to manage traffic and transportation were predominantly concerned with the main symptom of traffic, the 'car', neglecting to consider the actual disease, which was 'unlivable and alienating cities'. For the past two centuries many architects, planners, artists and politicians attempted to offer solutions based on spatial differentiation of transportation means and on infrastructural layering, separating the realm for cars, public transportation and pedestrians. This article intends to offer a new perspective on mobility issues, reviewing and exploring strategies for a softer, accessible, integrated and regenerative mobility.

Article reviewed by PhD. Peter Niented

In città gireremo così?

Ecco come potrebbe essere alleggerito, se non del tutto risolto, il problema del traffico nelle città: anziché le attuali ingombranti vetture, delle minuscole auto monoposto che occupano una minima superficie e che potrebbero essere battezzate « singolette ». Walter Molino ha immaginato qui l'aspetto della stessa strada della prima tavola qualora venisse adottata su larga scala la nuova soluzione. *Scriv. alle pagg. 6-7.*

Fig. 1. "Retro Futuristic Transportation", 1962. Cover of the Magazine La Domenica del Corriere, in a drawing by Walter Molino.

For the past two centuries many architects and planners dealing with transport issues, have tried to offer solutions based on spatial differentiation of transportation means and on infrastructural layering, separating the realm for cars, public transportation and pedestrians. Some of the most innovative ideas often appear to be reflected in science fiction books and movies, and even in comics and paintings. Just like Utopian ideas inspired and influenced planning practices in the late 19th and in the 20th century, sci-fi movies, comics and books seem to have predicted many of the new infrastructural innovations. It is hard to determine who was the first to inject the new ideas: whether it was fiction who imagined innovative solutions to overcome cities' struggles, or, vice versa, architects, planners and theorists elaborated and materialized the fantasies imagined by sci-fi writers and sketched by artists. By looking back at some of the most revealing examples of transport solutions proposed by both planners and architects or writers and artists, this article tries to explore these reciprocities, starting from their common desire to give an original answer to the enduring problem of growing cities and traffic.

The need to organize public means of transportation has largely influenced urban settlements, making explicit the extension of the city's vertical dimension beneath the ground. Apart from architects and planners, in the first half of the 20th century several

writers, artists and movie directors were dealing with the problems related to growing cities and mobility. Some of the solutions imagined for a future (which is not so far from where we are now), were concerning the infrastructures themselves, and on partially eliminating the need for cars or private means of transportation in the first place. (Fig. 1) The writer Isaac Asimov offers a fascinating example in his 1954 science fiction novel *Caves of Steel*. In a futuristic over-populated New York city (3000 years into the future), made of underground city complexes covered by huge metal domes, the movement of people - and positronic brains, or Robots - around the city is hierarchically organized by a system of moving conveyor belts, that gradually lead pedestrians toward the railed and glassed moving platforms which guarantee high speed transportation: the 'expressways'. As the protagonist himself, detective Baley describes:

"There was the usual, entirely normal crowd on the 'expressway': the standees on the lower level and those with seat privileges above. A continuous trickle of humanity filtered off the expressway, across the 'decelerating strips' to 'localways' or into the 'stationaries' that led under arches or over bridges into the endless mazes of the City Sections. Another trickle, just as continuous, worked inward from the other side, across the 'accelerating strips' and onto the 'expressway'. [...] He [Baley] stepped

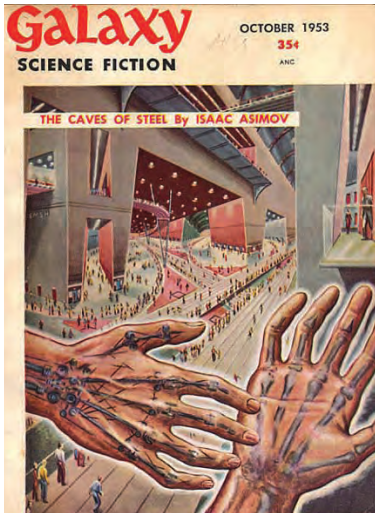

Fig. 2. "The Caves of Steel", Isaac Asimov. In *Galaxy* Oct - 1953. Illustration by Ed Emshwiller.

Fig. 3. "Railway Sidewalk", Alfred Speer, 1871. Source: <http://www.6sqft.com/in-1872-broadway-almost-became-a-giant-moving-sidewalk/>

from strip to strip with the ease of a lifetime's practice. Children learned to "hop the strips" as soon as they learned to walk. Baley scarcely felt the jerk of acceleration as his velocity increased with each step. He was not even aware that he leaned forward against the force. In thirty seconds he had reached the final sixty-mile-an-hour strip and could step aboard the railed and glassed-in moving platform that was the expressway." (ASIMOV, 2011) (Fig. 2).

Elevating the pedestrians to a higher level and transporting them on conveyor belts to overcome the traffic, was a strategy that had already been proposed much earlier by Alfred Speer, who developed the Railway Sidewalk [New York, 1871]¹, which

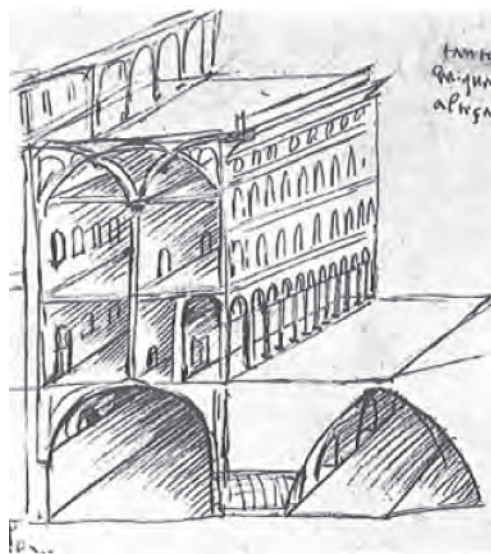
1. The elevated moving sidewalk, which Speer called "Endless Traveling or Railway Sidewalk", was a giant conveyor belt elevated above the street, which offered repair from bad weather and services for the passengers.

consisted in an elevated loop moving people up and down Broadway (NY). Just like the accelerating strips imagined by Asimov, the walkway was in constant movement. If realized it would have been the first form of mass rapid transit (Fig. 3).

The tendency of layering infrastructure and multiplying roads above and underground, was already present in very old drawings by Leonardo da Vinci for Milan, in 1490 (Fig. 4) but it was later extensively used by planners and architects as a strategy to solve the problem of traffic in growing cities. In the 19th century, the Metropolis to be like London and Manhattan, "began to be built from below the ground, the protected and invisible place of fast transit" (CIORRA, 2013, p. 82). Harvey Wiley

The passengers that did not wish to walk on the moving sidewalk, had the option to travel seated on moving chairs.

Corbett, for example, in his Project for New York [1913], proposes the Three Deck City concept: “First”, he says, “divide the traffic into the three natural divisions into which we long ago began its segregation - rail, wheel and foot”. To solve congestion problems Corbett suggested leaving the electric rail traffic underground, the cars on the surface (possibly divided into two levels, one for fast, and one for slow motor traffic) and to “elevate the sidewalk to the existing second story level, and leave the street level wholly to wheel traffic” (WILCOX, 1931). In Corbett’s proposal to guarantee pedestrian connectivity, streets were bridged at the sidewalk level and foot traffic never had to cross car traffic. In his drawings, the elevated sidewalks show direct access to the stores and buildings on levels above ground, where natural light is abundant and air is cleaner. This last characteristic is also present in the “Visionary City of New York” painting by William Robinson Leigh [1908], where suspended bridges, piercing through the high-rise buildings, allow accessing buildings on multiple levels, solving the problems related to distribution and access in a vertically expanding city. Speer’s Railway Sidewalk mentioned earlier, Corbett’s Three Deck City and the “Visionary City of New York” painting by Leigh, all share the vision of an “uninterrupted development of each

kind of street traffic” (WILCOX, 1931) and the desire to move pedestrian traffic on a higher level, consequently revolutionizing the ground floor and the traditional conception of access to buildings (Fig. 5, 6 a-b).

The idea of multilevel infrastructures wrapped around and piercing through buildings manifested itself in the drawings and through the optimistic eyes of Futurists like Sant’Elia at the beginning of the 20th century, expressing faith in technology and progress (Fig. 7 a,b). There seems to be a resemblance between Sant’Elia’s drawings and Frank Paul’s cover for the science fiction book “The Moon of Doom” by Earl L. Bell (1928), and the “Cities of Tomorrow” Illustration for the American science fiction magazine *Amazing Stories* (1939) by the same illustrator (Fig. 8 a,b). In *The Long Tomorrow* [Illustration by Jean Giraud, aka Moebius - French comic artist, 1970 circa.] - a story comic written by Dan O’ Bannon, set in a future city

Fig. 4. Leonardo da Vinci, “sviluppo e sezione dei palazzi della città a strade sopraelevate”, for Milan (1490 circa.) Source: LANZAVECCHIA, Giuseppe (1999) “La Citta' dell’Utopia. Dalla Citta' Ideale alle Citta' del Terzo Millennio”.

Fig. 5. Visionary City of New York, by William Robinson Leigh (1908)

Fig. 6a

Fig. 6b

Fig. 6 a,b. "City of 1950", Harvey Wiley Corbett for Popular Science Monthly. Illustrator Frank R. Paul, 1925; "Project for New York" Harvey Wiley Corbett for the New York Tribune, 1910; "Three deck city" Harvey Wiley Corbett, 1931.

developed underground on several levels with suspended streets - the multilevel infrastructures were multiplying deep underground. Such a suggestive image inspired Luc Besson in the movie *The Fifth Element* [1997], but *Korben Dallas*'² vehicle was a flying taxi cab, whereas in the comic that inspired it the only flying objects were plain helicopters (Fig. 9 a,b).

A multilayered approach - very similar to Corbett's "Three deck city" - can be observed in the project for the *Radiant City* by Le Corbusier [Paris, 1924], known as 'The Contemporary City of Three Million Inhabitants'. The project was an attempt to make the "superficial Garden City principles superficially practicable in dense city", the road layout seems organized like a "mechanical toy". In his plan "he included great arterial roads for express one-way traffic", while underground streets were reserved for heavy vehicles and deliveries; subways were placed at the lower deck and trains at the upper deck of the multilayered underground system. This way the ground level was open to air-buses and air-taxis and the pedestrians were kept "off the streets and in the parks". Le Corbusier attempted to make planning for the automobile an integral part of his scheme, and his was, in the 1920's and early 1930's, a new, exciting idea" (JACOBS, 1961, p. 23) (Fig. 10,11).

2. In the movie *Korben Dallas* is a taxicab driver and former special forces major, who lives in a small, super-functional apartment of a high rise building. He has the task of helping Leeloo recover four mystical stones essential for the defense of Earth against an impending attack.

Observing the Houston tunnel network (Texas) today, it seems that we are moving in the exact opposite direction. Cars are free to move and rule on the surface, out in the open air, while people are being moved underground to hide the failures of contemporary cities. In downtown Houston to get away from traffic congestion and pollution, people get around the city through the Houston tunnel system - a network of underground streets between downtown business-district buildings. It consists in an entirely private

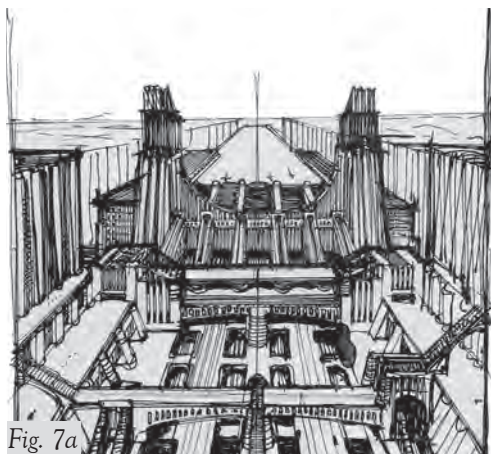

Fig. 7a

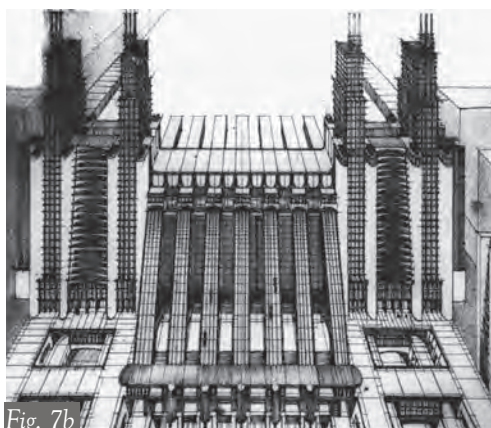

Fig. 7b

Fig. 7a,b.
 a) Antonio Sant'Elia, "Station for Trains and Airplanes" (Stazione per treni e aerei), 1914. Pencil and ink on paper.
 b) "Stazione d'aeroplani e treni con ascensori dai tre piani stradali. Pinacoteca Civica di Como, Italy. Source: Photo Courtesy Musei Civici Como

Fig. 9b

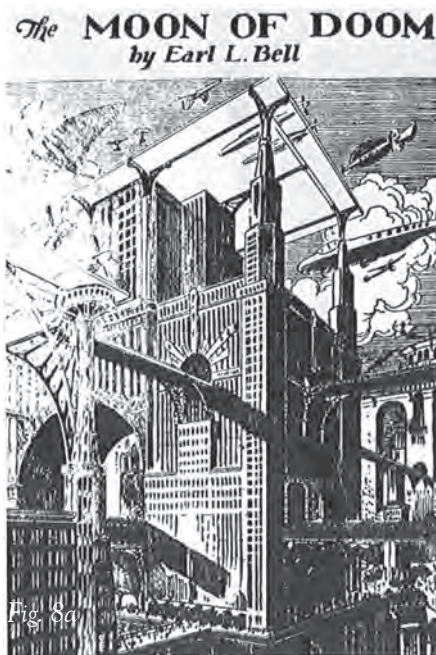

Fig. 8a

Fig. 8b

Fig. 8a,b. a) Cover for the science fiction book The Moon of Doom by Earl L. Bell (1928), illustrator Frank Paul. b) "Cities of Tomorrow", illustration for the American science fiction magazine Amazing Stories (1939), illustrator Frank Paul. Source: LANZAVECCHIA, Giuseppe (1999) "La Citta' dell'Utopia. Dalla Citta' Ideale alle Citta' del Terzo Millennio".

Fig. 9a

Fig. 9a,b. "The Long Tomorrow", Moebius (Jean Giraud), 1970 circa., story set in a future city developed underground on several levels with suspended streets. The image inspired Luc Besson in the movie "The Fifth Element", 1997. Source: LANZAVECCHIA, Giuseppe (1999) "La Citta' dell'Utopia. Dalla Citta' Ideale alle Citta' del Terzo Millennio".

Fig. 10. "Plan Voisin", proposal for the Ville Radieuse, Le Corbusier, 1925-1933

Fig. 11

Fig. 11. "Vertical City", Ludwig Hilberseimer, watercolor, 1924. Source: Art Institute of Chicago. Source: LANZAVECCHIA, Giuseppe (1999) "La Citta' dell'Utopia. Dalla Citta' Ideale alle Citta' del Terzo Millennio".

subterranean, climate-controlled, pedestrian system under permanent camera surveillance, accessible through building lobbies and not from the streets³. In its initial phases, it was clearly inspired by the tunnel system at Rockefeller Plaza in New York City. In fact, a private building owner, Ross Sterling, built the first link in the 1930's to connect two neighboring buildings he owned. As it expanded and became an actual alternative - controlled⁴ - network for pedestrians, new facilities and services were added along the network and portions of the tunnel now contain gift shops, newsstands, banks, technology centers, flower shops, copy

centers, dry cleaners, and food courts similar to a major shopping mall. So now, apart from office workers, they are also widely used by tourists (Fig. 12 a-c).

A part from attempts to hang passengers on elevated railways and conveyor belts also the experiment of shooting them through pneumatic tubes, buried deep underground, were made as early as the 1800. It is worth mentioning the 'almost' successful experiment by Alfred Ely Beach (Fig. 13). In the 1870's, inspired by the London parcel tube system (English Pneumatic Mail), Beach proposed the same thing for New York, but instead of shooting small tubes for mail and packages, the system was intended for the transport of passengers across the city. The Beach Pneumatic Transit was an actual underground passenger railway, but the trains were meant to be propelled by pneumatics instead of

3. The system, composed by tunnels and aboveground skywalks, is approximately 7 miles (11 km) long; the pedestrian walkways link 95 full city blocks 20 feet (6 m) below Houston's downtown streets. The underground passageways link office towers to hotels, banks, corporate and government offices, restaurants, retail stores, and the Houston Theater District. There are similar systems in Dallas, Oklahoma City, Montreal and Toronto.

4. The tunnel is generally open during weekday business hours only, as the access is possible exclusively from private building lobbies.

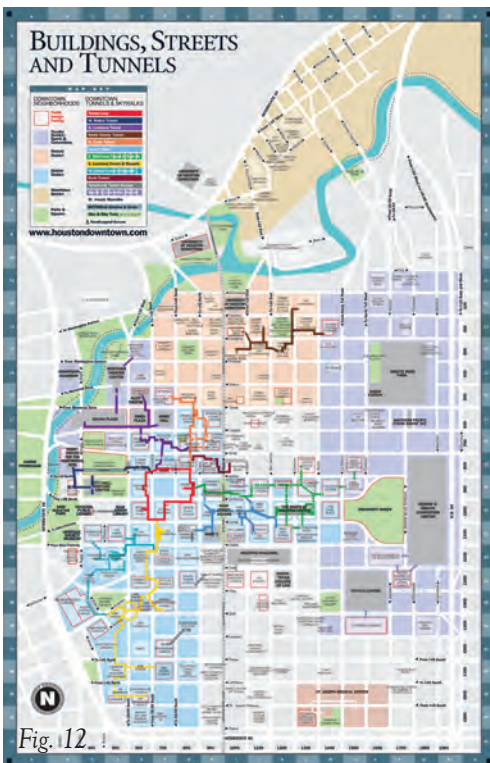

Fig. 12

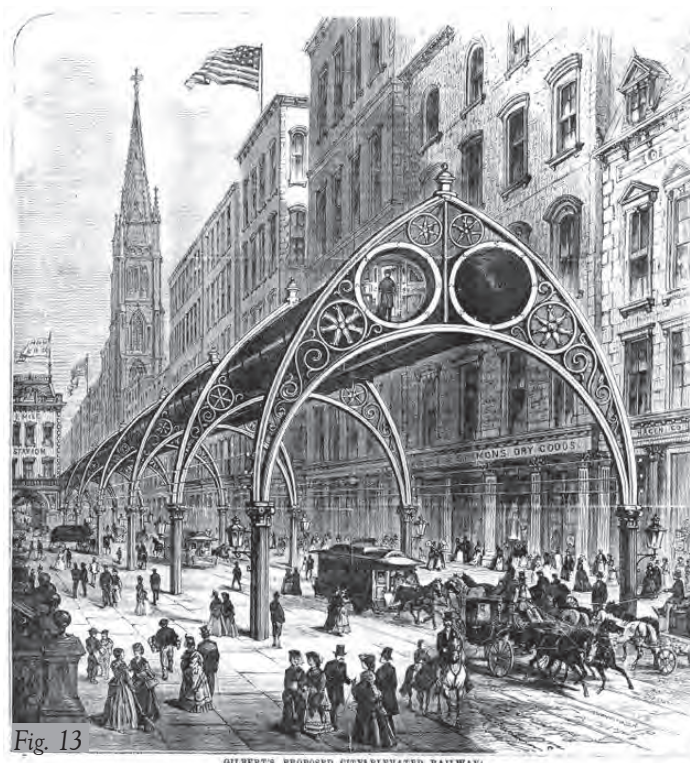

Fig. 13

GILBERT'S PROPOSED CITY ELEVATED RAILWAY

steam engines⁵ (Fig. 14 a-c).

Several variants of the principle of Atmospheric Railway were proposed in the early 19th century (Dalkey Atmospheric Railway, Dublin 1843; Crystal Palace pneumatic railway London in 1864); some attempts were made in the 20th century (vacetrain - or vacuum tube train, 1960s) and a number of practical forms were implemented. The most recent project, conceived by entrepreneur Elon Musk in 2013 is the Hyperloop: reduced-pressure tubes in which pressurized capsules ride on an air cushion driven by linear induction motors and air compressors. In 2013 Musk, SpaceX

5. In 1867 Beach financed himself two demonstrations of pneumatic dispatch, one of which was large enough for passengers to ride in. In 1869, the Beach Pneumatic Transit Company of New York secretly constructed a 95 m long, 2.7 m diameter pneumatic subway line under Broadway, to demonstrate the possibilities of the new transport mode. The line only operated for a few months, closing after Beach was unsuccessful in getting permission to extend it. (lord_k, 2010).

and Tesla Motors started developing Hyperloop technology and making it explicitly open-sourced. In order to accelerate the development of a functional prototype and to encourage innovation amongst students, in 2015 SpaceX organized the "SpaceX Hyperloop Pod Competition". The competition, aimed at university students and independent engineering teams, is open to teams interested in designing half-size pods and testing them in summer 2016, on a test track built by SpaceX in California. Several universities are taking up the challenge; among them, TU Delft is participating with a team of 6 students, and JumpStartFund has partnered with UCLA in California⁶ (Fig. 15 a,c).

6. Last year UCLA's SUPRASTUDIO in the design and architecture program, collaborated with JumpStartFund, and the students are working on design solutions for the new transit system (DAVIES, 2015) (DAVIES, 2014)

Fig. 12. Houston downtown tunnels, map. Source: <http://houstonwalks.blogspot.al/>

Fig.13. Gilbert's proposal for the "City Elevated Railway"- pneumatic elevated railway, 1872. Engraving on Scientific American for April 13, 1872.

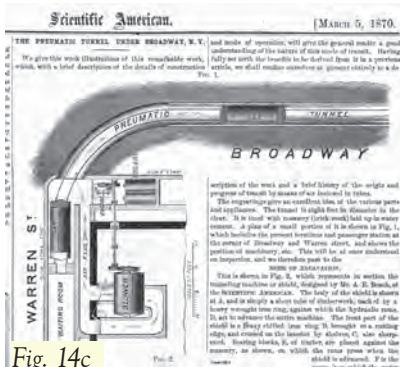

Fig. 14c. "Beach Pneumatic Transit" (underground railway), 1860s-1870s. a,b) Scientific American, March 5, 1870, Scan: Joseph Brennan; c) The Beach Pneumatic Subway Tunnel under Broadway, 1873. Source: New York Historical Society.

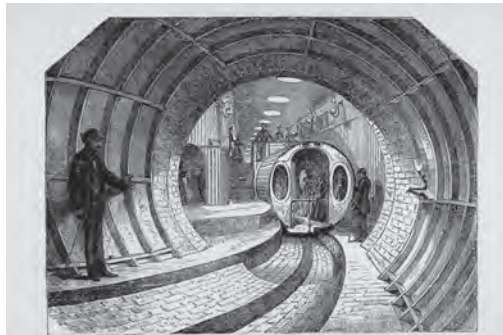

Fig. 14b THE BROADWAY PNEUMATIC EXPRESSWAY TUNNEL—VIEW UP CAR IN MOVEMENT.

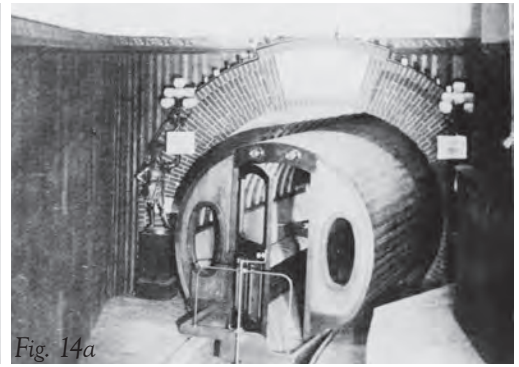

Fig. 14a

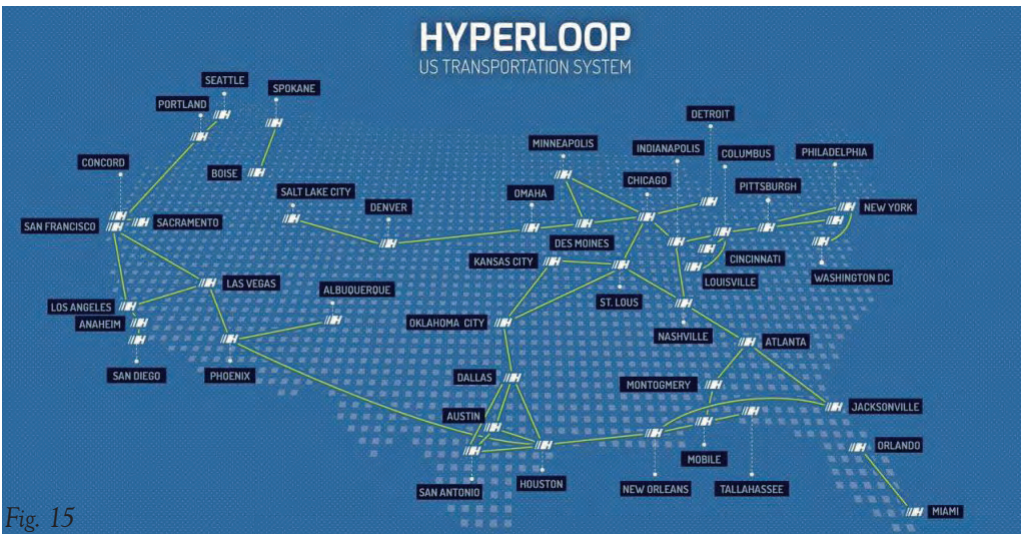

Fig. 15

Fig. 15. "Hyperloop" project, LA. © HTT Jump Start Fund. Source: <http://www.wired.com/2015/02/construction-hyperloop-track-starts/>

CONCLUSION

It is not by coincidence that some of the most interesting and innovative ideas concerning transportation infrastructures were developed, and/or diffused, in the figurative and performing arts, particularly in Sci-Fi stories, and they were in some form reinterpreted and applied in 19th century utopias or 20th century planning practices. The main tendencies were multiplying and layering infrastructures vertically, both above and underground, differentiating traffic hierarchically and optimizing the transport networks through a multimodal approach. The strategies are always based on the belief that traffic problems can be solved by the road infrastructure alone. On

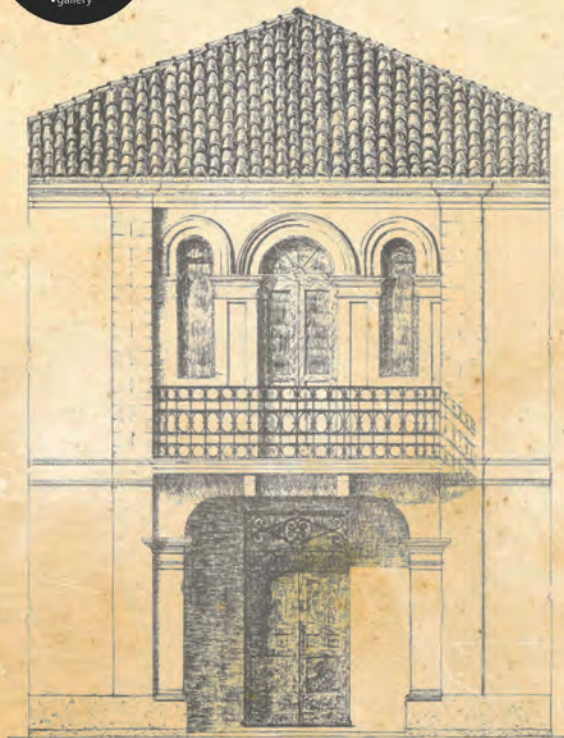
the other hand, the main differences among the strategies examined in the article, lie in the choice to privilege motor vehicles or pedestrians, shared or private means of transportation, and consequently in the decision to move one of them underground and to lift the other above ground. Many of the ideas elaborated in Sci-Fi movies and comic books have materialized after half a century, some others were never implemented, and they might never be, as time has caught up with them and they already appear old and obsolete. Nevertheless, the freedom that the arts confer to the imagination still remains a valuable asset and a source of endless inspection for planners and architects who are 'imagining' future cities.

REFERENCE

- ASIMOV, I., 2011. *Caves of Steel*. New York: Random House Publishing Group.
- CIORRA, P., ed., 2013. *Energy. Oil and Post-Oil Architecture and Grids*. Milano: Electa.
- CIORRA, P., 2013. *Fueling Architecture*. In: P. Ciorra, ed. *Energy. Oil and Post-Oil Architecture and Grids*. Milano: Electa, pp. 76-83.
- DAVIES, A., 2014. *These Dreamers Are Actually Making Progress Building Elon's Hyperloop*. [Online] Available at: <http://www.wired.com/2014/12/jumpstartfund-hyperloop-elon-musk/> [Accessed 6 March 2016].
- DAVIES, A., 2015. *Hyperloop Construction Starts Next Year With the First Full-Scale Track*. [Online] Available at: <http://www.wired.com/2015/02/construction-hyperloop-track-starts/> [Accessed 6 March 2016].
- DOUGLA, S., 2008. *Pneumatic Networks*. [Online] Available at: <http://www.douglas-self.com/MUSEUM/COMMS/pneumess/pneumess.htm> [Accessed 6 march 2016].
- INKBLUESKY, 2012. *Alfred beach's pneumatic subway, romney corrupt to the core, early autumn wallpaper*. [Online] Available at: <https://inkbluesky.wordpress.com/2012/10/10/alfred-beachs-pneumatic-subway-romney-corrupt-to-the-core-early-autumn-wallpaper/> [Accessed 6 March 2016].
- JACOBS, J., 1961. *The Life and Death of Great American Cities*. New York: Vintage Books.
- LANZAVECCHIA, G., 1999. *La Citta' Futuribile*. In: *La Citta' dell'Utopia. Dalla Citta' Ideale alle Citta' del Terzo Millennio*. Milan: Libri Scheiwiller, pp. 219-246.
- lord_k, 2010. *DIESELPUNKS*. [Online] Available at: <http://www.dieselpunks.org/profiles/blogs/pneumatic-mail-part-1> [Accessed 6 March 2016].
- ROMANO, M., 1999. *Ascesa e Declino della Citta' Moderna*. In: M. MUSCOGIURI & M. SCHUBERT, a cura di *La Citta' dell'Utopia. Dalla Citta' Ideale alle Citta' del Terzo Millennio*. Milan: Libri Scheiwiller, pp. 149-210.
- THACKARA, J., 2009. *Sustainable mobility #1: think more, move less*. [Online] Available at: <http://www.domusweb.it/en/architecture/2009/08/31/sustainable-mobility-1-think-more-move-less.html> [Accessed 1 March 2016].
- WILCOX, U. V., 1931. *The Three Deck City is Coming*. *Modern Mechanix*, July. pp. 60-61.
- WRIGHT, F. L., 1932. *The Disappearing City*. New York: William Farquhar Payson.

MAD CENTER - Exhibition

Kol Idromeno

KOL IDROMENO

E Enjte, 04.05.2017 ora 16:00 në MAD Center

Mundesuar nga Dr. Ark Skender Luzati,

Kuruar nga Agron Mesi

Ekspozitë personale me punimet në Arkitekturë
të Kol Idromenos dhe promovimi i librave:

"Nikolla Arsen Idromeno Personalitet i Arkitekturës së Rilindjes e Pavarisë Kombëtare"

"Qyteti i Shkodrës. Urbanistika dhe Arkitektura gjatë Rilindjes e Pavarisë Kombëtare"

MAD CENTER - Exhibition

Kol Idromeno

ING. ARK. SKENDER LUZATI
DOKTOR I SHKENCAVE

1/13-Foto te shprehur te Idromenos ne qendrer te Shkodres.

Foto te konstrukcionit te Idromenos ne qendrer te Shkodres.

1/14-Foto te grupit te shprehur te Idromenos ne qendrer te Shkodres me grupin shprehur "Rugullit e Rrugit".

Foto e grupit te shprehur te Idromenos ne qendrer te Shkodres me grupin shprehur "Rugullit e Rrugit".

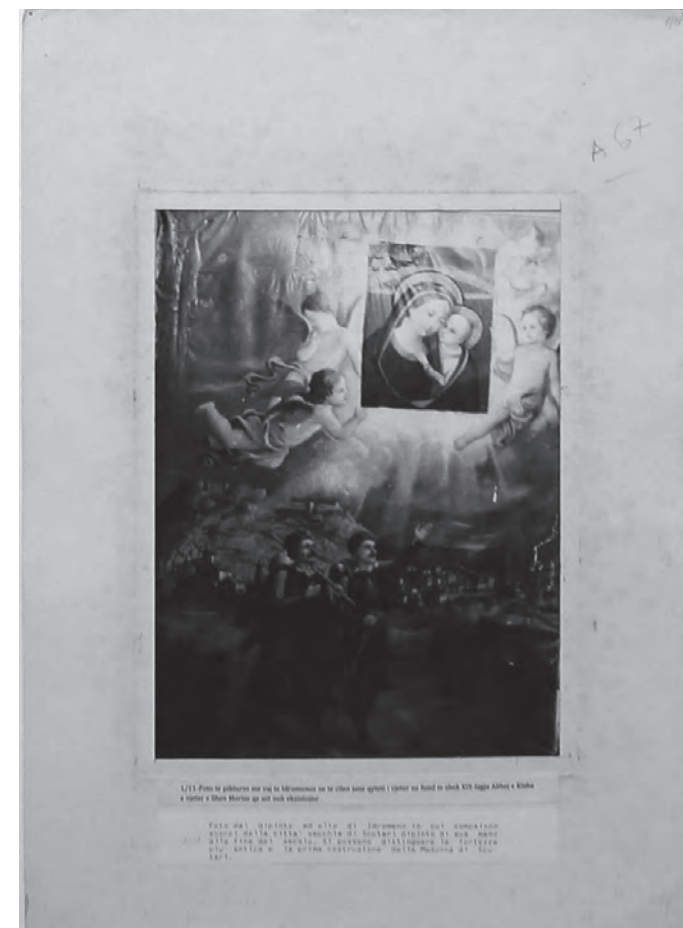
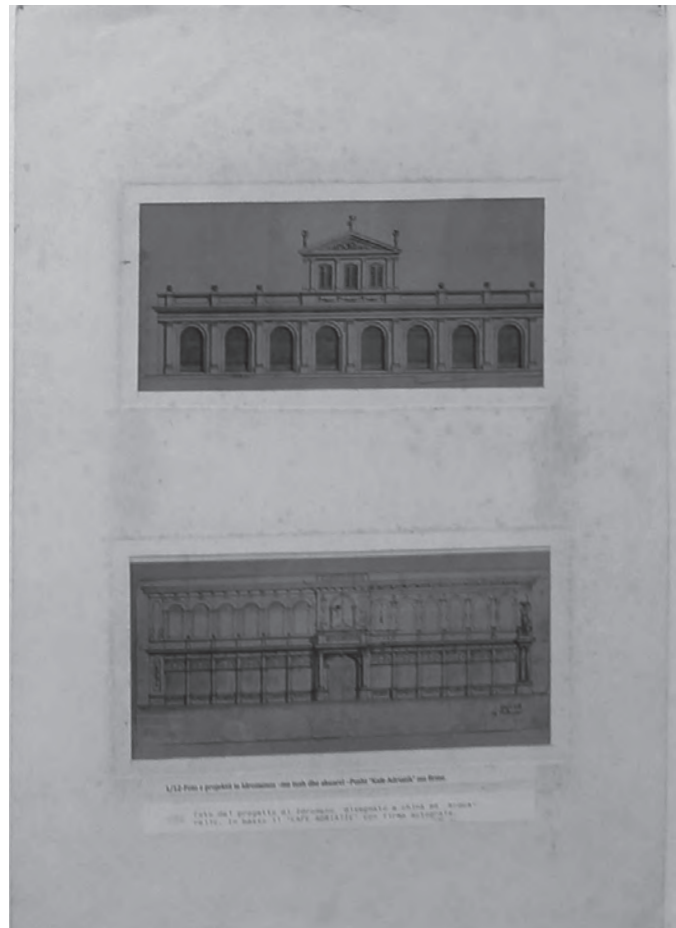
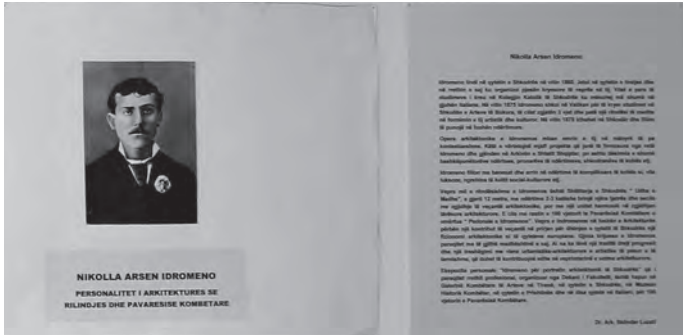
1/15-Foto te shprehur te Idromenos ne qendrer te Shkodres.

1/16-Foto te shprehur te Idromenos ne qendrer te Shkodres me grupin shprehur "Rugullit e Rrugit".

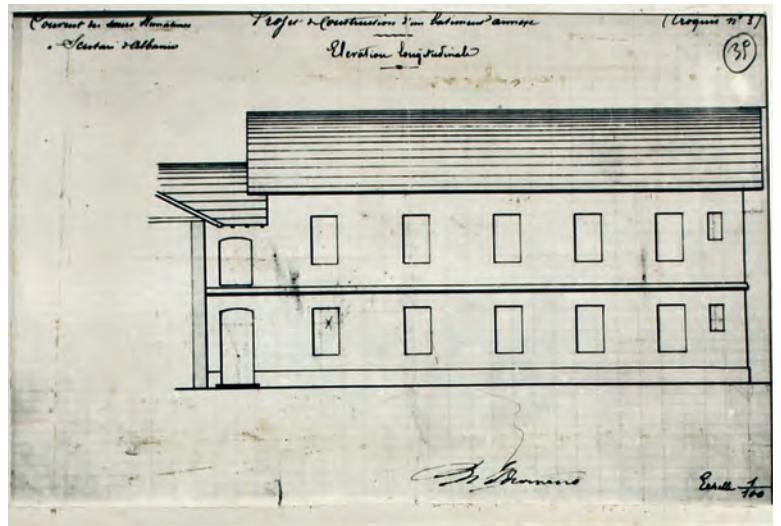

1/17-Foto te shprehur te Idromenos ne qendrer te Shkodres me grupin shprehur "Rugullit e Rrugit".

MAD CENTER - Exhibition

Kol Idromeno

1/21-Ndertime te Idromenos ne Shiroke -prane liqenit te Shkodrs-Kisha e Villa.

1/21 Costruzioni di Idromeno a Shirole (presso il Lago di Scutari). La Chiesa e la Villa.

1/15-Interieri I Kishes se Shkodres -projekti i Idromenos .

1/15 Interni di chiese di Scutari, progetto di Idromeno.

Kol Idromeno

PJESA QENDRORE E PAMJES KRYESORE

2/17 Ndertesa Nr.3-Pamja qendrore dhe hyrja

Edificio No. 3. Parte centrale dell'entrata.

WOMEN'S TRADITIONAL DRESS IN OTTOMAN SHKODËR

The case of the Catholic community through
archival documents of Archdiocese of Shkodër
(18th-19th century)

Dr. Dorina Arapi

Lecturer at POLIS University, Faculty of Architecture and Design

ABSTRACT

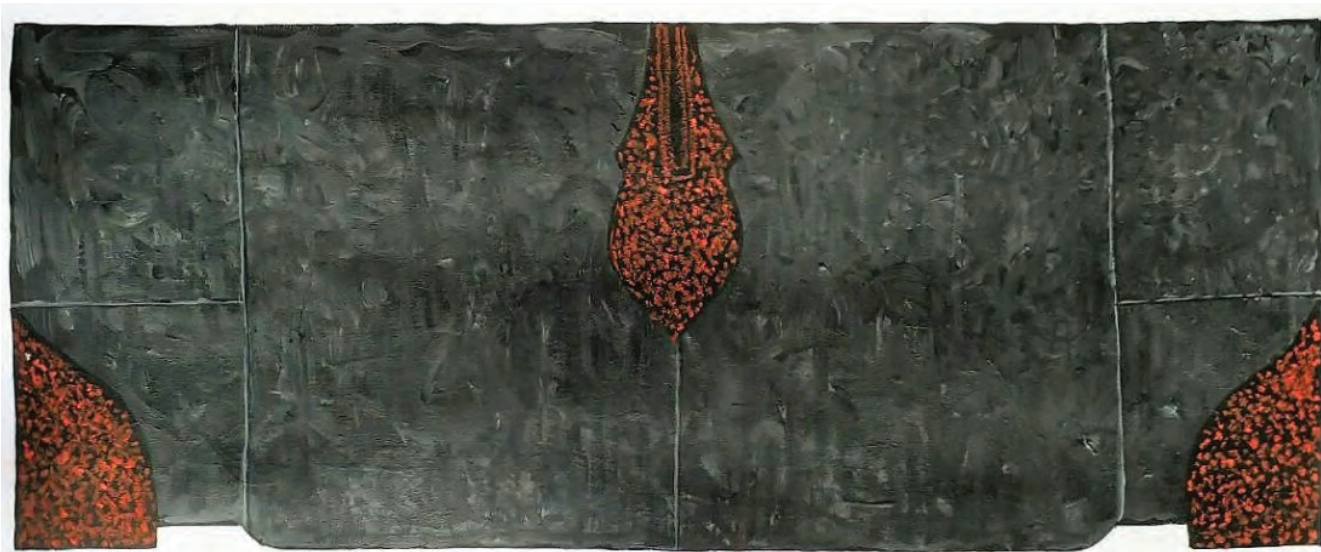
Dressing in public became very important in Ottoman Shkodër during the 18th-19th centuries. The appearance of a person and the dowries of the brides were often mentioned in various prohibitions. These prohibitions were an attempt to enforce dress codes: by regulating consumption and conduct, these codes regulated the social strata, balanced the discourse about the social identity and community, and reduced goods consumption as well. This article explores the different aspects of traditional dress costume on historical and political context. In this article is presented how the dress code involved a network of relations between the Catholic community of the city, the elite families, religious authorities and Ottoman state authorities. This complex network of collaboration was the driving force for changes and modifications of the women's traditional dress of the city of Shkodër in the 19th century.

Key words: traditional dress, Catholic community, Shkodër, church authorities.

**This paper was presented in 'The 14th International Congress of Ottoman Social and Economic History (ICOSEH)' held in Sofia, Bulgaria, on 24-28 July, 2017. An extended version of this paper will be part of the forthcoming monograph of the author.*

Veshje e gruas katolike të Shkodrës. Foto nga festivali I Gjirokastrës. Realizuar nga Fatmir Boshnjaku

Armaqi I dekoruar me lule menekshe- manushaqe

As someone's appearance indicated someone's social standing, dressing in public became very important in Ottoman Shkodër during the 18th-19th centuries. The appearance of a person and the dowries of the brides were often mentioned in various prohibitions, enacted to limit the amount of dresses or a dress element. These prohibitions were an attempt to enforce dress codes: by regulating consumption and conduct, these codes regulated the social strata and reduced goods consumption as well.

The focus of this paper, is the understanding of the role of *kocabasi* (local leader), the Catholic community, the merchants and the church authorities. As scholars have observed in other cases, the Ottoman governors, as they were sent in the provinces, needed the local notables because they could rule with their help who had local knowledge and credit with the population (Hourani, 1981, p. 59).¹ In this view, the role of *kocabasi* had an intermediary and complementary role

for the implementation of the Tanzimat reforms. In the same time, the notables could profit from the situations to maintain and provide their economic status.

The Sancak of Shkodër had an important role for both the Ottoman Empire and the Christian lands around the Adriatic. The local merchants had economic relation with the Republic of Venice, Istanbul, Tripoli, and Ulcinj. The religious relations were held with Propaganda Fide through the Archbishop of Antivar (until it was a diocese). The Propaganda Fide tried to regulate religious matters in territories where Latin Christianity was in minority or was lacking.

The Catholic community in Shkodër was under spiritual leadership of Shkodër Diocese, and in 14th of March 1867, it united with Archdiocese of Antivar (Tivar). Although the Diocese of Shkodër was the spiritual leadership of the Catholic community and tried to act as a regulator of the traditional dress community, sometimes it was difficult to implement the rules. Regarding this case, the clergy

Diagramë e brendavekëve të gruas katolike të Shkodrës

¹ The author analyzes the cases in the Middle East.

Kubari li 30. Aprile 1862.

Distinta della classe prima, seconda, e terza, cui saranno fatte alle spose, coi cordo
ni di seta, come la forma esistente propria del Kogriabasi, la prescrizione dei abiti. -

1.mo Kubria par carne pas gaitana e ogni peroreg, me chub soghet kersis, urup qui e qui
arrajerde, laileja chesai gubbe me gaitana te par e mermaje te lailes me chon urup
pess, e qui gire, e sumula gubbe tien monechje, astari chesai gubbe tien sapsem pa
michuti, e chur far latigaz zohet. -

2.da Bronerecht tien lulet qui urup gire, prec zohet iarmagit tien gniurup e tri arrajerde; e je Bronere
recht te chon gaitana giast ogni peroreg. -

3.ra Dollama te chon gaitana rejit pess, e io tieber, e rejit funis coiruch arrajerde trij, gissen e
lailes giss chutit ogni gire. -

4.ta Enteria allaget venedichut, capachluchu dolames e Emboris tien monechje e io nruse
e gij cheta potca monechje. -

5.ta Kubria dut gaitana pess pas peroreg, laileja tri arrajerde, chesai lulleja me jote gius chutit
e ogni gire me gij isleme. -

6.ta Bronerecht e dut qui urup islemeja, iarmagi chonra isleme, e si ast sam forma. -

7.ma Selechut fidulab me brri, sumulat ielechut cuiis sacrit praram. -

Segue della quarta sino alla sesta classe, come la forma dei abiti esistente dal Kogriabasi

1.mo Kubria par e chesai clasp gaitana te chon pess netto, islemeja rejit e tri arrajerde, laileja gius
e ogni gire. -

2.da Dollama astan coiruch e du ciffa, gaitana techen cator, laileja tre urup gire. -

3.ra Enteria venediche si forma. -

4.ta Selechut allag venediche id. -

5.ta Bronerecht cama qui urup, gaitana techen pes Netto. -

6.ta Bronerecht e dut du ciffa e ogni gire penus me jlesb; e catter gaitana. -

7.ma Kubria dut rud e bajam te ult, gaitana catter, laileja tre urup. -

of Shkodër addressed to the Archbishop of Antivar, who delegated the problems to the Propaganda Fide in Rome. If support was not found on church authorities, the Christian authorities addressed to the Ottoman governor of the city who could provide a firman by the vizier. As the citizens of Shkodër, Muslims and Christians were subjects of the Ottoman state, they had to obey to the state rules.

During the Tanzimat reforms many councils were founded, where the most powerful strata of the society tried to maintain their powers through the rules, decrees and through these councils. These administrative councils had various functions and were directed by the local notables and the rich merchants (Shkodra, 1973, p. 318). There were included large landowners with dominant influence in the city and local Christian notables who wanted to maintain their status quo who did not represent the ordinary people (Shkodra, 1973, p.318). The role of the councils represented their interests in many areas, exerted influence on social life policies, consisted of Muslims, while non-Muslim members were local leaders of church authorities and elected leaders as the kocabasi (Davison, 1963, p. 48).

Kocabasi originated from notable families of the city and was the community leader of the area, 'equal to the role of the Muslim ayans' (Faroqhi, 2006, p. 63). During the times, ayans were wealthy merchants, important guild leaders, who had the right to supervise the collection of taxes and deal with the distribution of property (Ágoston, Masters, 2009, p. 64.). In this context,

kocabasi held such an important role as the custodian of the description of traditional dress, (defined by classes) stored in a cell (cella- a church room). Kocabasi served as a supervisor of the social classes.

In the case of the Orthodox community of the city of Korçë (southeast city of Albania), the model (prescription) of the traditional dress was preserved in a room of the Metropolitan Orthodox Church. As it is mentioned even in the documents, there were some people who took care for the implementation of the decrees. Hence, the proestis is mentioned as a punisher of the deviants of the decisions taken for the traditional dresses in Korçë, (Pepo, 1981, p. 175) like kocabasi, and the epitrop. Epitrop was the guard of the church, and he preserved the model of the dress in a cell, equal to the role of the kocabasi in the case of the Catholic Cristian in Shkodër. In 1880, the role of kocabasi is no longer included in the mediation between the Sultan community and church authorities. The Catholic community was divided into classes according to nizamiye tax, but the process of classification of the classes belonged to the community leaders.

All the traditional dress of women and brides had to be sewn according to the prescribed model that was preserved in the cell. Dress descriptions were divided by following the social classes. All the brides had to register their social class to the cell (cella). The traditional dress had to be supervised by kocabasi: after that, the family of the bride was permitted to continue the tailoring and the embroidery of the dress. All those families who did

not respect the rules, had to pay a certain amount of fee and the transgressor was mentioned on the altar's church, both man and woman. They were forced to stand up until the mass ended and to be disgraced in front of the community for the action they did.

Usually, the decrees were issued by Church deputies in cooperation with the government, who were present in decision-making, as well as with the permission of the bishop. In 1880, must be the year when the women Catholic dress of Shkodër took a definite form. The group who supervised the dress was the *Elders Commission* who gave the permission if the dress was sewn properly or not.²

According to some letters exchanged between the bishop Çurçia and the archbishop of Antivar Carlo Pooten, it seems that dressing in Shkodër became a very important matter of discussion. Quoted in a document, the dresses were named as 'barbarous luxury and crazy expenditures'. On the 18th of February, 1863, the Archbishop of Antivar Carlo Pooten, wrote to the bishop of Shkodër about the letter he had sent to Propaganda Fide in Rome regarding the golden thread embroidery in the traditional dress of Shkodër.³ He felt displeased about bishop Çurçia because he found improper his discussion about the Turkish government. The Archbishop of Antivar Carlo Pooten added that the Turkish government was

never involved in these things except the request of the Christians. He concluded that if this problem would go on, then the dividing line between social classes would disappear.

During the years, the church had tried to prevent the expensive amounts on luxury dresses of locals, in traditional dress and wedding expenditures.⁴ In 1749, the bishop of Shkodër, Pal Kamsi, sanctioned that girls could have only the wedding dressing and nothing more.⁵ While in 1779, priest Radovani threatened the community with canonical penalties.

Once, bishop Çurçia declared that when he arrived in Shkodër,⁶ he had no idea about the scuttarins customs, but he evidenced that was very important the distinction of social classes, which according to him was a law of nature and a will of God. Therefore, everyone who was against this was fighting against the society. Bishop Çurçia also had banned wearing gold jewellery, a diadem which was usually worn on the forehead and the silk robes. This decree was accompanied by threats and curses to citizens, especially to women. All the women, including those who didn't wore golden dresses, were cursed to become widows.

2. AQSH, (Arkivi Qendror i Shtetit), Fondi 143..D. 808 Fl_0001- D. 808 Fl_0001_1, date 3th of december 1880.

3. AQSH, F.132 D.14 FL.016.00- FL.016.01. Date 18th of february 1863

4. AQSH, F.132 VD.18 FL.001.00- F.132 D.18 FL.001.01, date 19th of may 1859.

5. Pal Kamsi was from Shkodër and held the position of bishop during the period 1742-1771 in Shkodër. Gjergj II Radovani was from Shiroka (a village near Shkodër), y. 1771. Shih: <http://www.kishakatolikeShkodër.com/lista-e-ipeshkijve/>.

6. Aloisus II Çurçija was from Ragusa – year 1859 – 1866. As he wasnt a resident of Shkodër, he wasnt aware about the dressing customs in Shkodër. See:<http://www.kishakatolikeShkodër.com/arqipeshkvia/lista-e-ipeshkijve/>

Although the scuttarin merchants were aware of the rules and prohibitions promulgated by the authorities, some of those did not obey. The first merchants of Shkodër, Nicola Shiroka, was sent to the Pasha by the bishop after taking care of the dowry of his granddaughter and after he had to sew her traditional dress according to the previous custom. Even though the merchant had answered to the Pasha with wisdom telling him that he was the owner of his own wallet, at the end he was forced to undo the granddaughter's traditional dress. Even a few months ago, Shiroka along with some other important merchant's families from Shkodër were against the rules imposed by the authorities. Again, after two years, it seems that Shiroka created problems in the excess usage of the dowries. Hence, in 1862, apparently, he signed a letter addressed to the Catholic authority in Shkodër, apologizing for having exceeded the quantity of the dowry and for not obeying to the orders of the sultan and to the nobility, addressing to the leaders of the Christian community. Later, he was imprisoned because his wives (concubines) were wearing gold-embroidered national costumes (costume nazionali in oro) and ornaments, and moreover, these dresses were worn on the day of St. Mary of Shkodër feast.

The important Catholic merchant families such as: Shiroka, Prenka, Çoba, Zadrina, Bianki, Suma etc., were against these rules. They were asked to take away the luxurious items from the dresses, because according to the decrees these traditions were ruining the city.

According to Archbishop Pooten, these rules ruined the personal lives of the women, because the dresses were rich in decorations with high-priced zecchins and embroidered with gold thread: in the cases that women didn't have an income, they couldn't sell the dresses to earn a living. But, if these traditional dresses had to be worn only for a short period of time (as the decrees ordered), then the women would not be able to dress or sell them anymore.

After the prohibition of the use of golden thread embroidery, the locals began to decorate their dresses with silk cords, which were more expensive at that time. Thus, around 1860, they turned back to the previous tradition of silk cords, previously banned in 1852, and defined as "silk cords clothing" carried out in different ways among different social classes.

The traditional dress involved social and political aspects through a network of relations between the Catholic community of the city, the merchant's families, notables, religious authorities and Ottoman state authorities. This network was the driving force which gave impulses for changes and modifications to the women's traditional dress in Shkodër. The way of dressing played a determinant role in public in order to regulate and balance the discourse about the social identity, and in primis to secure the continuity of social standing of a group or of a person.

REFERENCE

- SHKODRA, Z. 1973. *Esnafët shqiptare (shekujt XV-XX)*, Akademia e Shkencave e R. P. të Shqipërisë. Instituti i Historisë Tiranë.
- FAROQHI, S. 2006. *The Ottoman Empire and the World Around It*, I.B.Tauris.
- HOURANI, A. 1981. *Emergence of the Modern Middle East*, Univ of California Pr.
- DAVISON, R. H. 1963. *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, Princeton University Press.
- ÁGOSTON, G., MASTERS, B. 2009. *Encyclopedia of the Ottoman Empire, Facts on File, botimi I*, New York.
- PEPO, P. 1981. *Materiale dokumentare për Shqipërinë juglindore të shek. XVIII- fillimi i shek. XX: Kodiku i Korçës dhe i Selasforit*, Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, Instituti i Historisë, Tirane.

ARCHIVAL DOCUMENTS

- AQSH (Arkivi Qendror i Shtetit)
- F.132 D.14 FL.016.00-FL.016.01. V. Date 18th of february 1863
- F.132 VD.18 FL.001.00-F.132 D.18 FL.001.01, 19th of may 1859.
- F. 143, D. 808 FL_0001- D. 808 FL_0001_1, date 3th of december 1880

PROBABILISTIC ANALYSIS OF A CANTILEVER SHEET PILE WALL PENETRATING CLAY

Olsi Koreta¹, Erdi Myftaraga², Endrit Tanku³

¹ Geo Danish Geotechnical Institute, Kgs. Lyngby, Denmark

² Trema Engineering, Tirana, Albania

³ ALB STAR, Tirana, Albania

Article reviewed by Dr.Ing. Merita Guri

ABSTRACT

In geotechnical engineering analysis, the uncertainties in the soil input parameters have always been a concern. Therefore, to take into account this issue, engineers are using reliability based design (RBD), which can deal with the probability of failure rather than only with the factor of safety. In this paper is presented a probabilistic analysis of a sheet pile wall penetrating clay, which has been analyzed with the limit equilibrium method. It has been studied the impact of the variation of soil parameters (friction angle, cohesion) on the values of penetration depth, maximal bending moment, safety factor and probability of failure. In this structure, according to the failure mechanism, the soil is involved as load and also as resistance due to the active and passive earth pressures.

INTRODUCTION

The application of probabilistic concepts is a trend in the geotechnical design and undoubtedly is a trend that is being applied in all engineering fields. Probability theory involve terms that maybe are not familiar to most of geotechnical engineers. It is very important to have first an input of engineering judgment before running an application of statistical analysis. The purpose of this paper is the application of reliability concepts in a simple geotechnical structure in order to evaluate the influence of variation of soil properties in the failure mechanism. In order to simplify the probabilistic calculations and to have an exhaustive overview of reliability method is taken into account the design of a cantilever sheet pile wall penetrating clay. Calculations for the sheet pile wall design are carried out using the limit equilibrium method and for the probabilistic evaluations were used some statistical functions on excel. The paper is focused in analyzing the failure mechanism against rotation. In order to take into consideration the uncertainties in soil input properties the friction angle (ϕ) and the cohesion (c) were considered as variables.

CANTILEVER SHEET PILE WALL ANALYSIS

Depth of penetration

The design of the cantilever sheet pile wall is done using the limit equilibrium method. Limit equilibrium analysis are normally performed by the simple earth pressure formula. Fig. 1 shows the diagram of pressure distribution around a pile wall. The water table is at a depth L_1 below the top of the wall. The intensity of the net pressures σ_1' and σ_2' is given by equations (1) and (2).

$$\sigma_1' = \gamma L_1 K_a \quad (1)$$

$$\sigma_2' = (\gamma L_1 + \gamma' L_2) K_a \quad (2)$$

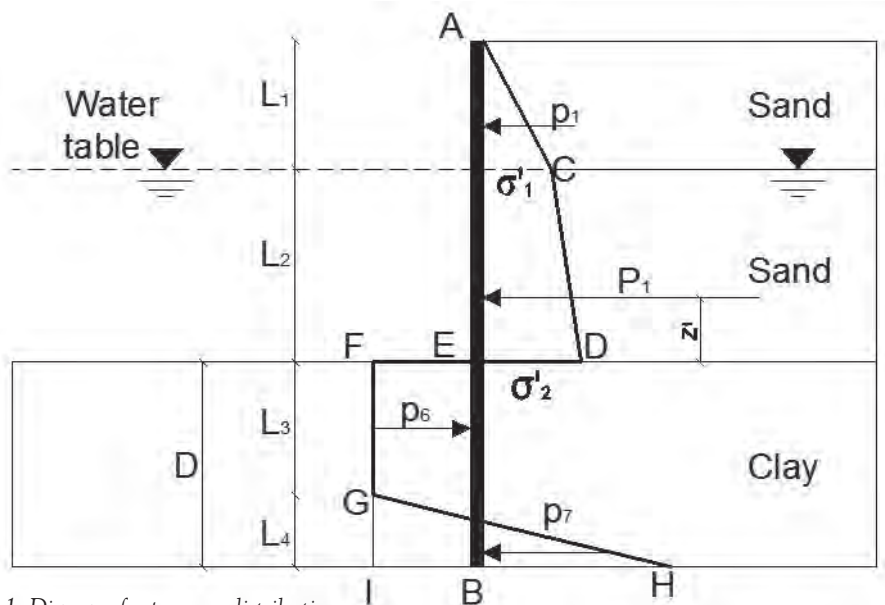

Fig. 1. Diagram for pressure distribution

Where K_a is the Rankine active earth pressure coefficient $K_a = \tan^2(45-\phi'/2)$; γ' = unit weight of soil above the water table. At any depth greater than L_1+L_2 , for $\phi=0$, the Rankine active earth pressure coefficient is $K_a = 1$. Similarly, for $\phi=0$, the Rankine passive earth pressure coefficient (K_p) = 1. Thus, above the point of rotation (point O, (E) in the Figure 1, the active pressure from right to left is:

$$\sigma_a = [\gamma L_1 + \gamma' L_2 + \gamma_{sat}(z - L_1 - L_2)] - 2c \quad (3)$$

Similarly, the passive pressure from left to the right may be expressed as below:

$$\sigma_p = \gamma_{sat}(z - L_1 - L_2) + 2c \quad (4)$$

Thus the net pressure is:

$$\sigma_6 = \sigma_p - \sigma_a = 4c - (\gamma L_1 + \gamma' L_2) \quad (5)$$

At the bottom of the pile the net pressure is:

$$\sigma_7 = \sigma_p - \sigma_a = 4c + (\gamma L_1 + \gamma' L_2) \quad (6)$$

For the equilibrium analysis $\sum F_H = 0$. Now, taking the moment about point B ($\sum M_B = 0$) and after solving the equation (7) we obtain the theoretical depth of penetration D.

$$D^2 [4c - (\gamma_1 L_1 + \gamma_2 L_2)] - 2DP_1 \frac{P_1(P_1 + 12Cz_1)}{(\gamma_1 L_1 + \gamma_2 L_2) + 2C} = 0 \quad (7)$$

Maximal bending moment

The maximum moment (zero shear) will be between $L_1 + L_2 < z < L_1 + L_2 + L_3$. Using the coordinate system with z' ($z'=0$ at the dredge line) for zero shear gives:

$$P_1 - \sigma_6 \cdot z' = 0 \quad (8)$$

$$z' = \frac{P_1}{\sigma_6} \quad (9)$$

The magnitude of the maximum bending moment may now be obtained:

$$M_{\max} = P_1 \cdot (z' + z_1) - \frac{\sigma_6 \cdot z'^2}{2} \quad (10)$$

Factor of safety

The failure mechanism against rotation involves the soil as load and also as resistance due to the active and passive earth pressures. Rotational stability of a cantilever wall is governed by the depth of penetration or by a combination of penetration and anchor position for an anchored wall. Because of the complexity of behavior of the wall/soil system, a number of simplifying assumptions are employed in the classical design techniques. The safety factor (FS) (11) against rotation (rotation versus point B, Fig.1) is considered the ratio between the moment derived from forces that tend to preserve the equilibrium M_E (12) and the destabilizing moment M_D (13).

$$FS = \frac{M_E}{M_D} > 1 \quad (11)$$

$$M_E = \frac{\sigma_6 D^2}{2} \quad (12)$$

$$M_D = P_1(D + z') + \frac{4cL_a^2}{3} \quad (13)$$

UNCERTAINTIES IN SOIL PARAMETERS

Source of uncertainties

A geotechnical system with a higher factor of safety can have a higher probability of failure than a similar one being designed to a lower factor of safety (Li and Lo et al, 2006). The relationship between probability of failure and factor of safety depends on the reliability of the design model and the uncertainties of the input parameters. There are three primary sources of geotechnical uncertainties: (1) inherent variability; (2) measurement uncertainties; (3) transformation uncertainties (Phoon and Kulhawy et al, 2004). The first source of uncertainties is related to the natural geologic process; the second source is caused by equipment and inaccuracies in the measuring devices; the third source of uncertainties is related with the correlation models.

Variation of soil

Variability of soil properties is a major contributor to the uncertainty in geotechnical engineering analyses. Laboratory test results indicate that most soil properties can be considered as random variables. Several authors express the range of the coefficient of variation (COV) for most of soil properties (Table 1). (Duncan et al, 2000), (Phoon et al, 2004), (Baecher and Christian et al, 2003), (U.S. Army Corps et al, 2006).

Table.1. COV for some soil properties.

Soil	Coefficient	Source
Unit weight γ	3-7	Harr (1984), Kulhawy (1992)
Friction angle (ϕ)	2-13	Harr (1984), Kulhawy (1992)
	5-15	Phoon & Kulhawy (1999a), Lee
	6-20	Phoon & Kulhawy (1999b)
Cohesion (c) or un-drained	40	Harr (1987)
	13-40	Harr (1984), Kulhawy (1992),
	10-30	Lacasse & Nadim (1996), Lumb

RELIABILITY-BASED DESIGN (RBD) AND CALCULATION PROCEDURE

Introduction

Reliability Base Design (RBD) is a method that allows the engineer to better estimate the expected probabilities of failure associated with their designs. Current methods of design (Working Stress or Limit States Design) for sheet piles do not have an explicit reliability or probability of failure associated with them. In this paper is presented a simple procedure of implementing the probabilistic calculations for the design of a cantilever sheet pile wall penetrating clay. For the probabilistic analysis it was used the Monte Carlo Method (MCM).

Monte Carlo Simulation using Excel

Monte Carlo means using random numbers in scientific computing. More precisely, it means using random numbers as a tool to compute something that is not random (Kalos and Whitlock et al, 2004). Using excel, a simple procedure of implementing Monte Carlo Simulation is described below: Any form of reliability analysis requires at least two probabilistic parameters, mean and variance. According to the calculation of the sheet pile wall, we consider the laboratory test results of the soil properties as mean values. For the variance of soil properties we can deal with the values presented in table 1. So,

in order to run a probabilistic analyze of the sheet pile wall we have the two probabilistic parameters required. *How can we simulate a normal random variable using Excel?* The formula NORMINV (rand (), mean, standard dev.) generate a simulated value of a normal random variable having a mean and standard deviation. If we want to simulate ex. 1000 iterations for a normal random variable with a given mean and a given standard deviation we just copy the formula above to the cells from ex. A1 to A1001. For calculating the standard deviation we can use the equation (14):

$$SD = \frac{\text{Mean} \times \text{COV}}{100} \quad (14)$$

After we build in excel the programs for calculating the deterministic depth of penetration, the maximal bending moment and the safety factor according to the procedure described on section 2, we use the equation (14) to calculate the standard deviation of the friction angle (φ) and the cohesion (c). Soil friction angle and cohesion are considered as random variables, with a normal distribution, meanwhile the unit weight of the soil is considered as a deterministic value, since its coefficient of variation (COV) is well fewer than 10%. For the friction angle the range of the COV (%) is 0 to 15 (3, 6, 9, 12, and 15), and for the cohesion the range of COV (%) is 0 to 40 (10, 20, 30, and 40). The influence of the variation of φ and c is considered separately, taking one parameter as random variable and the other as a deterministic value, and vice versa. In the example taken, the variation of soil friction affects only the soil above the dredge line (sandy soil), while the variation of cohesion affects only the soil below the dredge line. After running the calculations, for a specific number of iterations, is possible to evaluate the mean and the standard deviation of the penetration depth, maximal bending moment, safety factor etc. using the formulae: AVERAGE (A1:A1001) and STDEV (A1:A1001). The function NORMINV (P, mean, standard dev.) calculates the penetration depth (D), the maximal bending moment (M max), etc. for the desired/required level of reliability (e.g. 90%, 95%). Also, for each level of reliability is possible to calculate a factor (F), with which the deterministic value should be divided to gain the corresponding penetration depth (D) or bending moment (M max). The factor (F) mentioned above has different meaning from the safety factor (FS) explain in section 2.3. The safety factor FS express a ratio between the moment derived from forces that tend to preserve the equilibrium ME (12) and the destabilizing moment MD (13), while the factor F is a coefficient that derives from the ratio between two values, the value for the required level of reliability ex. 95% and the average value. The probability of failure (Pf) evaluated in this paper is referred to the probability that the safety factor FS is smaller than 1. For calculating the probability of failure in excel was used the formula: NORMDIST (1, Mean of FS, SD of FS, True). This function express the probability that FS<1. For the calculations is done a number of 20 000 iteration.

CALCULATION EXAMPLE

In order to implement all the procedure explained above was used the design of a cantilever sheet pile wall penetrating saturated clay. The water table is at a depth L_1 below the top of the wall (Fig. 2). The soil properties and the excavations level are given in Table 2. For the deterministic penetration depth (D) is used a safety factor equal to 1.5 (1.4-1.6).

Table.2. Input properties

Sand Properties	Values
Unit weight, γ (kN/m ³)	15.9
Effective angle of friction, ϕ' (°)	32
Effective cohesion, c' (kN/m ²)	0
Saturated unit weight, γ_{sat} (kN/m ³)	19.33
Clay Properties	Values
Effective cohesion, c' (kN/m ²)	47
Friction angle, ϕ (°)	0
Geometry properties	Values
L_1 , (m)	2
L_2 , (m)	3

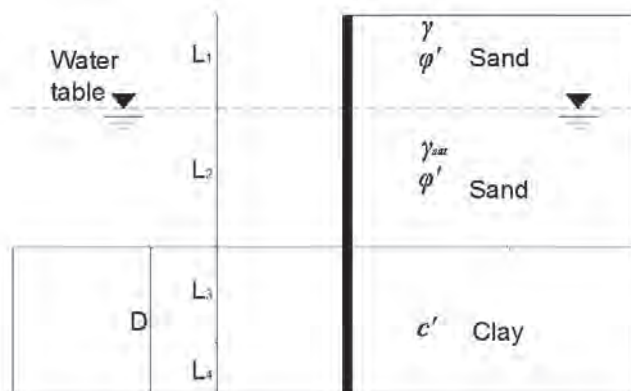

Fig.2. Cantilever sheet pile penetrating into saturated clay

RESULTS

In order to have a clear view of the soil uncertainties influence, represented with the COV [%] of soil properties, some results are presented below:

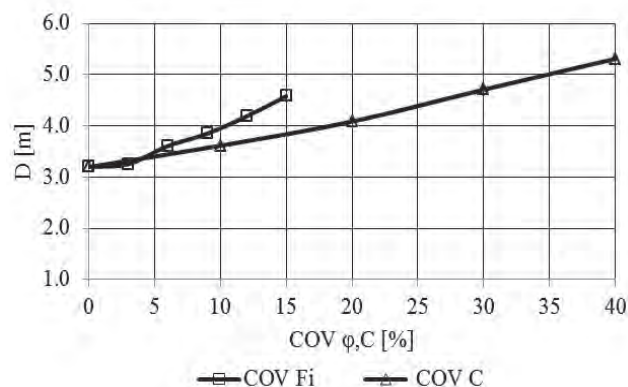
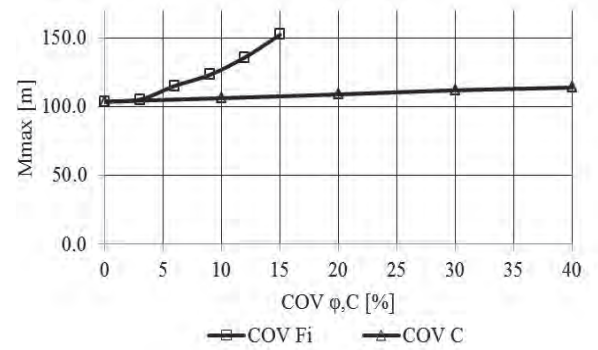

Fig.3. Relationship between the penetration depth (D) with the variation of soil friction angle (ϕ) and cohesion (c)

Fig.4. Relationship between the maximal bending moment M_{max} (with the variation of soil friction angle (φ) and cohesion (c))

As we see in Fig. 3 and 4, with the increase of the COV_{φ} and COV_c the values of penetration depth and maximal bending moment (for 95 % of reliability) increase too. For the variation of soil friction angle (φ) we have an increase of penetration depth with 1.38 m (from the deterministic value 3.2 m to the value 4.58 m for 15 % of COV_{φ}). Also, for the COV_{φ} we have an increase of the maximal bending moment from 103.65 [kNm/m] (the deterministic value) to 152.36 [kNm/m] (the value for 15 % of COV_{φ}). In order to compare the impact of each factor, in the gin the Figure.5 is shown the relationship between the safety factor (FS) with the variation of soil friction angle (φ) and cohesion (c).

Fig.5. Relationship between the safety factor (FS) with the variation of soil friction angle (φ) and cohesion (c)

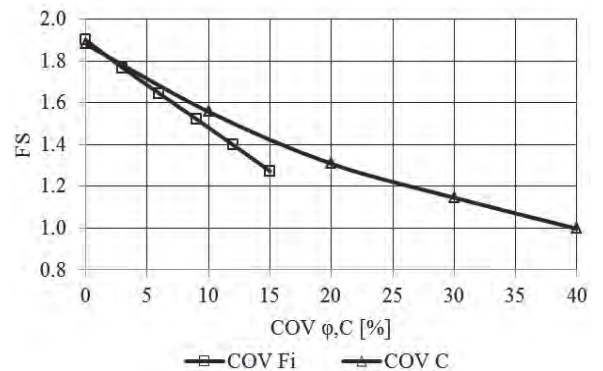

Table .6. Relationship between the probability of failure (P_f) and $COV_{\varphi, c}$

COV_c [%]	P_f [%]	COV_{φ} [%]	P_f [%]
10	0.016	3	0.000
20	3.838	6	0.000
30	11.494	9	0.006
40	19.370	12	0.190
		15	1.038

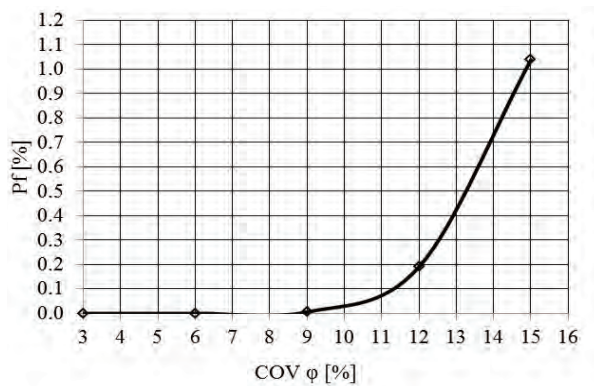

Fig.5. Relationship between the safety factor (FS) with the variation of soil friction angle (φ) and cohesion (c)

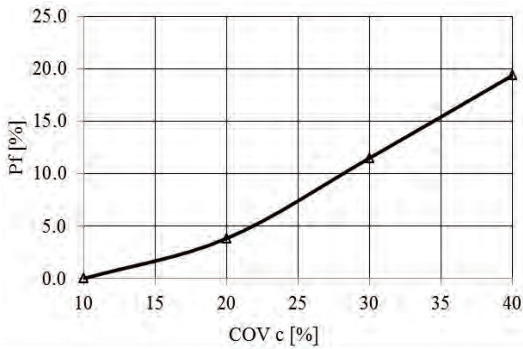

Fig.7. Relationship between probability of failure (Pf) and COV c [%]

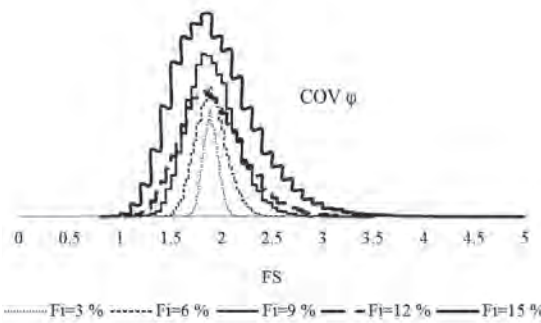

Fig.8. Histogram of FS for COV φ [%] 3-15

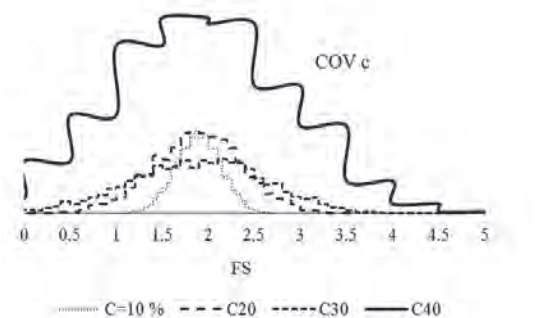

Fig.9. Histogram of FS for COV c [%] 10-40

CONCLUSIONS

It seems clear that the COV of soil friction angle and COV of cohesion affects the safety factor (FS) and consequently the probability of failure of this structure. In this specific example, the COV of cohesion has a greater impact in the reduction of the FS (Fig.5, Fig.7, Fig.9). This conclusion is logical and evident because the soil under the dredge line plays the most important role in the design against rotation failure. On the other hand, the COV of soil friction angle affects more the maximal bending moment, due to the increase of the active earth pressures (Fig.4). Anyway, more important than the results is the need to analyze and to take always into consideration the uncertainties in soil parameters. The implementation of a probabilistic analyze (RBD) is a good method to deal with the probability of failure. Since we have such high variations on the soil parameters, the use of the safety factors based on the previews experience may result inappropriate. The use of a smaller safety factor, supported by a probabilistic analyze of the variation of the soil parameters, gives more reliability than the use of a greater safety factor, without taking into account the uncertainties in the soil parameters.

REFERENCE

- BRAJAM.DAS(2007):“Principles of foundation engineering”, Toronto, Ontario, Canada,6th edition, pp 409-465.
- F.H. KULHAWY, K.K. PHOON, W.A. PRAKOSO, (2000): “Uncertainty in basic properties of geomaterials”, GeoEng, Melbourne, Australia, 19-24 November 2000.
- G.B. BAECHER, J.T. CHRISTIAN, (2003): “Reliability and statistics in geotechnical engineering”, John Wiley & Sons Ltd, England.
- J.M. DUNCAN. (2000): “Factors of safety and reliability in geotechnical engineering”, Journal of Geotechnical and Environmental Engineering, Vol. 126 No. 4,.
- K.K. PHOON.(2004): “Towards reliability-based design for geotechnical engineering”, Special lecture for Korean Geotechnical Society, Seoul, 9 July 2004.
- K.S.LI AND S.R. LO .(2006):“Variance of soil parameters:some common misconceptions”, Proceedings International Symposium on New Generation Design Codes for Geotechnical Engineering Practice, Nov.2-3,2006,Taipei,Taiwan
- M.H. KALOS & P.A. WHITLOCK, (2004):“Monte Carlo Methods”,2004 WILEY-VCH ,Verlag , GnibH & Co. KGaA, Weinheini.
- U.S. Army Corps of Engineers. (2006):“Reliability Analysis and risk assessment for seepage and slope stability failure modes for embankment dams”, ETL 1110-2-561, 31 January 2006.

VIZATIMI

"GRAFOS, GRAPHIS, DISEGNO, DRAWING "

Një Linjë & Gjurmë njerëzore e shënjuar në hapësirë & kohë.

Agron Mesi

Lektor në Universitetin POLIS, Fakulteti i Arkitekturës dhe Dizajnit

EKSPOZITË ME ILUSTRIME GRAFIKE

Projekte të studentëve të Art Dizajnit në kuadër të lëndës "Ilustrim Grafik"

1. Megi Hafizi	13. Gledis Gjata
2. Flavia Hasanramaj	14. Elio Kasa
3. Viola Ziu	15. Sëmi Zoto
4. Anxhela Petko	16. Kejsi Çaushi
5. Kristi Janku	17. Raisa Myftia
6. Anxhela Muço	18. Kristiana Bello
7. Ester Nuriu	19. Fabiano Demneri
8. Arlinda Dhimertika	20. Xheni Sauli
9. Eda Qokaj	21. Ani Doraku
10. Sara Trebicka	22. Prishila Gjeçi
11. Matias Muzha	23. Amela Fejzo
12. Enio Meçaj	24. Kevina Sejati

Udhëhequr dhe kuruar nga profesor **AGRON MESI**

MAD Center
UNIVERSITETI POLIS
ora 13.00

Historia e njerëzimit na dokumenton se qysh në agun e saj dhe gjithnjë e më shumë në vijimësi, njerëzit kanë ndërjerë nevojën që në relacionet ndërmjet tyre dhe jashtë tyre të përdorin ndjeshëm komunikimin pamor, këtë formë tepër të pasur paraqitjeje jo vetëm të realitetit të jashtëm fizik, por edhe të atij të brendshëm emocional, të sendeve, dukurive e ngjarjeve, por edhe të fjalëve, mendimeve dhe ndjesive, arritur të realizohet në mënyrë joverbale, por me ndihmën e imazheve, shenjave dhe shëmbëlltyrave të lëna si gjurmë apo prani fizike mbi rrafshet e shumëllojshme topologjike. Njerëzit gdhëndën apo vizatuan shëmbëlltyra shumë më herët se sa të shkruanin në pllaka balte. Imazhet e vizatimeve të para të kafshëve e skenave të gjuetive dhe shkrimit kuneiform të Mesopotamisë i ndajnë rreth 30 mijë vjet kohë nga njëri - tjetri. Gjenetikisht vizioni pamor i paraprindit verbal, pasi shkrimi është zhvilluar pikërisht nga vizatimi, piktogramet kineze të quajtura "kanji" apo hieroglifet egjiptiane morën paraqitjen e tyre fizike përfundimtare si rezultat i një procesi të gjatë thjeshtimi, reduktimi dhe esence konceptuale me zanafillë konfiguracionet pamore të gjithësisë, të natyrës, të kafshëve, njerëzve, sendeve apo dukurive reale. Që nga "Guri i Makapansgatit"¹, duke vazhduar me vizatimet e njeriut parahistorik, realizuar me metodat petroglife (me gërryerje) dhe piktografike (me pikturim me bojë) mbi paretet e brendëshme të shpellave të

1. I cili daton si fakti fizik më i hershëm, i realizuar nga specia më e hershme njerëzore, australopitëkus afrikanus – rreth dy mijë vjet përpara – dhe i përket aktit të parë krijues, atij të përzgjedhjes, veçimit dhe ruajtjes e vlerësimit deri në adhurim të një objekti si rezultat i shëmbëlltyrës së tij të ngjashme konceptualisht me atë të një fytyrë.

banuara², akti krijues pamor dhe vizatimi ilustrues gëzojnë statusin mitik si forma më e hershme (dhe më imediate) e imazhbërjes dhe e komunikimit njerëzor. Gjithashtu procedurat e ekzekutimit të vizatimit kanë mbetur të pandryshuara për mijëra vjet nga njerëzit, ndonëse teknologjia e prodhimit të mjeteve ka ndikuar në pasurimin dhe larminë e rezultateve gjithnjë e më shumë në vijimësi. Si rrjedhojë e prejardhjes së shkrimit nga vizatimi, në mënyrë të vazhdueshme shenja verbale dhe figurative – pra fjala dhe vizatimi – bashkohen në vetëdijën e njeriut shpesh duke u shkrirë apo humbur intuitivisht dhe organikisht kufijtë ndërmjet tyre. Kjo ekzistencë paralele gati e pandashme e fjalës dhe e imazhit pamor, e narracionit verbal dhe e ilustrimit pamor të tij, duket se më së miri fillon të funksionojë në shërbim të religjionit, kur është dashur të ndihmohet apo të dublohet verbalja me vizualen. Dhe në atëbotë teologjike të hershme ilustrimi grafik e pat kryer më së miri misionin e vet informues, duke e shfaqur biblën, përmbledhjen e të gjitha diturive, me tërë shkëlqimin e vet, saqë tekste të tilla, për arsye të përmbajtjes së tyre të shkruar dhe të ilustruar njëkohësisht, u konsideruan dhe u quajtën asokohe të iluminuar, pra hyjnisht të ndriçuar.

Ilustrimi pamor shumë shpejt e arriti kulmin e rëndësisë së shprehjes, pasi në mënyrë të padiskutueshme e vërtetonte, e zëvendësonte apo e plotësonte më së miri rrëfimin verbal, qoftë kur ekzekutohej me mjeshtri si miniaturë në faqet e pergamenës së doracakëve të shenjtë, po ashtu kur pushtonte sipërfaqet e mëdha

2. Më e vjetra e të cilave daton rreth 40 mijë vjet përpara dhe është ajo e Nerja-s në regjionin spanjoll Kosta del Sol, 50 km në jug të Malagës, dhe të mëvonshme, rreth 30 mijë vjet përpara, të cilat janë ato të Chauvet, të Lascaux në Francë, të Altamirës në Spanjë, etj.

brenda tempujve gjigandë të religjioneve të ndryshme. Plot vizione magjike, si rrjedhojë e pasurisë së ilustrimeve grafike, përmbajnë librat e shumtë manuskriptë të botës së krishterë, si i famshmi "The Book of Kells"³, apo dhe ai shqiptar "Codex Beratinus Purpureus"⁴. Nga ana tjetër, në botën Lindore, fuqia magjike e ilustrimit grafik manifestohet në miniaturën marramendëse islamike dhe budiste si dhe në grafikën virtuoze kineze e japoneze të penelit dhe drugdhëndjes.

Fuqia e imazheve pamore si dhe marrëdhënia e gjatë e njerëzve me to lidhet si me antropologjinë, historinë, filozofinë, kulturën dhe artin, po ashtu edhe me psikologjinë apo mendësitë popullore. Historia e imazheve qëndron në udhëkryqin e këtyre disiplinave. Vetë reagimet, qëndrimet apo vlerësimet individuale dhe shoqërore ndaj imazheve lundrojnë në kohëra mes apo ndërmjet të ashtuquajtrave pozicionime "të kultivuara" apo "të rafinuara"

3. "The Book of Kells" i njohur dhe si "Book of Columba" është një manuskript në latinisht i Testamentit të Ri, i cili i përket shek. të IX dhe është shkruar në manastirin Columba në Irlandë. Libri i rrallë konsiderohet me vlera të mëdha edhe përse i përket faktit se përmban të gërshtëtuar në mënyrë jashtëzakonisht të pasur dhe të lidhur tekstin me imazhe të ilustruara, të cilat përbëhen nga paraqitje figurative dhe ornamentale, me një stil tipik ikonografik bizantin të gërshtëtuar me stilin ishullor, i njohur si "isular art" (nga latinishtja Insula i quehej Islanda), një stil ilustrativ ky i krijuar në periudhën historike postromane në Irlandë dhe Britani.

4. "Kodiku i purpurt i Beratit" i përket shek. të VI, është i shkruar në greqisht dhe përmban Ungjillin sipas Mateut dhe Ungjillin sipas Markut. Është një dokument shumë i vyer për historinë botërore, por sidomos për atë kombëtare tonën, pasi ky kodik konsiderohet si një ndër shtatë tekstet manuskripte më të vjetra dhe ruhet fatmirësisht në Shqipëri. Kodiku përmban tekstet e përmendura mësipër, të gërshtëtuara këto më një pafundësi ilustrimesh të mrekullueshme figurative dhe ornamentale, si të sheshta po ashtu dhe në relief.

Ilustrim Grafik

dhe atyre "popullore" apo "primitive". Ekzistojnë shumë dëshmi historike dhe etnografike rreth efektshmërisë së imazheve, që nga koha e Besëlidhjes së Vjetër, tek lëvizjet në Bizantin e shek. VIII dhe IX, ato të Europës së Reformës Protestante, të Revolucionit Francez të shek. XIX dhe atij Rus të shek. XX e në vazhdim deri në epokën postmoderne bashkohore të shoqërisë së "spektaklit" (sipas termit të Guy Debord), kur realiteti zëvendësohet, ngatërrohet apo imponohet nga vetë "harta e tij", nga pasqyrimi i deformuar i reales brenda trukut marramëndës të imazheve dhe marrja e këtij produkti të sajuar (fiction-i) si mostra apo modeli që duhet të kopjohet apo i cili duhet t'i diktohet jetës së vërtetë.

Lëvizjet e mëdha ikonofile dhe ikonoklase na dëshmojnë për një fuqi dhe rëndësi mbinormale të imazheve, kjo pasi imazhet iluzivisht, mendërisht dhe emocionalisht përfaqësojnë, barazohen dhe deri zëvendësojnë referentët e tyre fizikë duke përcjellë kështu pambarim dukurinë prejhistorike sa magjike po aq dhe vulgare, sa të vërtetë dhe njëkohësisht po aq të gënjeshtërt të "simulacrum"-it. Arësytet e fuqisë së imazheve në kohëra, të adhurimit dhe realizimit apo të urrejtjes e asgjësimit të tyre, kanë qënë dhe janë të lidhura me një sërë justifikimesh e arësyesh të shumta, si teologjike, filozofike, politike, kulturore, etike, estetike, ekonomike, por dhe të tjera, siç janë ato teknike apo shkencore. Për sa i përket këtyre të fundit, të arësyeve me bazë teknike, shëmbulli më i qartë është përhapja, fuqia dhe adhurimi për tekstet verbale dhe pamore, të shkruara dhe të ilustruara njëkohësisht, të cilat u mundësuan të riprodhoheshin me ekzaktesi në shumë kopje falë një shpikjeje tejet të rëndësishme të realizuar nga Gutenbergut gjenial në mesin e shek. XV, e cila i parapriu historisë moderne të komunikimit njerëzor. Ishte shpikja e

shtypit tipografik në seri (shtypshkronja) ajo që i dha një impuls të ri edhe ilustrimit pamor grafik krahas atij verbal, duke vazhduar t'i konsiderojë këto qasje si lidhura, ndihmëse dhe bashkëinformuese në komunikimin ndërnyerëz në masë të gjërë individësh dhe pa kufi gjeografikë. Aplikimi i mediumit të vizatimit pas kësaj "ngjarjeje" do të njohë një përdorim të shumtë të tij bashkëlidhur tekstit, si të atij teologjik, po astu dhe të atij artistik dhe shumë më gjërë të teksteve me karakter shkencor, teknik, botanik, gjeografik, historik, mjekësor, etj. Po kështu sistemi i edukimit shkollor me ndërmjetësinë e teksteve, didaktika dhe pedagogjia klasike dhe moderne do të njohin një zhvillim dhe sukses të madh falë dhe pranisë në masë të konsiderueshme të ilustrimit grafik si një pjesë ndihmëse e këtyre proceseve shumdimensionale dhe delikate.

Në kohën tonë, ashtu sikundër të gjitha artet dhe mediat moderne të komunikimit masiv, edhe ilustrimi grafik përjetoi kohët e arta të afirmimit të mëvetësisë së fushës së të folurit pamor, deri në pamvarësi të tij si gjuhë e pastër për komunikim dhe informim. Në shumëkuptueshmërinë e fjalës literare, përfshihet dhe shumëkuptueshmëria e ilustrim-it. Prandaj në evolinë e zhanrit të ilustrimit grafik vërehen tre pozicionime apo tre karakteristika më të përgjithshme të tij.

E para është qasja imituese (e cila në koncept si terminologji njehet pikërisht me vetë fjalën ilustrative) dhe që është bartja e rëndomtë e verbales tek pamorja, duke mos i dhënë statusin e plotë dhe të veçantë kësaj të fundit.

E dyta është qasja interpretative dhe poetike, e cila i mundëson ilustratorit artist ta pasurojë motivin apo informacionin literar me veçanësitë specifike të këtij zhanri pamor. Kjo mënyrë kreative e të shprehurit ilustrativ e bën më të mundur

gërshëtimin harmonik dhe të barazflefshëm të porosisë literale me vizionin pamor.

Kjo përvojë novatore ka kontribuar që ilustrimi grafik të bëjë një hap përpara drejt interpretimit deri krejtësisht të litë të mesazhit verbal dhe jo vetëm ta plotësojë atë (e cila përbën dhe qasjen e tretë të tij), që do të thotë se ilustrimi ka fuqi të përcjellë tekstin si shtojcë pamore. Kur kësaj qasje i bashkërenditen talenti, kreativiteti dhe mundësitë e jashtëzakonshme dhe të pakufizuara të teknikave, falë dhe teknologjisë bashkohore të shtypit grafik dixhital, medium i ilustrimit fiton sovranitetin më të plotë të shprehjes artistike deri në statusin e veprës së mirëfilltë të artit.

Risitet, eksperimentet, teknologjitë, shkenca, lidhjet, varësitë, përshtatshmëritë, liritë dhe mundësitë e panumërta të cilat i ofron ilustrimi kanë bërë të mundur që përditë dhe përherë e më shumë ai të fitojë dimensione të reja, të cilat më përpara nuk i ka pasur, me kulmin e arritjes në filmin e animuar, kur ilustrimi grafik falë kësaj mrekullie bëhet i lëvizshëm apo thënë ndryshe i shpirtëruar.

Vizatimi si medium në përgjithësi (duke përfshirë këtu dhe ilustrimin grafik si drejtim specifik dhe të rëndësishëm të tij) është informacion, është ndjenjë, është qëndrim që shprehet përmes dukjes fizike dhe materialeve që përdoren për realizimin e tij. Kritiku bashkohor i artit, Zhan Fisher (Fischer) thotë: "Akti i vizatimit bën të mundur bashkëveprimin magjik ndërmjet mendimit dhe veprimit, sepse vizatimi (ashtu si dhe shkrimi) është mediumi më i shpejtë, kështu që ai mund të mbartë dhe mbrojë plotësisht intensitetin shumëplanësh të mendimit. Të vizatosh nuk do të thotë thjeshtë të përshkruash informacionin apo mendimin (në kuptimin e të shkruarit me fjalë), por do të thotë më tepër përpunim apo formësim i vetë

mendimit pikërisht gjatë momentit magjik kur ai shndërrohet në imazh". Fakti është se vizatimi vendos një raport sa intim e emocional po aq dhe fizik e racional me realitetin e brendshëm dhe të jashtëm, duke krijuar një lidhje misterioze mes tij dhe artistit. Ky realitet kaq kompleks arrin gjer tek ne të gjithë me anë të veprës së vizatimit, në sajë të një procesi të fshehtë përcjelljeje, i cili krijohet nga çlirimi i një energji e brendëshme, ku bashkëveprojnë ndërëgjegja dhe emocioni, perceptimi dhe gjykimi. Këtu çdo personalitet poetik, dmth. çdo artist vizatues zbulohet me shenjë e tij personale, në të cilën qëndron ekspresiviteti i tij i vërtetë dhe pak i kontrollueshëm apo i manipulueshëm, pavarësisht nga çdo qëllim apo edukim teorik ose virtuoizitet teknik i përdorur.

Dialektika e vazhdimësisë së këtij mediumi të lashtë artistik dhe informues shfaqet sot si përmes aplikimit të mënyrave figurative të traditës klasike apo moderniste, po ashtu edhe përmes eksperimentimeve dhe një ekspresiviteti të brendshëm të gjeneruar nga zhvillimi dhe kompleksiteti multikulturor kozmopolit i shoqërisë së sotme postmoderne.

Ishte ky një udhëtim i gjatë i ilustrimit, i kësaj fantazie magjike (por i përshkruar shkurt nga ne për arsye të hapësirës dhe formatit të këtij teksti si shoqërues i vetë projekteve ilustrative bashkangjitur), nëpër kohëra e hapësirë mendimi, nga vizatimi monokrom i shpellës te librat e iluminuar manuscript e muralet fetare deri tek ilustrimi polikrom i shpirtëruar në shiritin celuloid filmik apo me ndërmjetësimin e sistemit hi-teck dixhital të shek. të XXI.

E bëme këtë hyrje të përgjithshme informuese mbi historikun, por mbi të gjitha mbi statusin dhe rëndësinë e mediumit të vizatimit dhe ilustrimit grafik, me qëllimin e argumentimit dhe mbështetjes së vlerësimit tonë të këtij zhanri pamor

.....
 Momente para hapjes së ekspozitës. Në krahun e majtë kuratori dhe drejtuesi i kursit Agron Mesi, në mes profesor Gezim Qendro dhe në të dhjathtë profesor Edi Hila.

si tëpër të rëndësishëm për profesionin e një dizajneri — artist të sotëm. Si vazhdë e këtij qëndrimi, lënda e "Vizatimit dhe Ilustrimit Grafik" është konsideruar si mjaft e rëndësishme, e domosdoshëm dhe ndër parësoret në kurikulën mësimore universitare që synon edukimin sa më të plotë të studentëve të Fakultetit të Artit dhe Dizajnit në Universitetin Polis të Tiranës.

Kjo lëndë zhvillohet kryesisht si lëndë studio e vitit të parë universitar dhe nënkupton ushtrimin konkret të studentit fillestar me detyra të caktuara, të cilat të shoqëruara vazhdimisht me leksione, biseda dhe diskutime, në tërësinë e tyre të përmbledhur, kanë për qëllim ndërtimin e koncepteve të përgjithshme (në logjikën

e të menduarit dhe në mjeshtërinë e të ekzekutuarit) për Vizatimin dhe Ilustrimin Grafik si teknikë e pavarur dhe mjaft e rëndësishme e artit pamor, por dhe si ndihmëse në formimin e një dizajneri të ardhshëm, për të cilin disiplina të caktuara artistike ndërveprojnë dhe ndihmojnë njëra-tjetrën, sa në konceptimin dhe të menduarin e qartë, po aq dhe në realizimin dhe ekzekutimin me mjeshtëri e lehtësi të ideve dhe projekteve të tyre. Me anë të kësaj lënde studentëve synohet t'i bëhet e ditur rëndësia e perceptimit të imazheve dhe dukurive jo si qëllim më vete, por si një trevë e pasur dhe me një potencial formal (të dukshëm por dhe të fshehur), që pasi analizohet, përpunohet me kujdes

Ilustrim Grafik

dhe qartësi pedagogjike dhe mbi bazë të një logjike artistike (të mësuar) dhe një intuïte (të lindur), arrihet të dilet në një prodhim artistik, i cili përmban referenca apo lidhje me realitetin optik, por mbi të gjitha me subjektivitetin personal krijues dhe interpretativ të studentit | artist dhe dizajner njëkohësisht. Rëndësi i jepet dhe trajtimit grafik, mësimit të teknikave tradicionale të vizatimit me laps, apo grafikës me bojë kine dhe karbon, këto të përvetësuara si në përdorimin e elementeve grafike (linjës, tonit) po ashtu dhe në përcjelljen mjeshtrërore të energjisë së gjestit ekzekutues, si tregues i shprehjes së emocioneve personale.

Detyra e "Ilustrimit grafik" është e konceptuar si një Projekt me disa fletë grafike, ku qëllimet dhe qëndrimet variojnë që nga rëndësia e përshkrimit të detajuar të objekteve, e "inventarizimit" të tyre në tërësinë e informacionit pamor dhe pasurinë e teksturave, po ashtu dhe deri në interpretime poetike të subjekteve e tematikave të caktuara, ku liria dhe fantasia krijuese eksplorojnë në territore më të pasura artistikisht. Prezantohen variacione të marrëdhënies objekt-sfond, gjithmonë në mënyrë konceptuale, të interpretuar dhe dekorative. Në këtë projekt të përbërë ndërthuren në marrëdhënie figura iluzive trepërmasore me rrafshë (sfonde) topologjike dypërmasore, të cilët shërbejnë jo vetëm si hapësira ku gjallërojnë objektet, por ku dhe krijohet mundësia e lojës së lirë estetike, duke vendosur brenda këtyre ilustrimeve dhe informacione shtesë të lidhur me figurat kryesore dhe tematikën e përzgjedhur për t'u trajtuar, informacione këto të cilat mund të përmbajnë forma të tjera grafike, silueta, tekste, numra apo shkronja të ndryshme, etj.

Detyra - projekt lidhet ngushtë me profesionin e ardhshëm të studentëve si dizajner grafikë. Kjo përvojë shërben direkt

për formimin e koncepteve dhe të shprehive teknike në dizajnimin e ilustrimeve grafike të një libri didaktik dhe artistik apo e krijimit të një serie ilustrimesh të pamvarura. Gjithashtu indirekt zgjerohen shprehitë mjeshtrërore dhe konceptuale të nevojshme për dizajnime të tjera të shtypit industrial, si p.sh. të një pllakati, kopertine libri, etikete apo ambalazhi produkti, etj. Rafinimi i shijes estetike, aftësia për të shpërndarë dhe barazpeshuar elementët e ndryshëm të kompozimit, eleganca e organizimit hapësinor, dinamizmi grafik e të tjera elementë përbëjnë vlera të cilët parashtrihen ndaj studentëve si qëllime për t'u arritur, por gjithmonë në varësi me kërkesat e pashmangshme të funksionalitetit të ilustrimit grafik, i konsideruar si produkt sa artistik e manual, po aq dhe teknik e tipografik, utilitar e industrial.

Përgjatë gjithë punës me projektin studentët cekin teorikisht, por njëkohësisht ç'është dhe më e rëndësishmja ushtrohen praktikisht në përvetësimin e termave dhe koncepteve bazë të çdo krijimi artistik (si i tillë trajtohet dhe dizajni i ilustrimit grafik), që për nga rëndësia dhe pesha që zënë, këto terma mund ti rendisim si:

- **PERCEPTIMI I IMAZHEVE**, roli i tij njohës analitik dhe sintetik. Perceptimi mimetik (Objektiv, bota që na rrethon jashtë nesh) dhe ai emocional (Subjektiv, bota jonë e brendshme e ndjesive). Realiteti Optik dhe Realiteti Artistik, dy qasjet e ndryshme në lidhje me realitetin jashtë nesh apo brenda nesh, lidhjet, dallimet dhe varësitë mes tyre.
- **LLOJI I IMAZHIT ARTISTIK** të një vepre arti, vlerësimi i realitetit duke mbajtur: 1- qëndrim imitues, riprodhues, mimesik, korrekt, të varur; apo 2- qëndrim krijues, ndërtuar mbi shprehjen dhe ndjesinë

vetjake e interpretimin, që nga lidhjet indirekte mes realitetit dhe veprës së artit deri në përfundime krejt të pavarura personale dhe subjektive.

- **KOMPOZIMI**, vlerësimi i elementeve të tij përbërës sipas rëndësisë, Rrafshi topologjik (sipërfaqja dhe përmasat e fletës së vizatimit); Marrëdhënia objekt | sfond, silueta i madh që përfshin figurën dhe marrëdhënia e tij me sfondin ku është vendosur, llojet e shumta dhe të ndryshme të vendosjes së këtij silueta në fletë, Struktura e brendshme, inteneraret pamore apo linjat e energjisë; Energjia e fshehur e veprës së artit (në rastin tonë e një ilustrimi grafik); Dialogu i formave, planeve, toneve dhe i gjithë elementeve të tjera, i ndërtuar mbi parimet e teorisë së Gestaltit. Me interes të veçantë për teorinë e Gestaltit janë veçanërisht të ashtuquajturat Parime të Thjeshtimit, ku analizohen me rradhë marrëdhënia e sipërpërmendur Figurë | Sfond, pastaj Parimi i Vazhdimësisë, i Ngjashmërisë, i Formës së mbyllur, i Afërsisë, Parimi i Formës së mirë ose Prägnanz-it, Parimi i Fatit të përbashkët dhe vetitë e Teksturës.
- **4- RITMI DHE RIMA PAMORE**, dekoracioni dhe dekorativiteti, qetësia dhe dinamizmi, marrëdhënia mes rrafshëve horizontale dhe vertikale, digonalet, vazhdimësitë, përsëritjet, lëvizja, lidhja dhe ndërthurja e të gjithave bashkë, e evidentuar kjo qartë apo e fshehur; Pesha pamore relative e sipërfaqeve, e varur kjo nga shtrirja e tyre, nga tonalitetet, ngjyrat, intensiteti apo copëzimi i tyre grafik, nga hija dhe drita, nga mbyllja dhe konturimi, etj.; E përgjithëshmja dhe detaji, gjetja drejt e këtij raporti, Sintetizimi, thjeshtimi

dhe forma e madhe mbesëlënëse, Detajet, përpunimi dhe seleksionimi emocional subjektiv i tyre në varësi të qëllimit.

- **TONI**, përpunimi tonal dhe dhënia ndërmjet tij e iluzionit të formës tripërmasore mbi një rrafsh dyërmasor (siç është letra jonë e vizatimit). Dhe tjetër, toni si element i thjeshtë formal që shkëputet nga funksioni iluziv imitues dhe që funksionon si komponent artistik emocional i pavarur.
- **KONTRASTI GRAFIK** apo marrëdhënia dritë-hije. Vëllimi i madh e i qartë dhe dekorativiteti e rrafshësia e sipërfaqeve. Dinamizmi apo agresiviteti i përthyerjve këndore dhe butësia apo sensualiteti i kalimeve graduale të formave harkore dhe të rrumbullakta. Reflekset apo hijet e dritshme dhe ndihma e tyre në dhënie e iluzionit të formës.
- **6- LINJA** dhe fuqia e madhe e saj shprehëse. Konkiziteti, plasticiteti dhe variacionet e saj, qetësia dhe tensioni, të sugjeruara nga realiteti jashtë nesh dhe në varësi të subjekteteve dhe tematikave të trajtuara, por dhe të lidhura me veçori të temperamentit dhe preferenca personale apo të porositura.
- **TESTURA DHE PLASTIKA** që na sugjerojnë materialet e ndryshme. Dallimet dhe variacionet e tyre. Përfundimi apo vlerësimi i ngjyrës i përkthyer në ton brenda vizatimit artistik. Rëndësia e secilit qëndrim më vete dhe miksimi i tyre brenda një krijimi.
- **PERSPEKTIVA ARTISTIKE** (albertiane) dhe ajo teknike (euklidiane) me të gjitha ndryshimet apo "deformimet" që pësojnë përmasat, sipërfaqet, tonet, ngjyrat, linjat, etj., në varësi të qasjes së përzgjedhur perceptuale si dhe të

largësisë, nivelit dhe pikës tonë të shikimit.

- **PËRPJESTIMET DHE RËNDËSIA** e tyre si bazë e karakterit, harmonisë dhe e muzikalitetit pamor.

Formati dhe numri i fletëve të projektit të ilustrimit grafik është relativ, përcaktohet në varësi të zgjidhjes artistike dhe të tematikës që trajtohet. Projekti konsiderohet si mjaft i rëndësishëm pasi në të miksohen më së miri dy elementë të domosdoshëm që merr përsipër të kultivojë kjo lëndë, formimin e studentit si artist dhe si dizajner njëkohësisht.

Në vijim të shkrimit dhe përgjatë faqeve të revistës do të prezantojmë disa nga projektet e Ilustrimit Grafik të studentëve të Fakultetit Art dhe Dizajn në Universitetin Polis, të realizuara gjatë vitit të parë të edukimit të tyre universitar, si pjesë e kurikulës së lëndën "Vizatim dhe Ilustrim Grafik", udhëhequr nga pedagogu Agron Mesi. Tematika e ilustrimeve grafike të përzgjedhura për tu botuar në këtë numër është e shumëllojshme. si vëmëndja ndaj ndërtimeve, ndaj ndërtesave, objekteve, vëllimeve apo monumenteve, si historike dhe të atyre bashkohore, si dhe subjekte nga botanika, letërsia për fëmijë, moda, personalitete të njohura, etj. Por shumë i rëndësishëm është fakti se subjekte të tilla nga më të njohurat dhe të cekura vazhdimisht, na transmetohen nga studentët tanë të trajtuara mjaft profesionalisht dhe artistikisht me zgjedhje dhe qëndrime personale të larmishme dhe të pasura nga ana stilistikore dhe grafike.

Punimi i studentes Kristi Janku në vitin akademik 2014-2015

Punimi i studentit Semi Zoto në vitin akademik 2014-2015

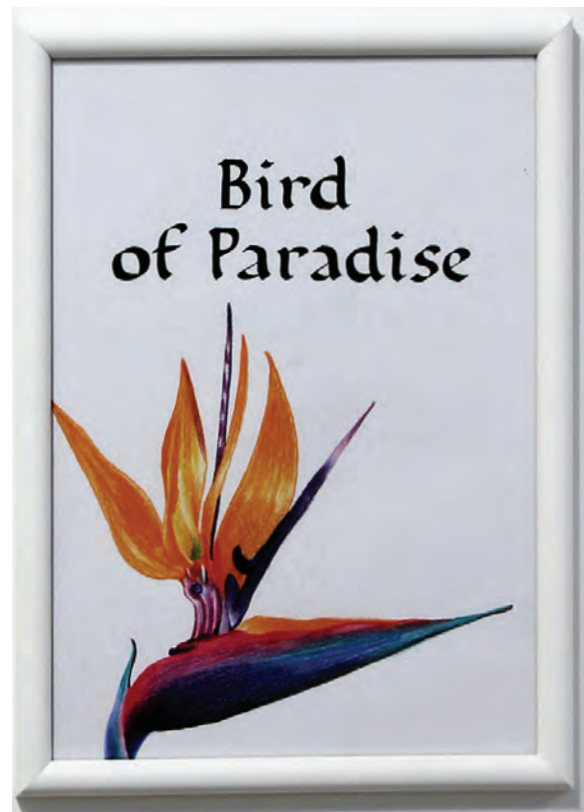
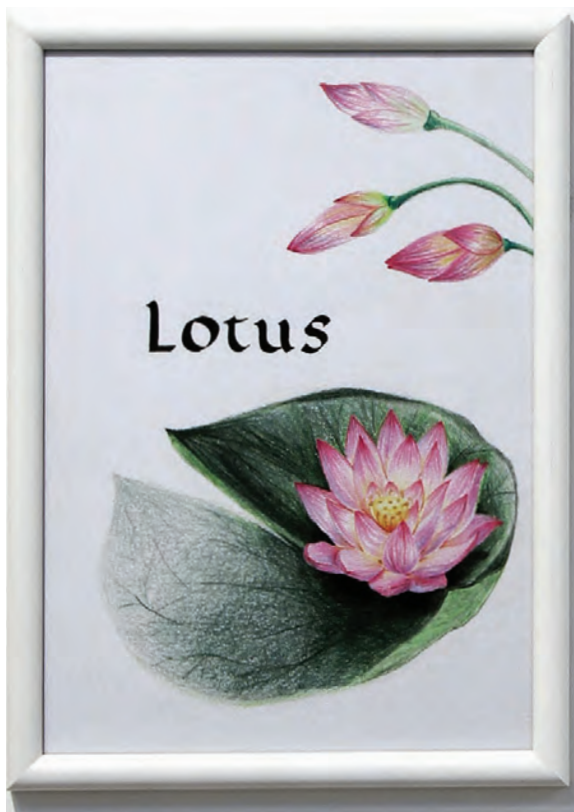
Punimi i studentit Sara Trebicka në vitin akademik 2014-2015

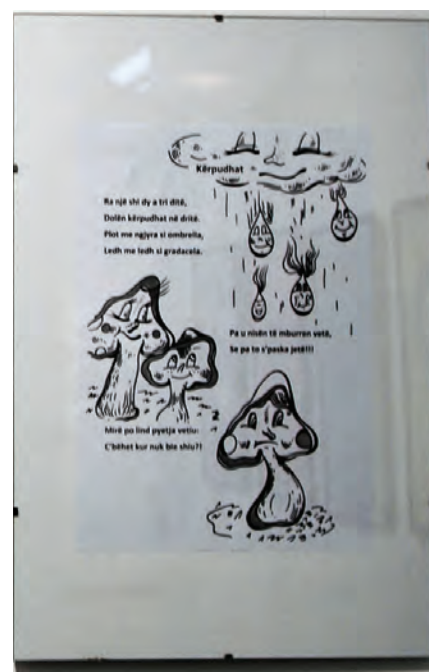
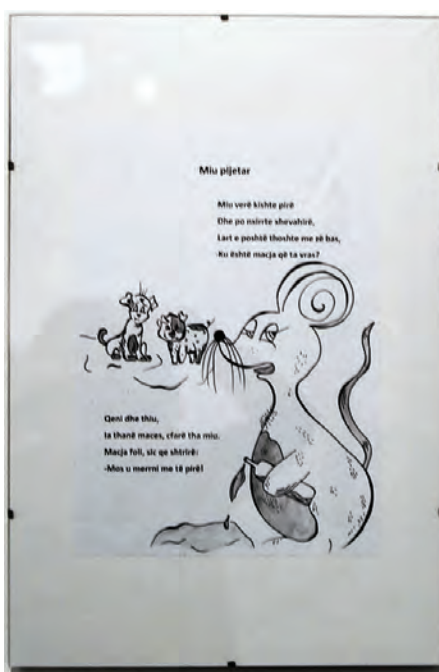
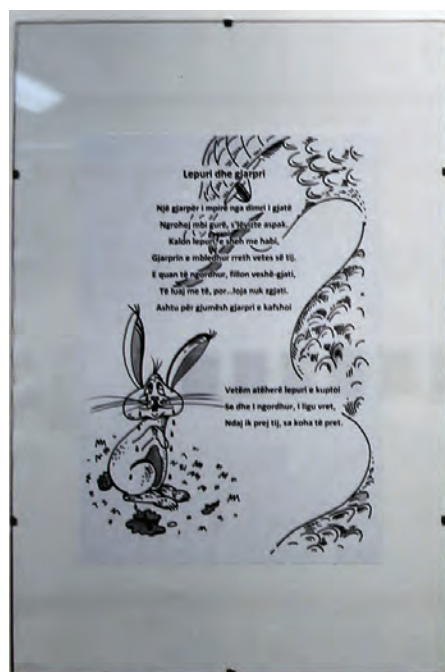
Punimi i studentes Anxhela Petko në vitin akademik 2014-2015

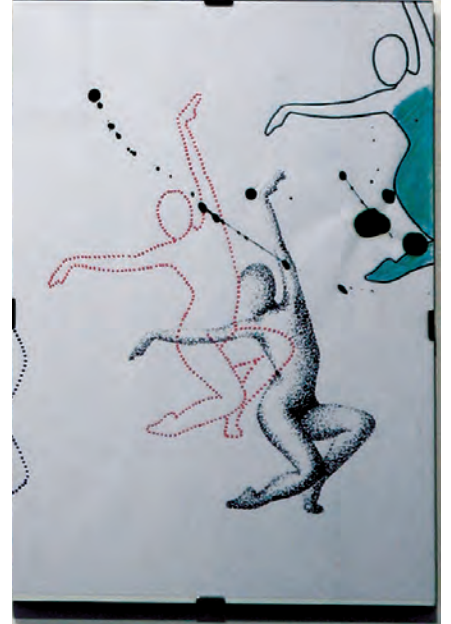
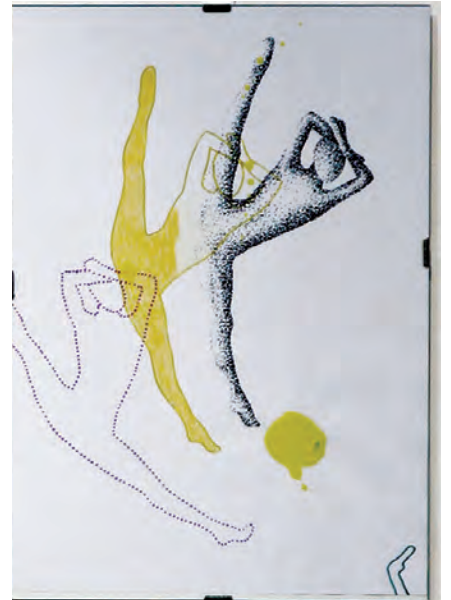
Punimi i studentes Arlinda Dhimetrika në vitin akademik 2013-2014

Punimi i studentit Enio Mecaj në vitin akademik 2013-2014

Punimi i studentes Kejsi Caushi në vitin akademik 2014-2015

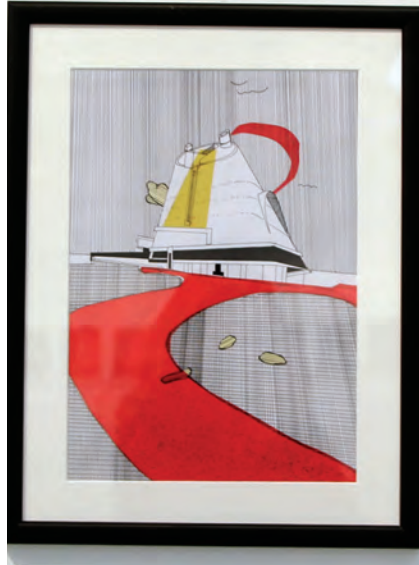
Punimi i studentes Megi Hafizi në vitin akademik 2013-2014

Punimi i studentes Anxhela Petko në vitin akademik 2014-2015

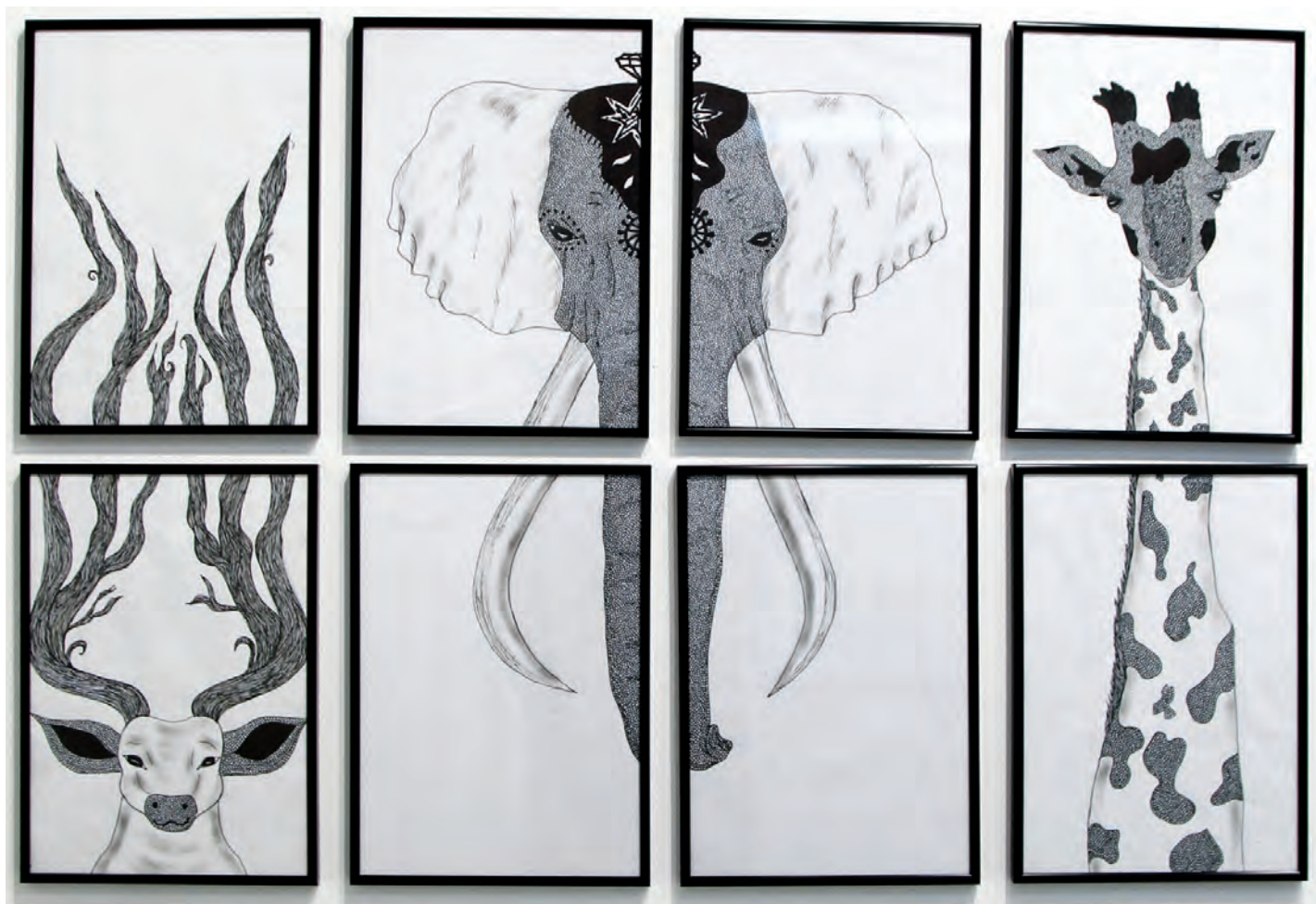
Punimi i studentit Fabiano Demneri në vitin akademik 2013-2014

Punimi i studentes Raisa Myftija në vitin akademik 2013-2014

*Punimi i studentes
Flavia Hasanramaj në vitin
akademik 2013-2014*

Punimi i studentes Eda Qokaj në vitin akademik 2013-2014

Punimi i studentes Ester Nuriu në vitin akademik 2013-2014

Fotografitë e punimeve janë realizuar nga Eranda Janku

ABSTRACT

Industrial heritage is a gift from the human past. Ex-industrial sites are here to stay. Finding potential in them, despite their difficulties, is a major challenge that professionals in the field constantly face. This paper will analyze the actual condition of former industrial sites in the Southeastern Europe and also will give a clear vision about the principles and strategies that should be used to face the urban decay of this typology of heritage. Apart from the analysis, this paper will compare the development of industrial heritage in the Southeastern Europe with it in Austria, where industrial monuments are under increasing pressure to be demolished and replaced by housing. What means cultural heritage in regard of restorative sustainability, here specifically related to industrial monuments, is considered the subjected question.

Keywords:

Industrial Heritage, Albania, Austria, Bulgaria, Croatia, Place, Regenerative, Restorative, Sustainability, Economic Development, Restoration, Housing

THE REUSE OF INDUSTRIAL HERITAGE AS AN APPROACH TO RESTORATIVE SUSTAINABILITY AND CONSERVATION

Comparison between industrial heritage development in the Southeastern Europe and Austria

PhD. Eglu Luca¹, PhD. Ivan Šulc², PhD. Ing. Edeltraud Haselsteiner³, Prof. Dr. Diana Kopeva⁴, PhD. Martin Brown⁵

¹Polis University, Faculty of Architecture and Design / Department of Engineering and Architecture, Albania

²University of Zagreb, Faculty of Science, Department of Geography, Croatia

³Vienna University of Technology, Faculty of Architecture and Planning, Austria

⁴University of National and World Economy (UNWE) Department "Economics of Natural Resources" Business Faculty

⁵Fairsnape, Sustainability Consultant and Provocateur, UK

Article reviewed by PhD. Saimir Kristo

INTRODUCTION

The capability of a regenerative, sustainable future for our built environment necessitates a deep understanding of our existing heritage as living buildings. Our living heritage buildings share memories from the past and provide us with lessons for the future. Preservation, Restoration, Reconstruction, Re-use and Re-vitalizing, as explored within this paper and within the Southeastern Europe context, are vital approaches to ensure that our living heritage maintains its cultural richness whilst ensuring an ecologically sound and social future.

Heritage represents the history, traditions, environment and historic buildings of a country or area, seen as something to be passed on in good

condition to future generations (Bateman et al., 2005). The term heritage is usually associated with unique natural features and areas, as well as buildings of significant historical and/or architectural value. However, in the recent period, even industrial buildings, often associated with workers' settlements, have been largely observed as heritage. Hence, the process of selection of historical elements that will be represented as heritage is always related to construction, reconstruction and deconstruction of memory and identity (McDowell, 2008).

Southeastern Europe today is crammed with numerous used and unused buildings - such as former industrial buildings - which are the legacy of almost 50 years of

communist rule. The industrialization of these countries span over a period of almost 150 years, starting from the earlier industrial traces to the end of the communist era. After the 90's, industrial areas became a victim of another phenomenon. As located in suburban areas of the cities and as the surrounding areas were largely free territory, they started to be invaded from the informal settlements, build by people who moved from the countryside to the city. These new residents began to use some parts of the industrial structures for various reasons and functions. Someone even built his own residence in the building industry, using its existing structure.

In Austria, the structural change from an industrial into an information and service economy started in the 1970. Production was increasingly outsourced to low-wage countries and production sites lost their function. Contrary to the developments on Southeastern Europe, vacated industrial zones in the city of Vienna, Austria, were quickly reclaimed and converted into economically more profitable residential construction. With this conversion of former industrial sites into housing, important historical references got lost.

The process of de-industrialization has led to high unemployment rates, various socio-economic problems, the depopulation and the abandonment of entire industrial areas. Today, the challenge rests on how to bring industrial spaces back into function. In order to restore the abandoned industrial areas for the new generation in a creative way and in full respect to the old values and traditions, we

first need comprehensive studies on the state of art of town's industrial archeology.

The main goal of this research is to read and evaluate abandoned industrial structures/ areas and explore solutions to reuse these structures in the local context by using successful examples in these countries. This research will also suggest significant re-use and revitalization strategies related to the local context and the needs of people living in these areas in order to have a sustainable zone and preserve the industrial history.

METHODOLOGY

The methodology passes through:

- The analysis of the abandoned area in the current situation
- The assessment in an urban scale of these buildings in order to increase the general knowledge related to this typology of architecture
- The determination of the state of art, the gap analysis and the vision regarding industrial heritage in the western part of Southeastern Europe and Austria

DEFINITIONS

Industrial archeology studies everything created for or from industrial processes. Insofar, it is an interdisciplinary method of all evidence, physical and nonphysical, documents, structures, natural landscapes, human settlements and urban layers, created for or from industrial processes.

Site - places, area, building or group of buildings or other works together with associated contents and surrounds.

Location - it is a particular position

on Earth defined by absolute or relative references. Absolute location is represented by geographical (latitude and longitude) or projected coordinates or street addresses. Relative location is defined in relation to other features in the area (e.g. distance from a certain object).

Place - refers to the physical and human aspects of a certain area. It can vary from a precise location (site) to a rather large area that is sometimes difficult to define. It includes various geographical characteristics of the location (relief, hydrology, climate, vegetation, human settlements, culture, economy, way of life etc.) (World Atlas, 2017), which makes every place unique and different from other places, giving it its identity. People that live or reside in a place can develop place attachment, which means that they associate their memories, feelings, experiences and perception with the place.

Sense of place is a social phenomenon that exists independently of any one individual's perceptions or experiences, yet is dependent on human engagement for its existence (Ng, 2013). It is often used in relation to those characteristics that make a place special or unique, as well as to those that foster a sense of authentic human attachment and belonging (Knox and Marston, 2017). Such a feeling is often made up of a mix of natural and cultural features in the landscape, and generally includes the people who occupy the place (Convery et al., 2012).

Cultural significance - is the aesthetic, historic, scientific or social value for the past, present or future generations.

Conservation - all the processes of

looking after a place to retain its cultural significance. It includes maintenance, and according to circumstance may include preservation, restoration, reconstruction and adaptation and will be commonly a combination of more than one of these.

Maintenance - is the continuous protective care of the fabric, contents and setting of a place are to be distinguished from repair. Repair involves restoration and reconstruction, and it should be treated accordingly.

Preservation - is the maintenance of the fabric of a place in its existing state and retarding the deterioration.

Restoration - the return of the existing fabric of a place to a known earlier state by removing accretions or by reassembling existing components, without the introduction of new material.

Reconstruction - returning a place as close to the known earlier state which is distinguished by the introduction of materials (new or old) into the fabric.

Re-use - Re-using the building, continuing its original function despite its technology

Re-vitalizing - the re-use of the structure while instating a new function.

APPROACH TO SUSTAINABILITY

The approach to sustainability and conservation of industrial archeology starts from the concept of RE-USE. First, not every corner can be an urbanized land, because it goes against theories of sustainable urbanization, which underline the fact that, by 2050, 80% of the world population will be concentrated in cities. This will be followed by overcrowding and

shortage of fertile surfaces. Therefore, the use of buildings in this regard is meaningful. A further reason to address the re-use is the fact that former industrial areas are important part of the architectural heritage. This is the reason why (in the case of Albania) the construction industry during the '60 - '70 was devoted and invested a lot of energy and attention in the construction of these buildings. In addition, the industrial areas occupy large spaces in the city and its suburbs, so now that they are abandoned, the re-use is still a good sustainable solution.

RE-VITALIZATION is another valuable theoretical concept for the former industrial areas in Albania. After abandoning, these areas have attracted negative activities for the community and for the zone. The former industrial sites) are considered as gray areas referring to the context in question. Certainly, the establishment of some new functions associated and activities within the former industrial areas would give another dimension to the area, the dimension of public realm, space and social life.

In our perspective, SUSTAINABILITY AND CONSERVATION are the two main goals so that former industrial buildings in South West Balkan can reintegrate inside of our city.

With SUSTAINABILITY, we mean revitalization and readapting, the use of flexible and eco-friendly materials in the process of giving the adequate image and role to these very important and full of history areas of the city. Another important aspect of sustainability is the

urban design, mobility and landscape of these abandoned spaces. We can use so many good and efficient examples in terms of sustainability and conservation

The subordinate approach, based on restorative or regenerative sustainability (Brown 2016), is REGENERATIVE HERITAGE. The idea is to go beyond existing standards of reducing negative impacts, and move from standardized solutions to locally, culturally and environmentally integrated built environments. Thereby, restorative sustainability pursues to restore the capability of social and ecological systems, while regenerative sustainability is considered as a future level where social and ecological systems are enabled to continuously regenerate and evolve.

GENERAL OVERVIEW OF INDUSTRIAL HERITAGE

Albanian study case - Chronological perspective

In Albania, the industrial development arrived later. On the eve of Independence, a hundred years ago, the country was essentially an agricultural economy. While few cities had a small developing commercial class, the use of existing and potential wealth in the new country focused primarily on traditional agricultural activities and fishing, supplemented by other activities, such as the production of salt.

The industrialization of Albania spans a period of almost 150 years, starting from the earlier industrial traces to the end of the communist era. It was

oriented towards the creation of large centers of production. Therefore, during recent decades, the respective territories have inherited industrial areas that are able to play a strategic role for the city, and provide huge opportunities for transformation and adaptation to the needs of contemporary life. This is especially because these places are very often the main (or the only) reason of the urban structure and sometimes the main (or the only) source of income for the inhabitants. Sites, inherited from periods earlier than the 1940s, are very difficult to identify, especially in urban areas. Most of them, after being nationalized (a process which ended in 1947), continued their activity for only a few more years. After that, new constructions during the communist regime either replaced or altered them. The Italian maps of 1937 can provide an opportunity to identify and compare early industrial features with later periods. With the abandonment of the old production cycles, these structures, often very impressive and extensive, have quickly evolved from the degraded "engine" driving economic and social identity of the city, to tumoral agents of urban, social and hygienic decay.

Prior to independence

From the late 19th century to Albania's independence from the Ottoman Empire, in 1912, the country experienced only limited mechanical industrialized progress due to political issues. Factories with mechanical processes remained limited in number and the majority of industrial work was local, with relatively small

outputs. Predominantly, this involved processing of agricultural products and livestock, such as grain mills, oil or soap workshops, and tobacco manufacturing. In addition to local enterprises, a few foreign industrial companies were granted licenses to operate in Albania. They focused on mining and forestry in rural areas. In 1912, there were just 33 production factories with a limited number of workers. The principal cities, where these factories were located, were Shkodra, Korça, Elbasani, Durrësi, Vloa and Gjirokastra. Post-war industry in Albania was developed with foreign and internal investment as stability returned. Factories that were constructed during the 1920s were engaged in processing the agricultural raw materials produced in the country. In 1928 there were 151 small Albanian factories and 10 foreign ones.

Between the First and Second World Wars

Between the First and Second World Wars, there was a significant upsurge in the extractive industries, such as oil, bitumen, copper, silver and coal, carried out by foreign enterprises. The state-granted concessions given to foreign companies by Albania during the 1920s and 1930s were important as they provided the initial investment for the construction of industrial sites.

Italian influence

Italian influence predominated during these interwar years. Italian investments were focused on the central and southern lowlands, building bridges, harbors and

roads, which also had a strategic military purpose to them. In addition, the Italians financed a few small industrial enterprises such as the STAMLES, cigarette-manufacturing enterprise in Durrës, a cement mill in Shkodra, the 1928 Birra Korça brewery, small soap factories and some public buildings.

Partially, these concessions were politically motivated as Ahmed Zogu (later King Zog) attempted to raise the funds necessary to provide effective government.

Communist era

After the Second World War, Albania entered into a new phase of industrialization with intensity unlike anything that had gone before. Many industrial buildings, severely damaged by the war, needed to be rebuilt or were demolished. Any facilities or sites owned by foreign companies were nationalized by the communist state. This process was completed by 1947, the time in which Albania had halted the pre-war trajectory of industrial investment and development by foreign companies.

A series of five-year economic plans, based on the Soviet model, were devised which emphasized communist industrial advancement as the essential component for future progress.

Albanian industrial landscapes were the expansion of existing facilities and the construction of new and very large sites. The specialized assistance and financial aid from other communist countries heavily influenced this technological and industrial development throughout the communist period.

Fig. 1. Chronological perspective of the Albanian Industrial Heritage

Fig. 2. "Mao Zedong" Berati Textile Combine. Photo taken in 1983 from the textile combine (Source: Central Technical Archive, Tirana)

This started in 1945 with Yugoslavia until 1948 when Albania's main ally became the USSR until 1961, after which it was the People's Republic of China until 1978.

From 1945-1946, Albania was in a state of flux. After two years of recovery from the end of the Second World War, Albania's state plans for growth were set in a two-year timeframe (1947-1948), and (1949-1950). For two consecutive years, 1947-1948, Albania profited from Yugoslav assistance in a small number of industrial sectors.

Notably, they aided the completion of the first Albanian railway in 1947 from Durrës to Peqin. This had originally been an Italian initiative that was halted due to the Second World War. Other Yugoslav commitments in Albania during this time focused on extending the Selita hydropower station in Tirana, rebuilding some bridges that were destroyed during the war and the maintenance of existing factories, such as the cement factory in Shkodra.

Nonetheless, political issues between Josip Broz Tito of Yugoslavia and Enver Hoxha of Albania over the economic and politic orientations led to severe friction

between the two countries. Therefore, when the Cominform (Communist Information Bureau) expelled Yugoslavia on 28 June 1948, Albania made a rapid about-face in its policy toward Yugoslavia. Albania entered an orbit around the Soviet Union, and in September 1948, Moscow stepped in to compensate for the loss of Yugoslav aid, thus forming a partnership between Albania and the USSR that would last until 1961

Relation with the Soviet Union

Albania's first five-year plan was carried out between 1951 and 1955, along a similar line to those produced by the Soviet Union. At this stage, emphasis was put on the development of electricity, engineering and lighter industries. The food and drinks sector saw a substantial growth with the erection of many food processing. With the Soviet support, new industrial works were undertaken to construct: The Textile Combine "Stalin" in Tirana, a rubber processing plant in Durrës, the cement factory "Lenin" in Vlora, the carpentry mill "Misto Maine" in Tirana, the wood-processing mill "Nako Spiru" in Elbasan and a sugar factory in Maliq.

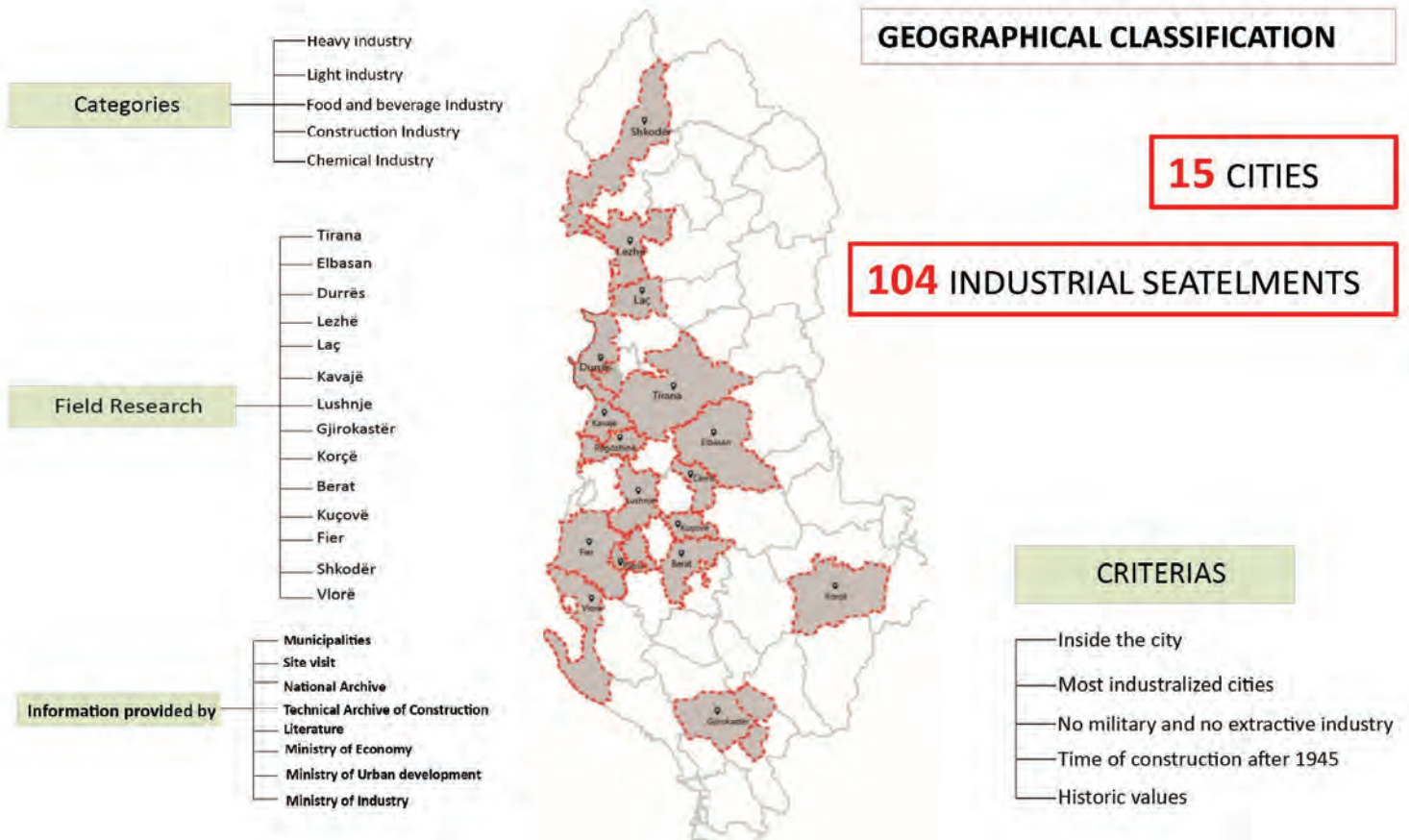

Fig. 3. Geographical distribution of former industrial settlements in Albania

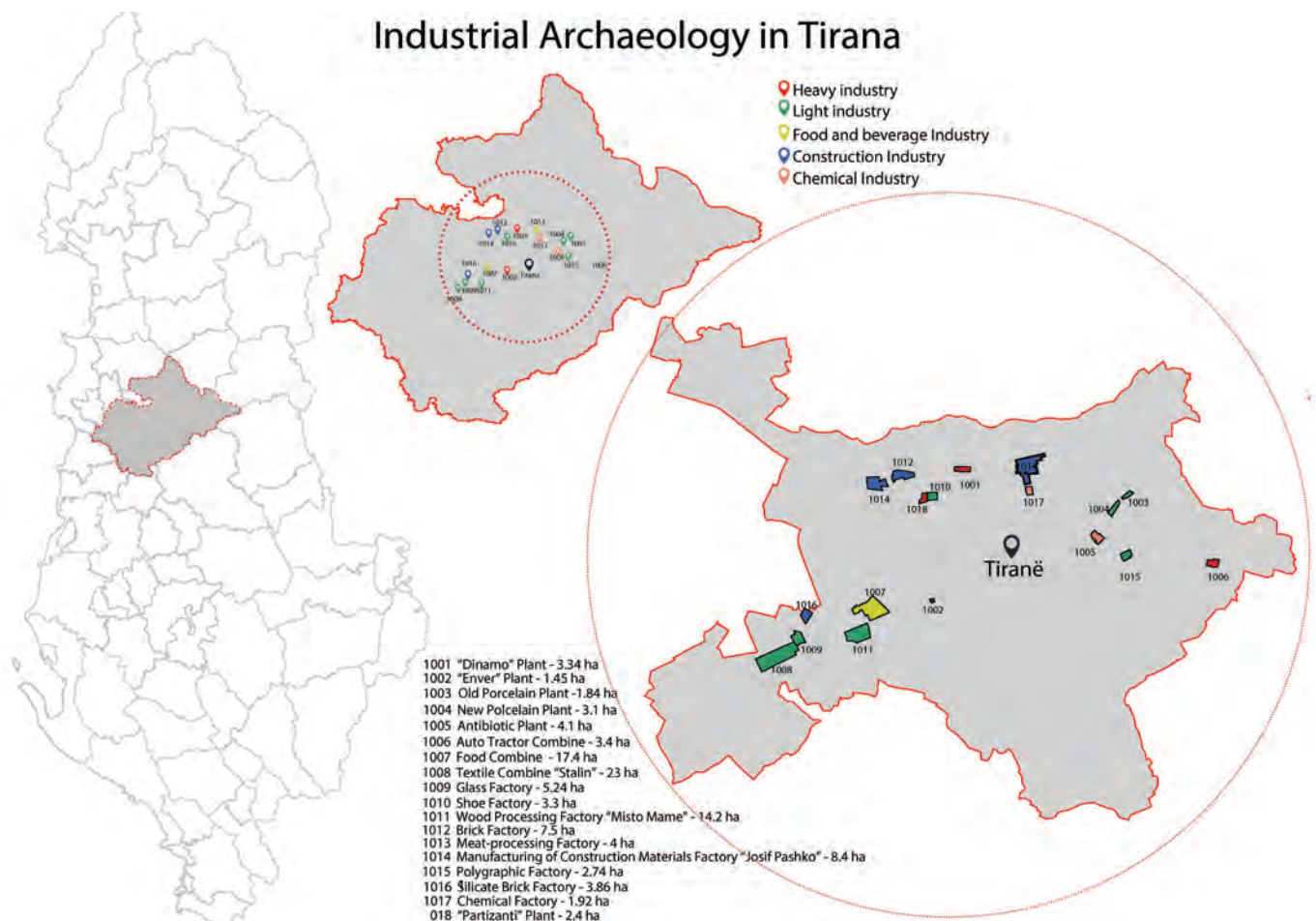

Fig. 4. Distribution of former industrial settlements in Tirana

An important element of these constructions was the Soviet neoclassical architectural influence that was exported to socialist Eastern Bloc countries as a gift from the Soviet Union. Examples of this in Albania include the entrance and frontage of the Textile Combine “Stalin” in Tirana, the cotton dressing buildings in Fier and Rrogozhinë, winery and liquor factories in Tirana and Durrës and the film studio “Shqipëria e Re”.

Industrial constructions during this period were mainly focused around Tirana to the glass and porcelain factory, the large food-processing combine “Ali Kelmendi”, the brick factory, and also to the extension of the “Stalin” Textile Combine. Other significant industrial sites were the fish and fruits conservation plant called “Ernest Thalmann” in Vlora, the glass and alcohol factory in Korça, and many other food processing plants and brick factories throughout the country. However, after the withdrawal of Soviet technical and material aid, due to an international incident in the communist movement known as the Sino-Soviet split, Enver Hoxha chose to take Albania’s path towards the People’s Republic of China.

Relation with the People’s Republic of China

The Chinese levels of investment matched those of the Soviets and became increasingly concerned with grandiose and wasteful examples of Stalinist industrial philosophy, such as the Elbasan ferrochrome plant.

When Albania was in partnership with the Soviets, Elbasan had been a minor industrial center; however, with Chinese finance and technical assistance for the construction of the Metallurgical Combine, it became the heart of Albania’s steel industry. It was named “Çeliku i Partisë” (Steel of the Party) and was emphatically termed as The Second National Liberation of Albania. During the period of Chinese assistance (1960-1978), industry underwent a vast development.

Throughout the Chinese years, industrial development expanded in other sectors, such as the construction of the porcelain-processing factory and the flame-resistant brick factory in Tirana, which used a more traditional form of technology. The most significant achievement of this period was the production and manufacturing of the first Albanian tractor in 1978, built by a Chinese design. Soon after Chairman Mao’s death in 1976, Albanian-Chinese relations crumbled, leading to the end of all assistance programs for Albania by 1978. Industrial sites that were under construction at this time were abandoned due to a lack of Chinese knowledge and finance. Albania was left without any foreign support and began an economic and industrialized program, based on self-reliance. These abandoned buildings were finally completed by the Albanians in the 1980s, at the same time many other existing industrial sites were being expanded, such as the copper wires factory in Shkodra and the PVC plant in Lushnje.

Fig. 5a

Fig. 5b

Fig. 5c

Fig. 5d

Fig. 5f

Fig. 5 a-f. Informal reuse of former industrial settlements in Tirana

Fig. 6a

Fig. 6b

Fig. 6c

Fig. 6d

Fig. 6a-d . Re-adaption of former industrial buildings in Tirana - Case study of the "Turbina" theatre

Fig. 7a

Fig. 7b

Distribution of industrial heritage build during the period 1945 – 1990 in Albania

Industry in Albania was mainly focused in the Western part of the country. Within the country, there are 15 most developed cities. From the assessment, in Albania, we still have 1224 ha of industrial buildings of which 44.56% ha are not in use, 55.44% is partially used or in total function, 87.63% of the former industrial buildings are privatized, Heavy Industry 38%, Light Industry 18%, Chemical Industry 21.8%, Food and Beverage Industry 9.8%, Construction Industry 12.4%. Related to the geographical distribution of the industrial zones, most of the cities have their industrial zone in the Surrounding of the City.

CASE STUDY OF TIRANA Re-Development, Re-Habilitation, Re-Integration

Tirana is the capital of Albania and the biggest city in the country. It was the heart of the industrial development during the communist period. Today, in Tirana we have in total 111.19ha of former industrial settlements. As we can see on the map, they are all located in what previously was the peripheral zone of the city.

There is a relapse of attention of several actors related to these areas and abandoned structures. The first is the private actor, who has begun to reuse some of the rooms of these areas. Here we see the example of partial reuse of former textile combines in Berat and Tirana. The second actors are local institutions and those studying urban issues, which for a long time tried to deal with informal settlement and territorial control in peripheral areas. These areas currently have no longer a purely industrial identity, but a mixture between informal construction and abandoned structures, a “former industrial zones “already. The third actors are the residents of the area, who already have a stronger conscience about the life in community, and seek and claim the public spaces and structures for their social activity.

Actually, there are some good initiatives of re-adoption of former industrial buildings in Albania. The latest initiative is the reuse of an abandoned industrial site that was converted into a theatre in Tirana. The “Turbina” theatre is just an example of how industrial heritage needs to be treated. This was a former warehouse used for the Hydrological studies, located in the former suburbs of Tirana. Nowadays, this is one of the most urbanized areas in the city. The project kept the features

of the former industrial settlement and readapted them into a new context. A strong point of the architectural concept is the decomposition of the industrial object and the identification of some components, that are reused in different parts of the new object. B.Tschumi in his publication "Parc de la Villette" 1988, he defines in the territory some existing signs / elements and by reusing and putting them together in another way, he managed to compose another shape / silhouette of the complex. In this way, we have a new concept of industrial building while maintaining its parts, therefore, highlighting old and new parts.

Another example is the former textile combine in Tirana. This industrial site was previously one of the biggest in the city; it used to be the generator of a completely new neighborhood. The design and construction of the textile plant "Stalin" dates to the early 1950s. It is located on the right side of the national Pezë-Tirana Road. Originally, this area was extremely marshy and needed to be well drained before the complex started. The site was designed to produce cloth and cotton textiles and clothing, as well as tapestry fabrics. There was also specialized work for the manufacture of military underwear and cotton gauzes used for medical purposes.

This industrial complex became part of the history and identity of the city of Tirana, as evidenced also by the name of the associated neighborhood of "Kombinat". Within the site, there were nurseries for children, theatres, as well as leisure facilities. The complex originally operated through the support of the Albanian-Soviet partnership, which was then modified during the collaboration with the Chinese in the 1970s. The entrance to the site was designed to give a monumental expression, whilst during the communist period, a statue of Stalin stood in the main square. The plant began to degrade during the 1990s, when machines were looted and sold as scrap. Since then, many of the buildings have been destroyed, and at present, most of the plant structures exhibit physical degradation and constructive material loss. Different families, with the estimated of up to 700 people, now live in some parts of the site. Today, the site is restored to some extent and is being used partially as public offices, partially for housing and partially for the private sector.

According to our perspective, these are some successful projects regarding the reuse/ re-adaption that need to be replicated in other cities of Albania because of the concept, the used principles and the conservation strategy.

Fig. 7a-c. Reuse and re-adaptation of former textile factory in Tirana

CASE STUDY OF CROATIA

The second case study refers to development of industry and industrial heritage in Croatia with focus on Zagreb, capital city and industrial centre with many existing and former industrial sites. Although this paper focuses on industrial heritage from the period after World War II, a short review of older industrial heritage is inevitable due to its use also in the socialist period and its existence in the cultural landscape of urban areas. It is worth mentioning that, due to the rich natural and cultural heritage and orientation to coastal and cultural tourism, industrial sites in Croatia are still not considered and treated as heritage, often lacking an appropriate re-use and re-integration.

Development of industry in Croatia is usually investigated using four periods (Feletar, 1984; Šiljković, 2011): (1) railway period (1870-1918), (2) interwar period (1918-1945), (3) socialist period (1945-1990), and (4) transition period (since 1991).

Railway period (1870-1918)

Until 1860s Croatian economy, as a part of the former Habsburg Monarchy (later Austro-Hungarian Empire), had predominantly agricultural orientation with few manufactures with production of food, beverages and construction material in major cities (Zagreb, Rijeka) but they never upgraded to industry due to lack of transport connections, domestic and foreign investments, underdeveloped agriculture, lack of skilled work force and

organization of production (Feletar, 1984; Šiljković, 2011). Therefore, main impulse for development of first industry was the construction of two major railways (Vienna – Zagreb – Bosnia in 1862 and Budapest – Zagreb – Rijeka in 1873) which crossed in Zagreb. New transport connections enabled easier transport of needed raw materials and energy sources (particularly coal) and export of products and half-products to the market. Along with exploitation of natural resources (forests, agriculture) and lower paid work force it attracted foreign investments into the food, beverage, tobacco, textile, footwear, timber, brick and cement industry in the transport hubs Zagreb and Rijeka, and continental cities Osijek, Slavonski Brod and Koprivnica (Šiljković, 2011). However, development of industry was slow, resulting in only 41.000 of industrial workers in 1910 (Feletar, 1984), compared to the total population of 3,5 million (CBS, 2005).

Located on the crossing of two important railways, Zagreb became a site of intensive industrial development. Import of raw materials and large amounts of coal, that was used as the main energy source, required the location next to the railway, on the outskirts of the city at that time, which are now the edges of the city centre. The most important and representative were the industries of cement, bricks, parquet, textile, leather, coffee (Hinko Franck), tobacco, silk, pens (Penkala), railway vehicles, parquet, brewery, steam mill (Paromlin), electrical and gas plant

etc. Industrial development started to attract newcomers to Zagreb, mostly former agricultural workers from the Central Croatia, which reflected in the accelerated population and physical growth of the city (in 1857 Zagreb had a population of 17,000 inhabitants and in 1910 79,000) (Nejašmić, 1994).

Factories from that time represent typical industrial architecture of that period, which often met functional and aesthetic criteria, and most of them are today officially protected as cultural heritage. However, as the original industry left the central locations or just collapsed, the old buildings mostly remained unused and are often left to decay. There is interest of entrepreneurs for the locations of those buildings (since their are on central locations is favourable for business and residential purposes) but they often find it too expensive or too complicated to invest into the existing buildings in bad condition. Quite rigorous protection often bans from change in the function in one hand, while public plans for restructuring are often too ambitious or too idealistic to perform. Therefore, old industrial buildings in the city centre, instead of being part of the cultural identity related to industrial past, to contribute largely to the degradation of urban landscape with brownfields on potentially attractive locations.

However, there are a few examples of more or less successful re-use, re-development and re-integration of former industrial buildings in Zagreb, such as

former steam mill (Paromlin), finished in 1908 at the located next to the main railway station. As one of the most representative examples of industrial architecture in Zagreb, it was officially protected as cultural good in 1980, preserving still its original function. In 1988 the building was heavily damaged in a fire and remained out of use. Considering whether to remove the unsafe building or reconstruct nad give a new function, the building was left to decay until today. Although the building itself has no function, the empty part of the complex is used as a large public parking lot.

One successful example of re-use and re-integration is the former Royal Leather Factory in Zagreb, which was opened in 1864 and worked until 1938. In 1940 it became the property of the Croatian Academy of Science and Art and it was used as a warehouse until 1950, when it became the Glyptotheque (CASA, 2017), used as a sculpture exhibition area and it was successfully integrated into the cultural landscape of the city centre.

Another example of partial re-use of industrial heritage is the former Tobacco Factory Zagreb, which comprised a whole bloc in the Lower City, completed in 1882, and kept its original function until 2007. It is protected as cultural good and it was planned to get a new function as a new Museum of History, but the project has not been realized yet. One part of the parcel was used to construct a new building as a business centre of the tobacco consortium.

Fig. 8a

Fig. 8b

Fig. 8a-b. Steam mill in Zagreb during the construction 1907-1908 and today (Galović, 2013; Pogledaj.to, 2010).

Fig. 9. Glyptotheque of the Croatian Academy of Science and Arts (The City of Zagreb, 2017).

Interwar period (1918-1945)

After World War I Croatia entered the Kingdom of Yugoslavia. Although development of industry was more intensive than in previous period, it could not follow the development of European countries (Feletar, 1994). Domestic investments into industry recorded growth, but foreign investments still dominated, focusing on exploitation of basic resources and production of half-products (Feletar, 1994). Zagreb was transformed from a small centre in the periphery of a large country into a banking and industrial centre of a developing country, but it still remained on the political periphery. Large investments into industry, helped by savings houses, encouraged development in four zones on the edges of the growing city, next to the old industrial sites, along the railway and roads. The structure of industry remained unchanged and comprised metal production (Ševčik Brothers), food industry, dishes (Vladimir Arko), oil, candles, pens etc. The largest and the most important complex was the butchery and stock market in the eastern part of the city. Industrial development attracted low-skilled work force from the Central Croatia (that used to work in agriculture), reaching the total population of 38,000 in 1931 (CBS, 2005). Since the city lacked housing for newcomers, they started to build their own houses in illegal and unplanned settlements south of the city of that time lacking infrastructure.

Most buildings and complexes are now protected as cultural heritage but only one industrial complex from the interwar period is still in use (coffee

factory Franck), while other buildings and complexes faced the same scenario as the industrial heritage from the previous period. The only complex that is partly re-used is the former factory Vladimir Arko (after WWII changed the name to Gorica), that used to produce beverages, food and metal dishes. The complex was constructed 1918-1919 and it kept its function until 1974 when the production was removed out of the city. In the 1990s two large parts of the complex were removed and the parcels were used for constructing residential buildings, a park and an open market. Parts of the complex have been used for various functions (gyp, discoteque, shop...) but the central building, protected as cultural good, is empty and in a very bad condition.

Socialist period (1945-1990)

During World War II most of the economy in Croatia was completely damaged, as well as infrastructure and peoples' homes. The new socialist state, Federal National Republic of Yugoslavia, therefore, planned to recover and develop national economy by investing heavily into development of large industry. It represented an induced process of reconstruction of the country after the war and transformation from agrarian to industrial society. Having in mind different character and processes related to industrial development and industrial buildings, socialist period can be divided into four periods (Feletar, 1984): (1) period of centralized administrative government (1945-1952), (2) period of extensive development of industry (1953-

Fig. 10 a-b. Partial re-use of the complex of the former Tobacco Factory Zagreb (The City of Zagreb, 2017; Skyscraper City, 2017).

Fig. 11a

Fig. 11b

Fig. 11 a-b. Partial re-use of the complex of the former Arko/Gorica complex (Galovil, 2013; The City of Zagreb, 2017).

1964), (3) period of investment growth and dependence upon import (1965-1979), (4) period of stabilization (1980-1990).

In the period of centralized administrative government (1945-1952) former Yugoslavia tried to initiate centralized planning by the state, focusing on ambitious plans of electrification, construction of large energy plants (orienting to oil as main energy source) and exploitation of sources for metal industry (Šiljković, 2011). In the beginning it was tightly connected to the USSR and followed the Soviet model, aiming to achieve self-sufficiency. After the separation from the USSR in 1948 Yugoslavia had to orient to other partners, in the Western Europe and in the Non-Aligned Movement that was founded by leaders of Yugoslavia, Egypt and India. However, in the difficult period of the first five-year plan (1947-1952) development of heavy (metal) industry was encouraged and financed by the state, neglecting the processing industry of goods for population. New industry was located in new specially planned industrial zones outside the city. Search for socialist expression in architecture was in the conflict with need for fast and economic construction. Architects, faced with many problems, such as lack of cement, tools and qualified workers. They had to improvise (e.g. use of unqualified young volunteers within “work actions” and change of initial projects), which resulted in specific constructions (Borić, 2017). Although the industrial buildings constructed in that period are not protected as cultural goods, having in mind the socio-economic circumstances (symbol of time) and

improvisation in the conditions of lack of materials, they can be treated as heritage.

In the period of extensive development of industry (1953-1964) the concept of self-governing was initiated and presumed that, among others, workers had right to decision-making regarding their branch of industry. Heavy metal industry maintained its domination even in that period but oil industry, mining and chemical industry started to develop, leading to high rates of industrial growth and golden age of Yugoslav industry (Feletar, 1984). Development of industry was followed by the construction of planned new quarters of the cities with large residential blocs aimed for industrial workers and their families that in-migrated from rural areas (that phenomenon was very intensive in Zagreb).

In the period of investment growth and dependence upon import (1965-1979) Yugoslavia experienced economic restructuring and opened to the foreign markets, leading to high foreign investments into the capital facilities in steel and chemical industry and shipbuilding (Šiljković, 2011). However, first problems related to the low quality of some products, low productivity and centralization of industry became visible (Feletar, 1984).

The period of stabilization (1980-1990) in reality led to stagnation and decrease in the life standard of the population. It was induced by the oil crisis that caused growth of prices of imported energy sources and low materials, more expensive loans for investing, high inflation, slowly growing markets in developing non-aligned countries and

Fig. 12. The factory Končar—electrical, transport and energy company that maintained its original function and location

limited domestic consumption, (Šiljković, 2011), competition of industrial countries with lower-income work force and/or more developed technology etc.

In the socialist period Zagreb became the industrial centre of whole Yugoslavia, with giant industries that employed up to several thousand workers and had a production of international significance. Some industrial complexes were located west of the centre within the city, mixing with residential areas (e.g. electro-industry Končar, Jedinstvo, Prvomajska, Steam Boiler Factory etc.), while the other industries were located in the industrial zones in the western and eastern periphery. Development of industry was followed by electrification, development of education and construction of new planned residential blocs for numerous in-migrants attracted to the city by working places. In the socialist period the population of Zagreb grew from 280,000 (in 1948) up to 707,000 (in 1991) (CBS, 2005).

Today only few industrial buildings from the socialist period have the same function (e.g. Končar), while the other buildings are empty or used partly as warehouses.

Transition period & de-industrialization

After the War for Independence (1991 – 1995) and transition from the socialist to capitalist regime most of the industry collapsed. Only some of them (e.g. pharmaceutical, oil and gas, food industry) survived, while many of them reduced the number of workers and production, which caused economic and social crisis. Reasons were deep and numerous, from inability to compete with countries with a lower cost work-force, bad privatization models and corruption in privatization (political favouritism), war damage and total collapse of industry in some areas (Eastern Croatia), ecological issues, lack of new markets etc.

Decrease in the industrial production and cut in the number of industrial workers resulted in increase in the number of empty and unused industrial buildings for which it is often very difficult to find a new function and to re-use them. However, their re-use is often prevented by property issues, complicated regulations of use and regeneration of heritage buildings, lack of interest and/or money for revitalization, or too ambitious plans that would be extremely difficult to fulfil, reflecting lack of real vision.

CASE STUDY OF BULGARIA Industrialization in Bulgaria in the period 1945-2017

The Bulgarian industry has changed its profile a couple of times for the last 70 years. Basically, the industry shift is almost invisible for the people but it is quite visible for the government' authorities. The best practices show that the easiest way of shifting industries is to replace the unused industry facilities with the newer ones. But, when the shift is forced by the economy change, always there a lot of evidences for abandoned industrial facilities and buildings. Whether or not the industry shift is evolution process, the facilities and buildings recovery depends on the type of off-casted industry as well as the type of the substitute industries. The next brief historical overview of industrial processes in Bulgaria explores the opportunities for making the industries dawn and dusk more and more greener.

Phase I. 1945-1965 Light industrialization & modernization

In Bulgaria, the industrial sector of the economy in the period up to 1945 was relatively underdeveloped. Until this period, about 4500 industrial enterprises with about 96,000 employees existed in the country (according to statistical data). Most of them were small, mainly based on craft production. The main steps taken in the period after 1945, until the beginning of the 1960 were the implementation of an accelerated industrialization for the conditions and capabilities of the country industrialization. The development of industry was

understood as a means of ensuring economic independence, prosperity, and providing solution to the problem of unemployment of village and small municipalities. The main steps that are followed in this period were namely:

- liquidation of private property;
- strengthening the importance and influence of the public sector in the economy;
- expanding the cooperative movement as an alternative to private ownership;
- close economic engagement of Bulgaria with the USSR and the countries of Eastern Europe within the framework of the economic unity Council for Mutual Economic Assistance (CEM).

Structurally, at the dawn of industrialization of the country's economy, by form of ownership, the distribution of industrial enterprises was as follows (Table 1):

Table 1.

Enterprises according to the type of ownership	Number of enterprises	
	Number	%
1. Public		
State	281	6,1
Cooperative	478	10,3
Others	12	0,3
Total:	771 1	6,4
2. Private		
Total:	3857 8	3,3
Total:	4628	100

Phase 2. 1966 - 1989. Heavy industrialization

In this direction, it can be said that by the end of the '40s, the Bulgarian industry was in fact a "craft industry" (i.e. one lacking the "human machine" system as a major mechanism for material reproduction). In fact, those were tobacco factories, mills, wineries, dairies, ironmongery, cabinetmakers, and others. The manual work was dominated by the use of relatively simple tools. The implementation of a more complex equipment, was limited. Partly and ultimately this plays a minor role in overall reproductive dynamics. Even where machines and equipment can be mentioned, it was often not about factories and plants, but about workshops -for example, mechanic-repair, electro and radio repairs.

The forging of the development of Bulgarian industrialization took place between the early '50s and the mid-'60s. The pursuit and actions for these 10-15 years were aimed at achieving what others (countries with traditions in industrial production) have made as industrial development for a century. In that period a lot of new factories and plants have been built, At the same time nationalized factories (in textile, brewery, food industry , etc.) were modernized and reconstructed.

Despite the generally defined priorities for the industrialization of the Bulgarian economy, it can be said that for the period up to 1965, the development of the light industry has been prioritized as the main one aimed at satisfying the needs of the population. The heavy industry was not neglected but a focus was put on it for the next period of development of the national industry.

In the period between 1966 and 1989, the accelerated industrialization of the country was carried out under the priority development of the heavy industry. The strive in those years was to keep the annual growth rate of industrial production in the country constant. However, this goal was not easy to achieve, and it was the question of what new businesses and industries were to be created. The growth of manufactured output increased at the expense of the use of more workforce and more material energy resources, and it can be concluded that the industry in this period was characterized by high labor and energy absorption. The need to accelerate the scientific and technological progress for the all-round intensification of industrial production became more and more conscious. In this time period, the structure of the Bulgarian industry also changed.

The ratio between the means of production and the consumer goods, which until the end of the 1960s was 47.2: 52.8 in favor of the production of consumer goods, reached 58.6: 41.4 in favor of the production of means of production up to 1975.

Priority industries were developed to help the acceleration of technical progress and had the greatest economic efficiency - such as energy, metallurgy, petrochemical and chemical industry and machine building. In this period, besides the development of the heavy industry, there were also companies for electronics, heavy machinery, laser equipment in order

YEARS	TOTAL FOR INDUSTRY	MANUFACTURE OF THE MENASOF PRODUCTION	PRODUCTION OF THEOBJECT OF CONSUMPTION
Index 1965 = 100			
1970	168,0	175,5	159,8
1975	258,4	283,6 2	30,3
1980	345,6	401,7 2	82,4
1985	427,5	505,3 3	41,1
1988	486,7	578,8 3	82,6
Average annual growth (%)			
1966-1970	10,9 1	1,9	9,8
1971-1975	9,1	10,1 7	,6
1975-1980	6,0	7,2	4,1
1981-1985	4,3	4,7	3,9
1986-1988	7,2	7,9	6,0

The growth rates of the individual economic sub-groups with the two main economic groups of industrial production are different.

to make a technological breakthrough in foreign markets. New plants and factories were built in order to face the needs of newly developed sectors – electronics, laser equipment, heavy machinery.

The accelerated development of the Bulgarian industry produced its results (at least in quantitative terms), such as the end of the centrally planned economic development of the country until 1989. The number of industrial enterprises increased by about 7.7 times the years before 1944, the number of employed in the industry increased by 15.8 times, and the total industrial output at index 100 in 1939 was 103 times more in 1989.

The growing importance of industry as a major branch of the national economy was

also underlined by industry participation in the national income. The relative share of industry in national output (GDP) rose from 48% in 1965 to 60.4% in 1988.

The volume of total industrial production of the entire industry during the period 1966-1988 grew by about 4.9 times, with an average annual growth rate of 1.2%, while in the production of means of production the rates were significantly higher than the growth rate of the production of consumer goods.

Phase 3. 1989-2000 Industrial Privatization

Following 1989, the transition of the country's economy, from centrally planned to one based on the principles of

the market economy, were characterized by dynamic changes in the structure and development of the Bulgarian industry. The main change in this period was related to privatization of the industry and its passage as a form of ownership again in the hands of the population in the form of several privatization waves - mass privatization, worker-management privatization, and for structurally identifying sectors and enterprises based on the so-called "cash privatization". In some cases, existing buildings were artificially split between different users/owners, or if the constructions allow they were separated in real. In others cases, industrial buildings are preserved as they were. Due to the lack of capital and investors interest, no new investments were made. In a very few cases, after privatization, new owners initiated investment projects in order to adjust the buildings to the new reality.

The slowdown in privatization of the industry has led to extreme devaluation of the assets of state and municipal firms and a severe decline in the competitiveness of their production. The privatization of the industrial enterprises was mainly carried out by the Privatization Agency and the Ministries, and by the commercial banks - by the Bank Consolidation Company, established for this purpose in 1992. The privatization were addressed in the context of Bulgaria's transition to a market economy, covering the years after 1989. More than 66% of state-owned enterprises were privatized by 2012.

Phase 4. 2000-2017

Post-privatization period

The characteristics of the Bulgarian industry, in structural and content terms in the post-privatization period, a period of a functioning market economy, can be sought in the following directions: (1) entering of many foreign and multinational companies in the country; (2) change of ownership and realization of a number of business combinations in the industrial enterprises in the country; (3) closure of ineffective and depleted raw materials; (4) subcontracting of the Bulgarian industrial enterprises of leading world economies, such as the German one; (5) emphasis on outsourcing services, a return to the concept of light industry development and a focus on the information and communication technology sector.

The share of the services sector in GDP has grown steadily in recent years, with 2.8% in 2014, 3.4% in 2015, and 3.6% for 2016. There are a number of factors to keep positive trends, but the most important are the availability of skilled labor, active interaction between business, education and the state, as well as the maintenance of the flat tax and expansion of the package to encourage foreign investment. The trend is that the business process outsourcing sector is leading a 53 percent share in the outsourcing industry. The outsourcing sector of Information and Communication Technologies stands out with the highest profit, accounting for 47% of the industry.

SITUATION WITH INDUSTRIAL HERITAGE IN BULGARIA

Two examples of re-habilitation and continuous re-use of old industrial buildings in Pleven, Central North Bulgaria

(a) Company Komers Ltd. implemented a project for a complete renovation of an industrial hall with an area of 6 440 sq.m., built in 1970, as part of the Pleven factory. Part of the building was transformed in a major logistic warehouse, and another - in the administrative center of the company. The project completely changes the vision of the building and the surrounding infrastructure in the Western Industrial Zone of Pleven and created 10 new jobs. Total amount of the investment was more than 2 million euro.

(b) Part of industrial buildings of former state textile factory Sanya was re-habitated and re-constructed into a knitting factory with an adjoining administrative building (with a total area of over 3 000 sq.m.) and a warehouse with an area of nearly 1000 sq.m. in the Western Industrial Zone of Pleven. The project created 30 new jobs in a traditional sector of the Pleven economy and improve the working environment of the already employed in the company over 50 employees.

Figure 13 a-d. Company Komers Ltd Pleven, Central North Bulgaria and State textile factory Sanya

Example of re-integration of industrial building in Bulgaria

Tabaco factory "Orel" (Eagle) was built by Dimitar Stavridis and Dimitar Mardas in the beginning of '90s of the 19th century. In 1892 the two owners presented the first Bulgarian cigars in the First Bulgarian Fair in Plovdiv. The massive industrial building is located on the east slope of Sahat Tepe, (century ago in the outskirts of the town and now in the city center) end of the pedestrian zone of the down town. After re-construction and re-integration with the requirements of the central plan of Plovdiv, the building will be transformed to a hotel. The plan will preserve the façade and regain its former glory and bliss.

Another example of re-integration is the building of Hali (Covered Market) in Plovdiv. During the XV century was built a big complex for travelers and traders in Plovdiv, part of Otoman empire at that time, and named Kurshum Han (Bullet Han). It was big and significant building for its time and inspired many painters, one of them is Tsanko Lanvrenov. A big earthquake destroyed almost the whole building. On its place in 1938 was built a Covered market (Hali) designed by architects Skordev and Varakadjieva.

Another example of re-habilitation, re-construction and re-integration is former brewery "Proshekovo pivo". The self-sustaining preservation of such buildings

sometimes hinders the development of the city, as they were in the past on the outskirts of the city, and are now at the center of very attractive construction sites, which is why their historical value must be clearly declared.

In 1881 the brothers Georgi (Irgi) and Bogdan (Theodor) Proshek began the construction of a modern brewery factory in Sofia, which was completed and put into operation in 1884. Due to the technical improvements at the brewing, the beer brew become popular throughout the country. In a number of exhibitions abroad, this beer received great honors - an honorary diploma and a gold medal from the exhibition in Anvers (Belgium) in 1891, and in 1892 a commendable appreciation at an exhibition in Prague.

In 1895, the Prosheck brothers factory produced 656,970 liters of beer and sold 570,620 liters, paying state excise duty at the amount of BGN 28531.00.

On 1947 the National Assembly adopted a Law on the Nationalization of Private Industrial and Mining Enterprises and Banks. On that day all brewing factories were nationalized and included in the composition of the State Industrial Association "Food Industry". In the List of Industrial Enterprises the enterprise was recorded as - Collective Society "Bratya Preshekovi", Sofia. After the nationalization in 1947, the factory of Proshek brothers was renamed to

the state brewery factory "Vitosha" and later became part of the "Sofiysko pivo" plant. Increased consumption and the need to build a new, more modern brewery outside of the expanding capital, necessitated the construction of a new brewery in Gorublyane in 1974. For several years, the brewery of the Proshek brewers and the new brewery have been working together. On August 1, 1978, the Proshek brothers factory was closed, all the staff and production being transferred to the brewery in Gorublyane. In 1996,

Figure 14 a-c. Tabaco factory "Orel"

Figure 15. Sketch published in newspaper "Plovdiv Municipality Newspaper", no 195-198/1937, during the construction works in 1937

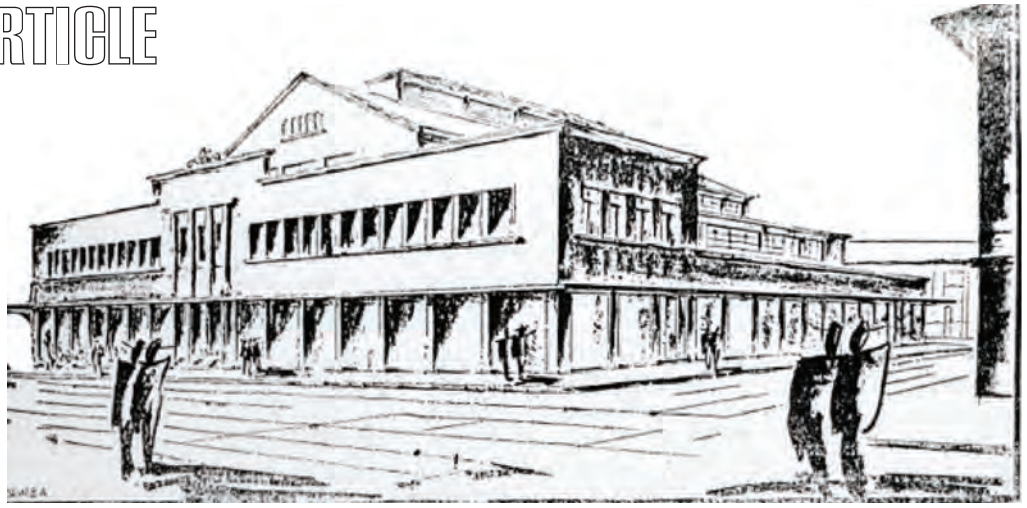

Figure 16. Plovdiv Hali today, 2017

Sofiysko pivo EAD was renamed to Ariana Brewery EAD and a year later the controlling stake of Ariana Brewery EAD was acquired by Heineken and Coca-Cola Hellenic Bottling Company. 2003 "Ariana Brewery" JSC enters Zagorka AD.

Example of industrial buildings demolished, left and/or waiting for final decision.

Can a ruined factory become a beautiful monument of culture? It sounds absurd amid the massive demolition of similar buildings in Sofia, but this attitude is changing. Decades after the developed countries began to preserve their old factories, there is a chance to happen the same in the Bulgarian capital. At least these are the intentions of the municipality and the National Institute for Cultural Monuments (NIMC). The new Master

Plan of Sofia, also envisages actions for the preservation of the industrial buildings from the end of the 19th and the beginning of the 20th century. The preserved buildings from the end of the 19th and the beginning of the 20th century are few. There are only 15 monument buildings like in the Sofia Master Plan. However, some of them have already been knocked down, some have been removed from the list and, for some others the status is unclear.

(a) One of the few examples of a well-maintained, already restituted building is the former sugar factory of Avram Chalyovski on Otets Paisiy Street. Zaharna Fabrica (Sugar Factory) is one of the few old industrial buildings that have a chance to be reborn as an unique ensemble of national importance in the capital. Although the Master Plan provides for the

construction of a cultural and information center, it is not clear when this will happen because different institutions are owners of parts of the complex and investment needs financing. Opportunities for financing an industrial building of architectural value are not missing. Sofia Municipality could apply for membership funds, public-private partnerships may be formed. Last but not least, the monument can be transformed into a commercial or office building with unique architecture. While the market is maturing for such projects that are unattractive to current investors against the backdrop of newly-built large commercial and office complexes, old factories without cultural monument status may disappear, and with them - and the search for the best model for preserving them becomes simply pointless.

(b) Often the rebuilding of an old building exceeds as a square meter the construction of a new one. For this reason, for example, the owners of the Sofiyska pivo factory at Slivnitsa Blvd. No191 - probably because of the high prices of the parcels in the area have preferred to break it down and the plot is now ready for new construction.

Figure 18a-b. During the re-construction. The new complex San Stefano Plaza

Figure 17. Prosheck Brothers Brewery , Sofia ,1896

Figure 19 a-b. Sugar factory , Sofia

INDUSTRIALIZATION PROCESS & CASE STUDIES OF AUSTRIA

Numerous industrial monuments from the period of industrialization in Austria testify to a section in the cultural history of the people. They document a past epoch and are the identification symbol for generations. Many settlements arose only after the establishment of the industry, and the preservation of their monuments was therefore a general concern. With the closure of the firms, the abandoned buildings often became the property of the municipality. The municipalities faced the difficult decision between an elaborate rehabilitation or a complete demolition and thus the loss of a substantial cultural heritage.

Austria is one of those countries that have been slow and hesitant in industrialization. One of the biggest obstacles included the prohibition of settlement for factories at the beginning of the 18th century and a skeptical attitude of the ruling governments until the middle of the 19th century. Nevertheless, industrialization in Austria could not be stopped. The industrialization was limited to three main sites in Austria: Mur-Mürz-Furche, the Rhine Valley and the southern part of Vienna. In the second half of the twentieth century, all industrial sites were strongly affected by economic restructuring. In the southern part of Vienna, for example, one of the oldest industrial areas in Lower Austria, traditional branches of

production such as the production of textiles are increasingly being shifted to low-wage countries, and with the decommissioning of the factory an entire historical industrial ensemble is dissolved. Only a few have succeeded in rescuing them from final decay or from the destruction of identity, and saved for a sustained renewal that meets their social-historical significance.

As early as the end of the 18th century the southern part of the Vienna basin was favored by industrial settlements because of its favorable location and numerous streams and rivers. With the construction of the Wiener Neustädter shipping channel, a smooth transport of goods had become possible. From the numerous rivers, hydroelectric power could be obtained for the operation of mills and iron hammers. As early as 1690 a separate silk production had developed in the Vienna basin. The first cotton processing company was founded in 1719. Soon afterwards, a number of other companies followed in the entire basin of Vienna. The mechanization of the cotton industry around 1800 brought a further boost to new large-scale spinning factories. (Köpl / Redl 1989) In addition to the unrivaled variety of different sectors, the paper and metal goods industry was still the strongest aside from the textile industry.

Examples of Industrial heritage study case in Austria

It is only in isolation that an awareness of the architecture-historical significance of individual industrial ensembles can be developed. While the buildings from the early 1900s (1850-1920) were often classified as historical monuments, industrial buildings from the 1945 to 1990s only belonged to the preserved buildings in Austria in individual cases.

Re-Development, Re-Habilitation, Re-Integration in Austria

Based on the examples given, it is obvious that Re-development or Rehabilitation in the pursued strategies in Austria has a clear preference, and strategies for re-integration are rather rare. Since economic reasons call for rapid recycling of cultivated land, there is hardly any time left for further comprehensive concepts of "re-integration".

Example (1) of AEG - Union - Werke shows the transformation of an industrial hall into an event location. The rooms are functionally and technically renovated and retrofitted. The external appearance remained completely unchanged. Since it is a listed building, the possibilities were limited from the beginning and the solution found can be assessed as quite sustainable. A similar strategy is pursued in Example (2) of Benefabrik Zell. Even though the production plant from 1955 is not a listed building, as is taken from the previously known design proposals, a shape-changing conversion variant is

planned. The regenerative sustainability approach is not recognizable in both cases. For example, this should raise awareness not only of the architectural substance but also of the historical, sociopolitical and social significance of this industrial architecture, and at least in part to facilitate "learning from history".

The examples (3) of Favoriten Electrical substation and (4) of Zwentendorf NPP, show industrial buildings that are still in operation or in their original condition. The pursued strategy of functional and technical adaptation in the interior, to the extent necessary to enable further operation, can also be classified as sustainable. A sustainable approach to go beyond would, for example, also implement a sustainable use of resources (for example energy and water).

Conversely, the last two examples, (5) of Perlmooser Cement factory and (6) of Spinning factory Teesdorf, could be considered very sustainable in their use of resources and energy because they were adapted to high standards of new construction in this respect. In addition, the historical reference was lost in both cases. In example (5), nothing reminds of the originally existing factory due to the complete new building. In the second example, the functional transformation to a residential building reveals little reference to the original use, even if the external appearance is unchanged.

Fig. 20 (a-b). AEG Union, Vienna, Austria, outdoor and indoor views today

OLD
 AEG – Union – Werke AG, Elin-Union
Built: 1898/ 1917
Function: Production of electrical machines and power plants

NEW
 METASTadt
Re-built: 2001
Function: Event Location, Co-Making space

Fig. 21 (a-b). Benefabrik Austria, Production of office furniture, today and new planning

OLD
 AEG – Union – Werke AG, Elin-Union
Built: 1898/ 1917
Function: Production of electrical machines and power plants

NEW
 Multi-use future academy
Re-built: 2017 (ongoing)
Function: Multifunctional
Location: Living/ Housing, Co-working space, education, events

Fig. 22 (a-b). Electrical substation Favoriten, Vienna, outdoor and indoor views today

OLD
 AEG – Union – Werke AG, Elin-Union
Built: 1898/ 1917
Function: Production of electrical machines and power plants

NEW
 Electrical substation Favoriten
Re-built: Ongoing adaptation in the interior
Function: Still in use

NEW
 AKW Zwentendorf
Built: 1978
Function: Nuclear power station

NEW
 AKW Zwentendorf
Re-built: Shut down, originally preserved
Function: Exhibition and training room

Fig. 23 (a-b).
 Nuclear power station, Austria, preserved in the original form till today

NEW
 Perlmooser Cement factory
Built: 1894 / 1968
Function: Cement factory

NEW
 Residential area Waldmühle Rodaun
Re-built: 2016
Function: Residential buildings

Fig. 24 (a-b).
 Perlmooser Cement factory, former cement factory and new residential buildings

NEW
 Spinning factory Teesdorf
Built: 1910
Function: Cotton factory

NEW
 Residential area Teesdorf
Re-built: 2016
Function: Residential buildings

Fig. 25 (a-b). Former cotton factory and new refurbished residential building

STATE OF THE ART

The State of the art, regarding the industrial heritage in the South, West and Southeastern Europe, is a 'non sustainable heritage' in terms of use, materials, function, accessibility and regeneration. We conclude that the state of art of industrial heritage is 'non-sustainable' through the analysis of the following elements:

Place – low accessibility to the zone (e.g. the suburban or restricted zones of industrial settlements), pollution of the area, visual degradation of the landscape, occupation of central areas that could benefit from other functions, urban growth of the city where the heritage is located, problems of ownership, lower prices of real estates in the surrounding areas, insecurity. Heritage is often considered as a barrier to urban development. People attribute memories related to a heritage area with no real architectonic or historical value, and which resist to any transformation of the area. There is a tendency of converting historical sites into museums (musealization), instead of adding another function that would give the wider area a character of a living city. Regarding tourism, those areas are often used only in the tourist season, and during the rest of the year they are empty. The integration of the renewed heritage sites into the city often do not achieve success due to the lack of urban planning quality (site planning vs. integral planning).

Energy and carbon – there is no

relationship between renewable energy and historic buildings, lack of aesthetic adaptation, lack of insulation and ventilation, LCA impact in terms of construction and transportation, and carbon impact. The contradiction between energy efficiency measures, protection of monuments (e.g. aesthetic changes due to insulation), and historic building concepts, specifically addressing industrial use (e.g. no heating or only residual heat of the industrial production), can be adapted to other uses (for example living) only with great effort.

There is a growing awareness that the new constructions, generating more energy than they use, (for example, as Living Building Challenge projects do) can assist in providing energy to heritage buildings that are unable to generate renewable energy themselves.

Water and resources – heritage is not considered as an economic resource by itself. However, there is the opportunity to view heritage buildings and their components through the lens of the circular economy. As an alternative to demolition, building components can be transplanted into other or new constructions and so preserve memories and cultural from the original building.

The Ellen MacArthur Foundation sees cities where 'Components of buildings will be maintained and renewed when needed, while buildings will be used where possible to generate, rather than consume, power and food

by facilitating closed loops of water, nutrients, materials, and energy, to mimic natural cycles” (Cities in the Circular Economy).

Equity – heritage buildings have been generally designed and constructed without today’s view on equity, human access for all and without taking in consideration the user’s health and wellness. It is essential for equity to be seen as a core imperative in heritage building reuse and revitalization.

Education – the continuing knowledge, memory awareness, recognition (people and government), and heritage are vital elements of sustainability, which should not to be excluded from ambitious restorative approaches.

The actions that should be taken after analyzing the state of the art of former industrial buildings focus on Conservation of the memory, in terms of people, place and buildings. Recognition from both public and private sector to conserve memory in continual use is a key element in the regeneration process.

- Through re-vitalizing heritage buildings, we can ensure buildings and cities make a positive contribution to their community, place and the Sustainable Development Goals, not just making ‘less bad’ buildings
- The heritage buildings are excluded from energy standards, but these buildings should be included in the energy efficiency regulation.
- They are becoming threats for new

buildings because in some cases they become a barrier to development because of the ownership issues, hence the government should facilitate and regulate all the ownership issues.

GAP ANALYSIS

In order to overcome the state of the art of industrial heritage and propose the right vision, we have to conduct a gap analysis for the industrial heritage in the Western Southeastern Europe.

The assessment to increase the consciousness on heritage and valorize it through restorative regeneration. The assessment should pass through the following elements:

- The surrounding environment and environmental conditions of the place;
- The vicinity to the urbanized area (the accessibility of the zone);
- The existing conditions of the former industrial building;
- The current function of the former industrial zone (in some cases is partially existing industrial zone).

We need to increase the awareness of the young generation through educational programs (university courses, high schools) with multidisciplinary approaches (history, architecture, civil engineering, geography, sociology). Afterwards, we need the creation of a general platform with all the information about heritage, recognition and promotion. The outcome of such impute should be the shift from conservation point of view to

regeneration, and put into function (keep real) after the consult with professionals and locals.

The government and the private sector should think about the wellbeing of the heritage, buildings and people. This can be done through the introduction of new public areas, flexibility of functions, wellbeing, activities, buildings and surrounding areas. The heritage itself should be considered as a catalyst of functions and activities, not only for the surroundings but also for the whole city.

The process of rehabilitation should take into consideration the sustainability of the use and that of the building. The heritage should be considered as a resource itself in terms of economy (green profit), in terms of construction materials and land, and in terms of Palimpsest (conserving the footprint).

In terms of bringing back the memory of the industrial heritage, one of the most important things to be done is to increase the accessibility in terms of information and physical connection. This can be done through:

- the enrichment and restructuration of the heritage landscape,
- cleaning the zone from the physical and chemical pollution that can transform a brown field area into a new appealing urban space, which can affect positively to the surrounding zones.

The major challenge that rose from our gap analysis was the management of changes and the integration process. People

many times resist to changes, so in order to overcome these obstacles we should give to the industrial heritage flexible function, but we should keep the elements of history. In order to bridge the gap, two important conditions have to be met: (1) ownership issues, and (2) urban and regional planning. The lack of investment into industrial brown field areas is often caused by ownership problems, whose solving represents the most important pre-condition for any kind of development. Those problems can be solved only in coordination with the local and national government. Quality spatial planning has the role of analysis and proposing the most adequate use and function of a building or an area in order to achieve the highest economic, social, cultural and environmental benefits.

VISION

Our Vision for Sustainable Development: 'The recognition, mainstreaming and effective contribution of cultural heritage as a driver and enabler of sustainable development in the process of implementing the United Nations Agenda 2030 and Sustainable Development Goals.' (ICOMOS Action Plan 2017, p. 4)

APPROACHES FOR URBAN REGENERATION OF INDUSTRIAL HERITAGE

a) Re-development

Redevelopment is known as the demolition of existing buildings and the re-use of cleared land for the implementation of new projects. This approach is applicable to cases

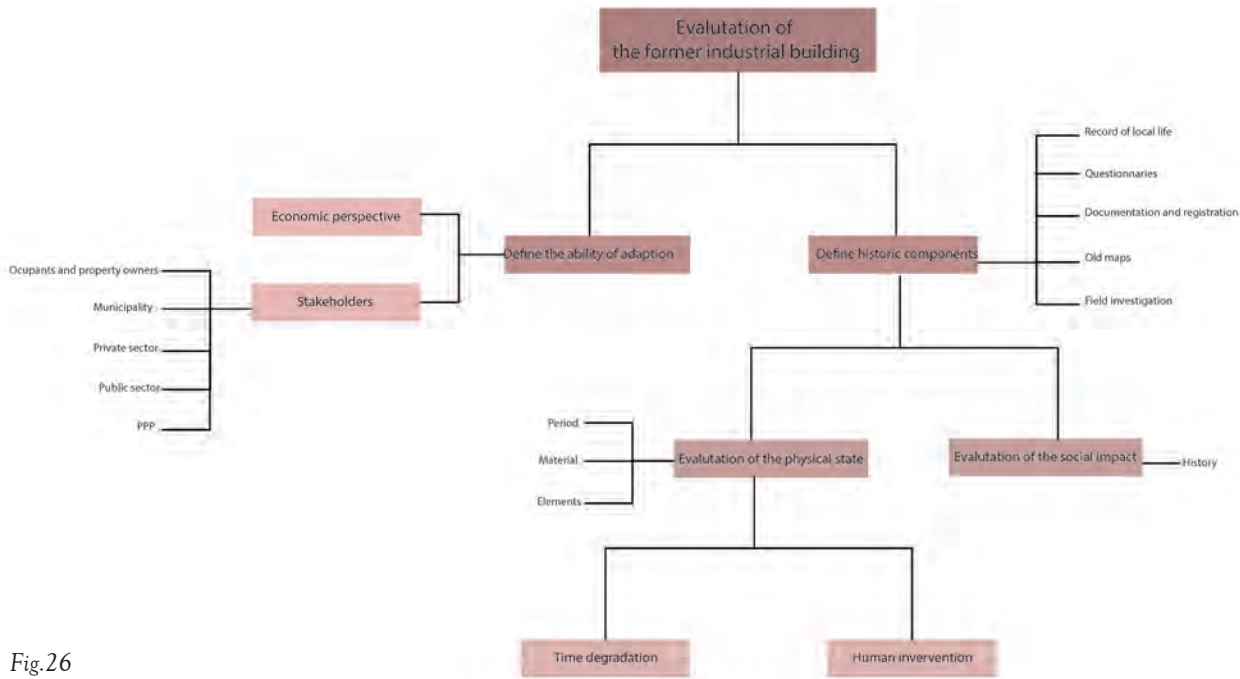

Fig.26

in which objects are in seriously deteriorated condition, not worth preserving and could not provide satisfactory living conditions.

b) Rehabilitation

Rehabilitation, preservation or conservation, as it is often called, can be defined as the opposite of redevelopment. It is based on maintaining, repairing and restoring the natural and manmade environment in existing neighborhoods. Rehabilitation is applicable in areas where buildings are generally in good structural condition, but are deteriorating due to neglected maintenance. It fits well with the emerging Circular Economy.

c) Integration

The third approach to urban regeneration is known as the integration. This concept sees rehabilitation and redevelopment as complementary forces and combines the best aspects of both approaches.

THE TECHNIQUES THAT CAN BE EMPLOYED TO FACE URBAN DECAY

Regional Plan:

- Projects related
- Industrial Culture and Working Memory
- Regional Economic Revitalization Plans
- Housing Development Plans

To conclude, the industrial city decay is a reversible process, thus the vision for regeneration is; The restorative heritage with sustainable function, materials and accessibility integrated into the environment with the catalyst effect. This vision can be applied after an assessment is done and after the consciousness for such heritage is raised

The industrial heritage can be recovered by increasing the accessibility, its flexibility and the hybridization of functions that can be developed within it.

The final output should be the creation of a space that is able to revitalize the surroundings and the context where it is placed. Adaptive reuse should be the preferred strategy for an industry when no other industrial option is available, and should always be favored over demolition and redevelopment. The steps to be followed for the industrial heritage regeneration should pass through all the steps as showed to the Fig. 26.

After the analysis of the Balkan situation and the Austria's example, we can conclude that Southeastern Europe should take some examples and apply it into its local context.

Ex-industrial public parks are a shining example of how great design can reuse, repurpose, and reintegrate spaces for the public. Innovations in urban ecology, water treatment, and green urban infrastructure have all been made, thanks to the unique challenges provided by these landscapes. They have challenged us aesthetically, as well as in finding the value and beauty in the industrial heritage of a site, asking us to widen the scope of what we consider to be beautiful and worthwhile.

REFERENCES

- "DEFINITION OF CULTURAL HERITAGE" *References to documents in history. Selected by J.Jokilehto (Originally for ICCROM, 1990) Revised for CIF: 15 January 2005*
- United Nations New York- Department of Economic and Social Affairs. "Population Division World Urbanization Prospects" *The 2007 Revision*
- LUCA Eglia "The reuse of Albanian Industrial Archeology as an approach to sustainability and conservation - Research on the new evidences of expression of the former industrial buildings with the implication of 3R; Retrofit, Re-Use, Revitalize." 2017 Ferrara Italy
- Parangoni, I. (2015) *Between glory and fall - Albania and the industrial experience*, Tiranë: – Centre for Albanian Cultural Heritage (Qendra Trakult), ISBN: 978-9928-08-171-1
- Academia e Shkencave RPSSH (1985) *Fjalori Enciklopedik Shqiptar – page 399*, Tiranë
- Fischer Bernard J. (2012) *King Zog and the struggle for stability in Albania*, Tirana: Albanian Institute for International Studies (AIIS), ISBN 978-9928-4125-2-2
- Fjalori Enciklopedik Shqiptar (Botim i Ri) – page 1645 – Academia e Shkencave Shqiptare, Tiranë 2008, ISBN 978-99956-10-28
- Prof.Dr. Xhemali Vebi: "Marrëdhëniet shqiptaro jugosllave (1945-1948) dhe e vërteta e Enver Hoxhës për Kosovën"
- Parangoni, I. (2012) *Arkeologjia Industriale – Një vlerësim i trashëgimisë industriale në Shqipëri*, Tiranë: Centre for Albanian Cultural Heritage (Qendra Trakult) ISBN: 978-9928-147-12-7
- Bateman, H., Harris, E., McAdam, K. (eds.), 2005: *Dictionary of Leisure, Travel and Tourism (Third Edition)*, A & C Publishing, London.
- Convery, I., Corsane, G., Davis, P., 2012: *Introduction: Making sense of place, in: Making Sense of Place: Multidisciplinary Perspectives* (eds. Convery, I., Corsane, G., Davis, P.), The Boydell Press, Woodbridge, 1-8.
- Croatian Bureau of Statistics, 2005: *Settlement and Population in the Republic of Croatia 1857-2001*, CD-ROM, Zagreb.
- Galović, K., 2013: *Royal steam and artificial mill in Zagreb: From cultural monument to the symbol of neglect*, http://kgalovic.blogspot.hr/2013_02_11_archive.html (25 September 2017).
- ICOMOS Action Plan: 'Cultural Heritage and Localizing the SDGs', Draft Version 2 (April 5, 2017), to be reviewed by ICOMOS Scientific and National

- Committees (http://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/UN_SDG/SDGs_Meeting_Istanbul_201702/ICOMOS_Draft_Action_Plan_Localizing_the_SDGs_20170406.pdf)
- Knox, P., Marston, S., 2017: *Human Geography: Places and Regions in the Global Context* (4th Edition), Cram101 Textbook Reviews.
 - McDowell, S., 2008: *Heritage, memory and identity*, in: *The Ashgate Research Companion to Heritage and Identity* (eds. Graham, B., Howard, P.), Ashgate, 37-54.
 - Ng, V., 2013: *Toward a holistic understanding of sense of place: A phenomenological reading of Chew Jetty, Penang*, *International Journal of Humanities and Social Science* 3 (20), 75-83.
 - Pogledaj.to, 2010: *Lost investments worth millions*, <http://pogledaj.to/arhitektura/propale-milijunske-investicije/> (25 September 2017).
 - Wikimapia, 2013: *Konlar*, <http://wikimapia.org/2143215/hr/Kon%C4%8Ddar> (25 September 2017).
 - World Atlas, 2017: *The Five Themes In Geography*, <http://www.worldatlas.com/the-five-themes-in-geography.html> (24 September 2017).
 - *Habitat International*. Volume 15, Issue 3, 1991, Pages 133–138. “*Preservation and redevelopment in Beijing*” Zhu Zixuan “*Revitalizing cities*” H. Briavel Holcomb, Robert A. Beauregard, *Association of American Geographers*, 1981
 - Águeda, Beatriz Fernández. *Urban planning in industrial cities: the reversibility of decay*// oa.upm.es, 2009, 2 February 2013. <oa.upm.es/5976/1/FernandezAgueda_ponencia_2009.pdf>.
 - Brown, M., 2016. *FutuREstorative: Working Towards a New Sustainability*. RIBA Publishing.
 - Köpl, R., & Redl, L., 1989: *Das totale Ensemble: ein Führer durch die Industriekultur im südlichen Wiener Becken*. Verlag für Gesellschaftskritik.
 - *The RESTORE COST Action will affect a paradigm shift towards restorative sustainability for new and existing buildings and space design across Europe*<http://www.eurestore.eu>
 - *Living Building Challenge* – accessed at www.ilfi.org/lbc
 - *Cities in the Circular Economy* Ellen MacArthur Foundation https://www.ellenmacarthurfoundation.org/assets/downloads/publications/Cities-in-the-CE_An-Initial-Exploration.pdf
 - Borić, T., 2017: *Kako su industrijski giganti spasili privredu Jugoslavije*, *Nacional* 981, 58-61.
 - *Croatian Academy of Science and Arts (CASA)*, 2017: *Glyptothekue*, <http://gliptoteka.mdc.hr/general.aspx> (11 December 2017).
 - Feletar, D., 1984: *A Contribution to Better Understanding of the Regionalization and Periodization of the Industry of Yugoslavia*, *Geografski glasnik* 48, 85-98 (in Croatian).
 - Nejašmić, I., 1994: *Population Development of Zagreb*, *Sociologija sela* 32 (1-2), 1-12 (in Croatian).
 - *Skyscraper City*, 2017: *Povijesni muzej i Adris poslovni centar*, <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?p=95944448> (11 December 2017)
 - Šiljković, Ž., 2011: *Industrial Geography*, *University of Zadar, Zadar* (in Croatian)
 - *The City of Zagreb*, 2017: *Gallery of Cultural Goods of the City of Zagreb*, <http://www1.zagreb.hr/zagreb/galerijakd.nsf/PGW?OpenPage> (11 December 2017)
 - *Habitat International*. Volume 15, Issue 3, 1991, Pages 133–138. “*Preservation and redevelopment in Beijing*” Zhu Zixuan “*Revitalizing cities*” H. Briavel Holcomb, Robert A. Beauregard, *Association of American Geographers*, 1981

ACKNOWLEDGEMENT

The authors would like to acknowledge networking support by the COST Action GA16114 RESTORE. COST is the longest-running European framework supporting trans-national cooperation among researchers, engineers and scholars across Europe. It is a unique means for them to jointly develop their own ideas and new initiatives across all fields in science and technology, including social sciences and humanities, through pan-European networking of nationally funded research activities. Based on a European intergovernmental framework for cooperation in science and technology, COST has been contributing – since its creation in 1971 – to closing the gap between science, policy makers and society throughout Europe and beyond. As a precursor of advanced multidisciplinary research, COST plays a very important role in building a European Research Area (ERA) <http://www.cost.eu>

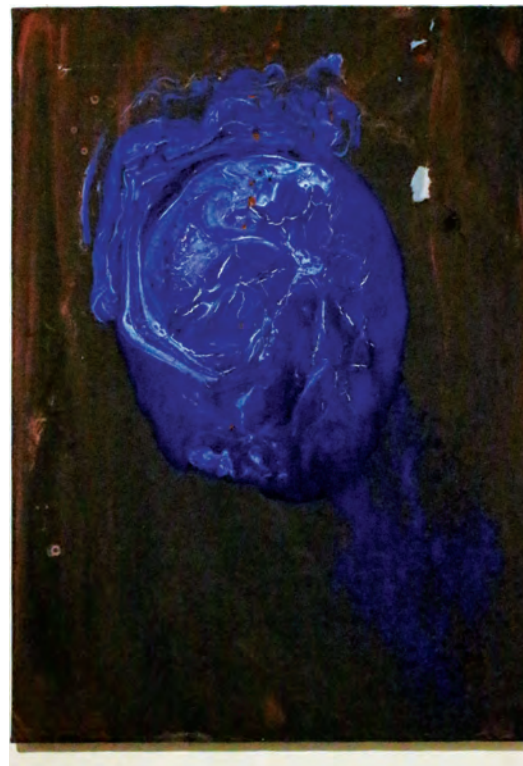
MAD CENTER

Gjendja Pragnore

.....
On the right page:
Moments from the exhibition of Kristina Rexhaj (student of Architecture of POLIS University). The exhibition was entitled "Gjendje Pragnore", (Edge Conditions).

Fotografitë e punimeve janë realizuar nga Eranda Janku

1. Deklarata për shtyp drejtuar Kryetarit të Bashkisë Tiranë

Data 25.02.2016

NË LIDHJE ME PARKUN E MADH TË TIRANËS

Prej disa kohësh Unioni Shqiptar i Arkitektëve, Urbanistëve dhe Planifikuesve Urban ju ka kërkuar që në cilësinë e Kryetarit të Bashkisë, të ndaloni mësymjen që po i ndodh parkut të liqenit nga të gjitha anët. (Deklarata te Unionit: Prot.02/'15 datë 8.06.2015, Prot.03/'15 datë 9.06.2015, Prot.06/'15 datë 26.08.2015, Prot.01/'16 datë 22.01.2016, Prot.02/'16 datë 15.02.2016, Prot.03/'16 datë 21.02.2016).

Pikërisht këto ditë kur debati për ruajtjen e parkut është në zhvillim e sipër, në hyrjen nga rruga e Elbasanit është vendosur tabela për fillimin e punimeve për kompleks banimi shumëkatësh. Ju kujtojmë se kjo zonë ka qenë park, gradualisht indiferenca e bashkisë (prej vitesh) e la të transformohej në parkim, duke i prerë pemët një nga një, e së fundmi kjo zonë do të shndërrohet në zonë banimi shumëkatëshe.

Shkatërrimi i parkut ka qenë një proces që ka patur të paktën tre valë sulmi.

1990-2005, kur kanë ndodhur ndryshime dhe zvogëlimi i kufirit të parkut, por në mënyrë të fragmentuar dhe kaotike si pjesë e rremujës politike dhe tranzicionit të kohës. Vala e dytë, kur shkatërrimi dhe zvogëlimi i mëtejshëm ndodhi duke abuzuar me përdorimin e mjeteve ligjore. Përgjegjëse për këtë është krejtësisht politika ku çuditerisht e majta dhe e djathta në marrëveshje me njëra-tjetrën (si për asgje tjetër) dhe me mediat-biznes hëngrën parkun gradualisht. Vala e tretë, është sulmi aktual, kur me instrumenta populistë të tipit projekt për hyrje parku, projekt për lodra fëmijësh, parkime, dhe mbi të gjitha me përdorimin e arkitektëve të huaj si alibi për cilësi, por që në fakt janë masakra urbane. Arkitektët e huaj dhe arkitektët vendas klientelistë janë pjesë e problemit dhe për këtë kohë do t'i ngarkojë me përgjegjësi.

Për të gjitha këto, politika nuk mund t'i shmanget përgjegjësisë. Politika së bashku me profesionistët klientelistë janë përgjegjës dhe jo qytetarët!

Ju kujtojmë përsëri (sikurse në të gjitha deklaratat tona të mëparshme) se tashmë parkimet kanë hyrë thellë në zonën e parkut. Ju lutem vendosni rregulla për të nxjerre jashtë parkut dhe zonave që janë ende të pyllëzuara (që me sa duket nuk ju intereson t'i quani park) të gjitha parkimet dhe lavazhet.

Ju kujtojmë gjithashtu se këto ditë ju po mbron ndërtimin e parkimeve mbi parqe të tjera të Tiranës (në një kohë që këtë parkim, edhe pse i paligjshëm, e prishët). Shpresojmë që edhe në parqet që po propozoni për t'u bërë parkime një ditë nuk do të shohim leje ndërtimi për pallate. Për këtë çështje ju kemi dërguar deklaratat të tjera që janë injoruar nga ana juaj.

Ju kujtojmë se Plani Rregullues i vitit 2012 të cilin Unioni i Arkitektëve dhe Planifikuesve Urbanë e ka kritikuar përmes deklaratës, Prot. 06/'12, date 19 Qershor 2012), si një nga pikat e tij më problematike kishte pikërisht zvogëlimin e parkut. Si shoqatë profesioniste e Arkitektëve dhe Planifikuesve Urbanë ngremë pyetjen: përse duhet të shpenzoni fonde të tjera nga taksapaguesit Shqiptarë për të bërë një plan tjetër për Tiranën? Mos vallë me 'parqe vertikale prej betoni që është parrulla e re e Planit

Rregullues keni parasysh pikërisht pakësimin apo edhe zhdukjen e zonave apo parqeve të tjera të Tiranës?

Në përfundim ju kerkojmë:

- Të pezulloni fillimin e ndërtimeve në hyrjen e parkut nga rruga e Elbasanit,
- Plani i ri rregullues të korrigjojë kufijtë e parkut dhe t'i rivendosë aty ku kanë qenë,
- Të ndërhyri urgjentisht me zonat e tjera të parkut që janë vënë nën presion dhe ku parkimet e lavazhet kanë mësyre tashmë në thellësi (në të kundërt na lind e drejta të besojmë që edhe këto zona do t'i jepni leje ndërtimi),
- Të shënoni fizikisht kufijtë e parkut (si në praktikën e New York-ut, Vienës, Parisit, etj.) për të sanksionuar kufirin dhe për t'i dhënë fund sulmit dinak. Brenda kufirit të parkut të bëhet vetëm mirëmbajtja e infrastrukturës ekzistuese dhe jo ndërhyrje të tjera,
- Të nxirren jashtë parkut të gjitha objektet që nuk kanë lidhje me parkun,

Mbetemi me shpresë se jo vetëm funksioni juaj si Kryetar Bashkie, por edhe ndjenja e qytetarisë, këtë herë t'ju bëjë të veproni në dobi të interesave publike!

Deklaratë për shtyp 31/12/2016

Unioni Shqiptar i Arkitektëve, Urbanistëve dhe Planifikuesve Urban, u vu në dijeni të përmbajtjes së Planit të Përgjithshëm Vendor të Bashkisë Tiranë nëpërmjet njoftimeve jo zyrtare vetëm pak ditë para miratimit të tij nga Këshilli Bashkiak i Tiranës. Si në rastin e PPV-së së hartuar në vitin 2013 dhe të çdo projekti apo zhvillimi që ka ndikuar në hapësirën e qytetit e të jetës së banorëve të tij, ndjejmë detyrimin profesional dhe qytetar të shprehim qëndrimin tonë. Në këto kushte, duke patur parasysh edhe faktin që materiali i PPV-së nuk ishte asnjehere i plote pasi publikohej hartë pas harte në Regjistrin e Integruar të Territorit, analizimi i detajeve të planit ishte i pamundur. Mmegjithatë ka disa çështje kryesore që vihen re menjëherë.

INFRASTRUKTURA

Pesë unazat e propozuara janë çështja e parë problematike dhe e pathelluar që vëmë re në PPV-në e Tiranës. Infrastruktura publike dhe sidomos ajo rrugore nuk trajtohen me thellësinë e duhur. Skema e pesë unazave koncentrike të propozuara mbetet e pashoqëruar me skema të tjera alternative që të mund të zgjidhet çështja e trafikut të rënduar qëndër synues të Tiranës. Per Tiranën që flasim sot, nuk është kurrsesi e mjaftueshme të mbetemi në konceptin e pesë unazave koncentrike të parashikuara që në planet e viteve '39-'43, të ripropozuara në planin e vitit '59-të e atë të vitit '89-të, kohë kur makina private ishte e ndaluar me ligj dhe Tirana kishte vetëm një të pestën e banorëve që pretendon të ketë sot. Roli i administratës publike nuk kufizohet te morali që i bëhet qytetarëve për të lënë makinën të cilën e konsideron Luks por duhet të përqëndrohet te dhënia e alternativave të lëvizshmërisë dhe sidomos të transportit publik bashkëkohore e të qëndrueshme.

Ndryshe nga sa thuhet në materialin e planit mbi Tiranën policentrike, skema unazore e përforcuar dhe e pa shoqëruar me skema të tjera qarkullimi e theksojnë monocentrizimin e Tiranës. As qendrat e tjera, jashtë qytetit por brenda bashkisë, nuk kuptohet se si do të behen pjesë e skemës policentrike të zhvillimit pasi vihet re se në propozimet e planit këto qendra janë të lidhura në mënyrë satelitore, gjë që krijon një monocentrizëm pa alternative. E pathelluar mbetet edhe çështja e transportit mbi shina i cili nuk shoqërohet me stacionet e nevojshme.

Shumë problematike dhe e paqartë është marrëdhënia që do të krijohet unaza e katërt me Parkun e Madh ekzistues të Liqenit. A mos vallë do të ndodhi si me planin e vitit 2013 ku nëpërmjet justifikimit për të hapur rrugë të reja u nxorr jashtë parkut një pjesë e konsiderueshme e tij? Nëse ky plan nuk e trajton dhe shkruan shumë qartë këtë pjesë në rregulloret perkatese, do të krijohet një situatë e rrezikshme dhe abuzive për një pjesë edhe më të madhe të parkut e cila rrezikon të kthehet në prehtë të ndertimeve shumekateshe. Po ashtu i paqartë mbetet edhe raporti që unaza e dytë brenda qendrës do të ketë me qytetin ekzistues.

Duhet patur gjithashtu parasysh që infrastruktura e dobët dhe skema qendërsynuese e transportit do e bëjnë gjithmonë e më të vështirë për shtresën e varfër dhe të mesme për të jetuar dhe lëvizur në qendër të qytetit duke ja lenë dora-dorës këtë pjesë jetike të qytetit vetëm pak fatlumëve dhe duke krijuar kështu një qytet të fragmentuar dhe të çbalancuar.

SHPËRNDARJA E KOEFICIENTËVE TË ZHVILLIMIT

Probleme ka edhe me shpërndarjen e koeficientëve të zhvillimit. Mos balancimi vihet re në avantazhimin eksponencial të qendrës së qytetit në krahasim me zonat e tjera të urbanizuara por jo qendrore. Ky fakt do të ngrejë artificialisht vlerën e tokës në qendër duke ftuar aty vetëm ndertime të shtrenjta, kryesisht për zyra dhe shërbime dhe duke larguar banorët e përditshëm të qytetit. Infrastruktura e dobët do të ndikojë gjithashtu në izolimin e mëtejshëm të periferive dhe në polarizimin e mëtejshëm të shoqërisë që në Tiranë ka qenë historikisht e përzierë mes shtresash të ndryshme sociale e kulturore, fakt që është një vlerë dhe e vetmja mënyrë për të emancipuar shoqërinë në tërësi.

Natyrisht që çështja e përcaktimit të koeficientëve si një çështje thellësisht teknike kërkon një thellim dhe diskutim shumë më të gjerë dhe të kujdesshëm në nivel specialistësh, pasi në to permblihen në mënyrë esenciale të gjitha operacionet e planit.

TRASHËGIMIA HISTORIKE DHE KULTURORE

Plani mbetet i paqartë në lidhje me çfarë quan trashëgimi të shekullit XX, madje, pa vendim të qartë e transparent nxirren nga mbrojtja zona historike të Tiranës. Kur flasim për shtresëzimin historik të shoqërisë në Tiranë, nuk mund të harrojmë zonat e masakruara historike të qytetit. Tendenca e deri tanishme në këto zona ka ngrirë formalisht nga njëra anë zhvillimin duke dëbuar banorët historik dhe nga ana tjetër, duke dhënë leje sporadike ka zhbërë indin historik të qytetit. Plani i ri nuk parashikon për këto zona asnjë instrument nxitës për ruajtjen e banesave dhe lagjeve historike në mënyrë që këta banorë të mos ndihen të diskriminuar, por përkundrazi u ofron zgjidhjen më të thjeshtë dhe afatshkurtër të shembjes së historisë dhe të zhvillimit të paqendrueshëm ekonomik.

INTEGRIMI URBAN-RURAL

Faktori i tjetër që do të sjelli një zhvillim të pabarabartë dhe të paqëndrueshëm është mos integrimi i qytetit me territorin rural dhe natural përreth tij. Si në afreskon e shumëpërmendur, qyteti propozohet i rrethuar jo më nga mure por nga një green-belt me pyje, koncept joshës por i vjetëruar dhe i paefektshëm në rastet të ngjashme në botë. Propozohet pra izolimi i mëtejshëm i qytetit nga territori i tij duke polarizuar akoma më shumë ndarjet shoqërore dhe duke mos e trajtuar qytetin si një ekosistem kompleks që bashkëzhvillohet me ambientin përreth.

Vihet gjithashtu re në shumë raste mungesa e njohjes së legjislacionit shqiptar. Madje, në disa raste, plani i referohet rregulloreve italiane, gjë që do të sjelli vështirësi në zbatimin e tij.

PLANI I INVESTIMEVE KAPITALE

Plani i Investimeve Kapitale është i përgjithshëm. Mbetet e paqartë se si do të financohen në afatin e mesëm dhe të gjatë ndërhyrjet publike që parashikon plani.

Pjesëmarrja e publikut

Çështja e fundit ka të bëjë me pjesëmarrjen e publikut dhe informimin e tij mbi përmbajtjen dhe parashikimet e PPV-së. Për Unionin, pjesëmarrja e publikut në procesin e planifikimit nuk është vetëm çështje sasore por thellësisht cilësore. Në rastin e hartimit të PPV-së së Tiranës, ka qenë e vështirë për profesionistët e fushës të marrin informacion bazë, jo më të japin kontribut duke qenë pjesëmarrës në procesin e planifikimit. Vetëm mund të imagjinojmë vështirësitë e një qytetari të thjeshtë për të qenë pjesë e një vendimmarrjeje që do të ndikojë në mënyrë të drejtëpërdrejtë jetën e tij për të paktën pesëmbëdhjetë vitet në vazhdim.

Ritheksojmë edhe një herë ndryshimin thelbësor mes informimit -kërkesë ligjore- dhe pjesëmarrjes -nevojë profesionale, qytetare dhe morale-. Vëmë re një shpenzim të madh financiar, kohe dhe pune për të njoftuar publikun se po hartohet një plan por i pakti informacion që përçohet te publiku është se "Plani parashikon pesë unaza, shtatë qendra dhe një sipërfaqe shumë më të madhe".

Me gjithë respektin për premisat dhe gjuhën e bukur metaforike të përdorur, në tërësi plani nuk ka mundur ti përkthejë ato në një vision teknik duke patur parasysh kontekstin ligjor, konkret dhe të përditshëm. Duke patur parasysh vetëm këto pak çështje të dallueshme qartë nga një studim pak ditor i materialit të vënë në dispozicion të publikut, i kërkojmë Bashkisë së Tiranës që pavarsisht miratimit të shpejtë në Këshillin Bashkiak, t'i rikthehet vlerësimit të planit duke hapur kësaj rradhe një proces të vërtetë me pjesëmarrjen e publikut që mbi bazën e këtij materiali t'i ofrojë brezave që vijnë një qytet të jetueshëm, të shëndetshëm dhe të drejtë.

Me respekt

Kryetari i Unionit Shqiptar të Arkitektëve
Urbanistëve dhe Planifikuesve

Ark. Ledian Bregasi, PhD.

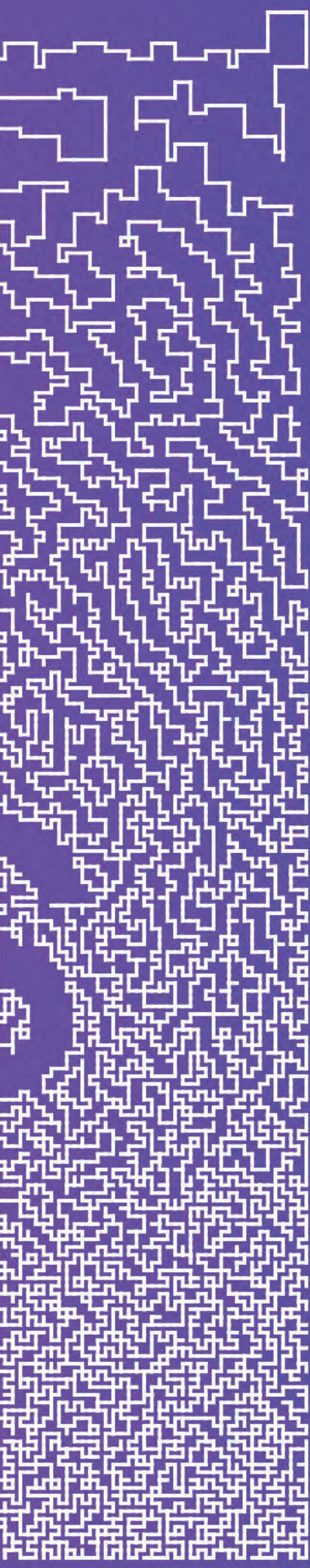

POLIS Got Talent

Future

Architecture

Platform

CALL FOR
IDEAS 2018

13 NOV 2017
— 8 JAN 2018

Future

Co-funded by the
Creative Europe Programme
of the European Union

Architecture

Festival 2017

20. — 30. 9.

February 28, 2017 at Museum of Architecture and Design (MAO), Ljubljana

BREAKING DOWN THE Museum of Architecture and design

Ljubljana

futurearchitectureplatform.org

Coordinating entity:

Museum of Architecture and Design (MAO), Ljubljana.

Members: MAXXI, the National Museum of XXI Century Arts, Rome, Copenhagen Architecture Festival, Lisbon Architecture Triennale, Museum of Architecture in Wrocław, Belgrade International Architecture Week, House of Architecture, Graz, Tirana Architecture Week, GANactions, Kiev, dpr-barcelona, Design Biotop, Ljubljana, One Architecture Week, Plovdiv, Bureau N, Berlin, Oris House of Architecture, Zagreb; **associate members:** Swiss Architecture Museum, Basel, Prishtina Architecture Week, Forecast, Berlin, Calouste Gulbenkian Foundation, Lisbon

Periodik Shkencor për Arkitekturën dhe Planifikimin Urban

Njohur nga MASH, Ministria e Arsimit dhe Shkencës
Vendim Nr. 153, Dt.08.10.2010

Standards for article publication on the periodical journal Forum A+P:

- Not more than 8 pages, Times New Roman 12, single space;
- Title, Times New Roman 14, Bold
- Subtitle, Times New Roman 12, Bold
- Author, (name-surname, capital, Times new roman, 12)
- Abstract in Albanian/English if article is in English/Albanian language, Times New Roman 10 (maximum 10 lines)
- CV of author/authors (5-10 rows)
- Photo of author (passport format)
- Literature (publications and websites), refer to Oxford and Harvard model
- Reference (footnote), Times New Roman 8, Italic
- Illustrations, send as much higher resolution pictures you can. Editor will select upon your priority

** The articles will be selected by the board.*

Standardet për publikim artikulli në periodikun shkencor Forum A+P:

- Jo më shumë se 8 faqe A4, Times New Roman 12, single space
- Titulli, Times New Roman 14, Bold
- Nëntitulli, Times New Roman 12, Bold
- Autori, (emër-mbiemër, Times New Roman, kapital 12)
- Abstrakt shqip/anglisht nëse artikulli është në gjuhën angleze/shqipe, Times New Roman 10 (maksimumi 10 rreshta)
- CV e autorit/autorëve (5-10 rreshta)
- Fotoportret i autorit (format pasaporte)
- Literaturë (publikime dhe website), referuar modelit Oxford ose Harvard
- Referimet (footnote), Times New Roman 8, Italic
- Ilustrime, dërgoni foto me rezolucion sa më të lartë. Botuesit do të zgjedhin në bazë të prioritetit.

** Artikujt shqyrtohen dhe zgjidhen nga bordi redaksional.*

